

Курило Віталій, Курило Віталій, доктор педагогічних наук, професор, Голова вченої ради Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, Голова Луганської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Протягом багатьох років займається історією Донбасу.

Забудкова Ольга, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, відповідальний секретар Луганської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Серед наукових інтересів - історія Луганщини XIX - початку XX ст.

Набока Олександр, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, член Луганської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Багаторічний дослідник та популяризатор української історії Луганського краю.

В. С. Курило,
О. В. Набока,
О. А. Забудкова

В. С. Курило,
О. В. Набока,
О. А. Забудкова

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ

ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Луганська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

В. С. Курило, О. В. Набока, О. А. Забудкова

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ

Полтава
2023

УДК 94:82-4(477.61)
К93

Рецензенти:

Воронін В. М. – доктор історичних наук, професор;
Корновенко С. В. – доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Рекомендовано до друку
Вченою радою ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(протокол № 7 від 27. 01. 2023 р.)

В. С. Курило, О. В. Набока, О. А. Забудкова
К93 Нариси історії Луганщини / Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. — Полтава, Київ: Талком, 2023. — 301 с.

ISBN 978-617-8016-63-0

До праці включені різнопланові нариси з історії Луганщини, написані авторами в різні роки з використанням широкого кола джерел і літератури. Розглядаються окремі питання стародавньої та середньовічної історії краю, його становище під час козацького освоєння XVI–XVIII ст., місце в суспільно-політичних процесах Наддніпрянської України, роль іноземців у промисловому освоєнні регіону, події Української революції 1917–1921 рр. та трагічні сюжети 1920–1940 х рр.

Книга розрахована на широке коло читачів, всіх, хто цікавиться історією, сучасністю й переймається майбутнім Луганщини.

УДК 94:82-4(477.61)

ISBN 978-617-8016-63-0

© Курило В. С, Набока О. В.,
Забудкова О. А., 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	6
----------------	---

СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ

Святилище Сонцеликого бога. „Мергелева гряда” в Алчевському районі.....	12
Давнє життя на берегах Айдару. Неолітичні стоянки Старобільська, Новоселівки та Підгорівки.....	16
Стародавні „могили”. Курганні поховання на Луганщині.....	21
Початок металургійної цивілізації. Поселення давніх металургів поблизу села Новозванівка.....	26
Вікова історія половецьких бованів. Парк-музей кам'яних баб у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка.....	30
Монголо-татарське панування на території Луганщини. Літня ставка золотоординського хана Абдулаха поблизу села Шипилівка.....	34

ЛУГАНЩИНА ПІД ЧАС КОЗАЦЬКОГО ОСВОЄННЯ КРАЮ (XVI–XVIII ст.)

Луганщина в протистоянні між Великим Князівством Литовським, Кримським ханством та Московським царством у XVI–XVII століття Боровський перелаз на річці Сіверський Донець між сучасними Лисичанськом та Северодонецьком.....	38
На кордонах Дикого поля. Козацьке освоєння земель сучасного Старобільського району (Закотне, Новопсков, Осинове)	45
Витоки Слобідської України. Козацька вежа в Сватовому.....	51
Духовний кордон між світами. Крейдяний печерний комплекс поблизу сіл Преображенне та Накутне.....	55

„Охоплений Кондратієм”. Початок та перебіг Булавінського повстання на Луганщині (сучасний Старобільський район).....	58
Археологічні дослідження побутового та господарського життя українського населення Луганщини в XVII-XVIII ст.....	64

ЛУГАНЩИНА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Кальміуська драма. Інкorporація земель Запорізької Січі до складу Російської імперії.....	78
Деркульський кінний завод. Початок луганської кавалерії.....	87
„Козацтво навпаки”. Військові поселення на території Луганщини в першій половині XIX століття.....	90
Нові імперські центри на Луганщині наприкінці XVIII – першій половині XIX століття Піднесення Старобільська.....	96
Кріпацтво і воля на Луганщині Білокуракине у XIX - на початку XX століття.....	104
Історичні витoki легенд щодо перебування в Осинівській церкві Г. Сковороди та К. Рилєєва.....	119
Біловодське диво. Свято-Троїцька церква.....	130
Сербський слід в історії Луганщини. Поміщицька садиба в Олександрівську.....	134
„На светские цепи, на блеск утомительный бала, цветущие степи Украйны она променяла”. Панська садиба в Юр’івці.....	139
Загадка дівчини в червоній сукні. Садиба Казимира Мсциховського в селищі Селезнівка.....	144
Внесок вихідців з Луганщини в національний рух України XIX – початку XX століття.....	148
Залізничний вокзал у Сватовій Лучці в другій половині XIX – на початку XX століття.....	159

ІНОЗЕМЦІ В ПРОМИСЛОВОМУ ОСВОЄННІ ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Карл Густав Гаскойн. Шотландський слід модернізації Луганського краю.....	165
Фредерік Ле Пле. Формування індустріального обличчя Донбасу.....	173
Гастон Сольве. Початок хімічної промисловості Донбасу.....	179
Густав Гартман та зародження машинобудування в Луганську.....	184
Іноземці в Лисичанську. Проекти промислової навігації Сіверським Дінцем.....	190

ЛУГАНЩИНА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Запорізький корпус армії УНР на території сучасної Луганщини в 1918 році.....	195
Український кордон. Гайдамацький хрест у селі Можняківка.....	223
Сватівський залізничний вокзал у роки Української революції 1917–1921 рр.....	226
До історії Біловодського селянського повстання 1918–1919 рр.....	230
Перебування на Луганщині Н. Махна в 1920 році.....	235
Старобільщина в роки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.....	258

ЛУГАНЩИНА 20–40-х рр. ХХ століття

„Великий перелам”. Луганщина у вирі колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.....	263
Монумент жертвам нацистського терору 1942–1943 рр поблизу села Пісчане.....	274
Післямова.....	279
Джерела та література.....	290

ПЕРЕДМОВА

24 лютого 2022 року стало переломним моментом в історії України. Повномасштабна підступна агресія путінського режиму, що стала логічним продовженням „проксі-війни” на Донбасі, що точиться в регіоні з 2014 року, серед іншого, призвела до майже повної анексії Луганщини, яка стала полем битви, як і значна кількість регіонів нашої держави. Проголошення російським диктатором включення Луганського краю до складу Росії у вересні 2022 року, яке базувалося на викривлених ідеологічних уявленнях про те, що цей регіон є „ісконно руским”, на наш погляд, ще більше актуалізувало питання про його історичне становлення та роль українського населення в цьому процесі.

Як відомо, багато років у регіоні проросійськими та відповідно антиукраїнськими політичними силами плекалася ідея про якусь особливу („донбаську”) ідентичність місцевого населення, чії історичні корені переважно пов’язувалися з Росією.

На угоду Москві місцева політика щодо формування історичної пам’яті концентрувалася навколо певного набору фактів, які працювали на підтвердження вищезгаданої концепції. З часом справді визначальні й водночас суперечливі події луганської історії, пов’язані із заселенням краю у XVIII–XIX століттях, його індустріальним освоєнням, періодом радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., на угоду політичному моменту покривалися товстим шаром міфів та ідеологічних штампів.

Це призвело до повного домінування в регіональному історичному дискурсі спотворених уявлень про вищезгадані аспекти місцевої історії, та майже повністю залишило поза увагою інші, не менш важливі питання, які визнавалися неактуальними в умовах панівних ідеологічних концепцій.

Серед таких аспектів, якими злочинно нехтували, була та величезна роль, яку мало українське населення в

різні періоди становлення Луганщини.

Усе зазначене вище обумовлює необхідність переосмислення історичного розвитку Луганського краю, більш детальне висвітлення тих питань, які раніше були предметом суто професійного наукового діалогу та майже не відомі широкому загалу. Сподіваємося, що представлене видання стане важливою частиною цього процесу.

Зазначимо, що наша книга є лише проміжним результатом системного та багаторічного краєзнавчого дослідження історії Луганщини в межах загальноукраїнської історії. Під час роботи над нею ми спиралися на попередні досягнення у сфері краєзнавчих досліджень, які проводилися вченими Луганського національного університету імені Тараса Шевченка та Луганської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Головним результатом цієї роботи стала поява на початку XXI століття ґрунтовних видань „Історія луганського краю” (2003)¹ та „Історія Донбасу” (2009)², які були підготовлені зусиллями провідних краєзнавців та археологів.

Представлена праця містить матеріали різноманітних краєзнавчих досліджень, які проводилися науковцями нашого університету протягом останніх років. Оскільки цей період був пов'язаний із вимушеною евакуацією закладу до Старобільська, розташованого в географічному центрі півночі Луганської області, то акцент зроблено на висвітлення історії саме цього регіону.

Протягом 2014 – початку 2022 рр. кафедрою історії України спільно із Луганською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України проводилися дослідження різних аспектів регіональної історії. До цього

¹ История Луганского края / [В. С. Курило и др.]; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. 427 с.

² Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 300 с.

процесу жваво залучалися й провідні вчені-краєзнавці університету, й аспіранти та студенти-історики, праці яких були апробовані на конференціях різних рівнів та конкурсах наукових робіт. Це обумовило те, що в підготовці окремих нарисів брали участь не тільки їхні основні автори, але й аспіранти та студенти М. Алексеєва, Д. Лебедев, А. Овчаренко, А. Сикало та ін.

Наукові дослідження вчених (як досвідчених, так і початківців) проходили апробацію та обговорення в ході роботи Всеукраїнської науково-практичної конференції „Луганщина: краєзнавчі розвідки”, яка з 2017 року щорічно проводиться за ініціативи Луганської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. За роки свого існування вона отримала статус важливого наукового заходу на Луганщині, який привертає увагу вчених-краєзнавців.

Під час підготовки цього видання надзвичайно важливого значення набуло плідне співробітництво з Інститутом археології НАН України, зокрема, з відомим луганським археологом Сергієм Теліженком. Завдяки його зусиллям, протягом 2019–2020 рр. спільно з кафедрою історії України було відновлено роботу Луганського археологічного загону імені Сергія Локтюшева. Під його науковим керівництвом здійснювалося активне дослідження неолітичних поселень у Приайдар’ї, проводилися розвідки об’єктів бронзового віку на Старобільщині тощо.

Цінним джерелом стали матеріали щодо історії Луганщини, представлені в документальних архівних матеріалах, які сьогодні зберігаються в фондах Інституту археології НАН України. Це, наприклад, звіти археологічних експедицій, що починаючи з 50-х років ХХ століття проводилися в тих чи інших місцях Луганської області³.

3. Наприклад: Иоффе И. А. Отчет об археологических раскопках в Новопсковском районе в 1958 году, проведенных Луганским краеведческим музеем. 1958/46; Материалы археологических

Плідна співпраця між ЛНУ імені Тараса Шевченка та Інститутом археології НАН України проявляється також у тому, що останнім часом вийшла низка наукових статей спільного авторства, у яких аналізуються різні проблеми археологічної історії Луганщини⁴.

Зауважимо також, що написання цієї книги було б неможливим без опори на здобутки краєзнавців нашого краю, які багато років займаються дуже різними проблемами регіональної історії. Під час роботи над нашим виданням були використані матеріали краєзнавчих досліджень В. Снегірьова, С. Каленюка, В. Золотарьова, О. Лук'яненка, Д. Лук'яненка, В. Ярошенка, В. Каплунова, М. Ломака, А. Королевського та ін.

Поєднання результатів досліджень згаданих науковців із аналізом нових та вже відомих архівних та опублікованих джерел дало нагоду створити більш-менш цілісну картину історичного розвитку Луганщини в загальноукраїнському контексті.

Звісно, що історія Луганського краю значно

експедицій і списки пам'яток об'єктів, носящих імена знатних людей. *НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України)*. Ф. Р. 2426. Оп. 1. Спр. 1. 102 арк.; Теліженко С. А., Іваницький В. Р. Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (смт. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, смт. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кремінський район). К. : Науковий архів ІА НАН України, 2020. 370 с.

⁴ Наприклад: Теліженко С. А., Набока О. В. Обстеження курганної групи на північний захід від с. Новоселівка (Старобільський район Луганської області). *Луганщина: краєзнавчі розвідки* : матеріали III Всеукраїнської наук.- практич. конф., 23 квіт. 2020 р., Старобільськ, Україна. Старобільськ, 2020. С. 103–109; Набока О. В., Алексеева М. О., Лебедев Д. В., Овчаренко А. В. Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 4 (342). С. 142–158.

багатоманітніша, ніж її відображення у форматі представлених у книзі нарисів. Ми розглянули відносно невелику кількість тем. Науково-популярний характер видання обумовив формат поданого матеріалу. Ми зосередилися на значних історичних пам'ятках краю, а також діяльності історичних постатей, які мали помітну роль в українській історії. Виходячи з такого концепту, вважаємо, що формат нарисів повністю йому відповідає. А втім ми цілком усвідомлюємо важливість майбутньої краєзнавчої роботи, яка й надалі проводитиметься вченими ЛНУ імені Тараса Шевченка.

Подяки

Авторський колектив висловлює щирі вдячність за фінансову підтримку видання «Нарисів...» членам Наглядової ради Луганського національного університету імені Тараса Шевченка **Сергію Лизанцю** та **Еліну Алієву**.

Також вдячні **Українському ПЕН клубу**, лауреатом премії якого стало видання у серпні 2022 року.

З особливою вдячністю відзначаємо допомогу в підготовці видання відомих луганських фотографів **В'ячеслава Непрана** та **Олександра Млекова**, які надали до нього власні фотоматеріали.

**СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА
ІСТОРІЯ ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ**

Святилище Сонцеликого бога. „Мергелева гряда” в Алчевському районі

Не секрет, що однією з особливостей історичної свідомості будь-якого народу є бажання довести, що він найдавніший і обраний причетністю до великих знань і таємниць „першопредків”. Ця спокуса незнищенна та не залежить від рівня розвитку країни, в якій вона проявляється. Ймовірно, це відлуння стародавніх уявлень людства про певний „золотий вік”, коли люди були близькі до природи та бога, а отже мали здатність черпати вселенську мудрість просто з повітря. І хоча сучасна людина вважає своє суспільство „вінцем” розвитку тисячолітньої цивілізації, все ж таки відчуває священний трепет перед монументальними спорудами давнини, намагаючись знайти прихований сенс у їхньому будівництві. Серед таких об’єктів, наприклад, британський Стоунгендж, єгипетські та американські піраміди, величезні кам’яні боввани на острові Пасхи. „Нелогічність” їхнього знаходження в сучасному світі, загадка побудови в періоди технологічної недосконалості, роблять ці об’єкти привабливими для тих, чие усвідомлення історичної реальності не може обмежитися лише офіційно закріпленими науковими догмами.

На Луганщині віднедавна теж „з’явилося” таке давнє сакральне місце, про походження якого б’ються в дискусіях представники офіційної та альтернативної науки, поблажливо поглядаючи один на одного. Йдеться про загадкову археологічну пам’ятку „Мергелева гряда”, що розташована поблизу села Степанівка Алчевського району.

Місце й справді загадкове та цікаве. Серед донецького степу, на площі 1,3 км² розкидана купа великих і не дуже кам’яних валунів, що побіліли від тисячолітніх вітрів та тисячолітнього сонця. Вони утворюють майже рівне коло, а їхні основи повернуті до центра. Деякі камені укладені так, що нагадують рукотворну кладку – стіну, яку любителі альтернативної історії вже встигли назвати

„найстарішою у світі”, давнішою за Велику китайську. Самі ж споруди, шанувальники „Мергелевої гряди” поквапились назвати „Луганськими пірамідами”⁵.

Давня пам’ятка, безумовно, має важливе наукове значення, навіть якщо не брати до уваги альтернативної точки зору щодо її походження. За офіційною версією, яку обстоюють авторитетні луганські археологи, вона складається з двох частин: природної та зробленої людськими руками. Приблизно десять мільйонів років тому в перевальському степу з’явилося велике кам’яне плато, що складалося з вапнякових кам’яних порід. Його вигляд справді чарівний. Якщо вже сучасна людина вважає її чи не божественним творінням, то що вже говорити про давніх людей, ймовірно кочівників (представників катакомбної та зрубної культур), які жили в регіоні приблизно п’яти тисяч років тому. Гряда стала для них сакральним місцем, де вони влаштували чи то святилище, чи то цвинтар для знатних людей. Приблизно в цей період тут з’явилися вже створені людьми споруди. По-перше, це були чотири могильники-кургани, висотою від 1,3 до 2-х метрів. Одне із поховань досі оточує т. зв. „кромлех” – стилізована огорожа, що складається з високих, загострених з верхньої сторони плоских каменів. Як зазначають дослідники, кромлех виконував функцію ритуального огороження світу простих смертних від світу божественного; він ніби окреслював якийсь храм, де жили боги.

Другу частину комплексу, створеного стародавніми людьми, складає святилище – округла височина, вкрита кам’яними плитами та блоками по всьому діаметру. Прихильники однієї з версій стверджують, що тут поклонялися богу Сонця, культ якого був дуже поширений починаючи з бронзового віку. Головними тут були жерці-сонцепоклонники, які приносили своєму кумиру різні жертви.

⁵ Мергелева гряда. Луганский Стоунхендж. URL : <https://www.shukach.com/ru/node/313>

Опоненти цієї романтичної теорії висувують версію про те, що нібито сакральне місце було створене самою природою, як і стінна кладка розташована неподалік.

Довгий час люди не виражали до пам'ятки особливої зацікавленості. Вона була відкрита практично випадково в 1976 році археологами-аматорами – молодими вчителями історії Володимиром та Тетяною Парамоновими. Дощової осінньої неділі вони виявили це місце, дошкандибавши туди в мокрих радянських кедах. Володимир та Тетяна долучали до дослідження святилища дітей із археологічного гуртка „МІГ”, який багато років очолювали. Довгий час їхнє відкриття нікого особливо не цікавило, поки до розвідок не вдалося залучити заступника директора з наукової частини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури та туризму України, доктора історичних наук Володимира Івановича Ключка. Він і організував першу офіційну археологічну експедицію в 2005 році, через тридцять років після виявлення „Мергелевої гряди”⁶.

Вчений був у захваті – саме він і став автором теорії, в якій стародавня пам'ятка потрапила до одного ряду з Стоунгенджем, Великою китайською стіною та пірамідами.

Резонанс, викликаний заявами Ключка, був таким великим, що про гряди в 2006 році навіть написали в британському виданні „The Guardian”. У 2012 році пам'ятку відвідав тодішній голова Луганської обласної державної адміністрації Олександр Антіпов, який заявив, що „Мергелева гряда” може стати однією з візитівок Луганської області, особливо напередодні Євро-2012. Він пообіцяв виділити на відновлення святилища орієнтовно 180 тисяч гривень.

Однак у той період з'явилися й критики гучної теорії, які вважали, що не потрібно переоцінювати історичне значення пам'ятки, нехай навіть і цікавої, але яка нічим

⁶ Мергелева гряда. Луганский Стоунхендж. URL : <https://www.shukach.com/ru/node/313>.

особливим не виділялася серед низки подібних, що збереглися на території Луганщини.

Свідомо не втручаємося в суперечку фахівців-критиків та захоплених прихильників. Навіть у такому недоглянутому вигляді „Мергелева гряда” – дуже своєрідна та таємнича пам’ятка. Так і здається, що нізвідки вискочить Індіана Джонс у поношеній запиленій шкіряній куртці та знайде там якусь чергову священну реліквію...

Давнє життя на берегах Айдару. Неолітичні стоянки Старобільська, Новоселівки та Підгорівки

Значна роль у дослідженні стародавньої історії нашого краю належить ученим, чия професійна діяльність була тісно пов'язана з ЛНУ імені Тараса Шевченка. Не спинив університетських археологічних досліджень навіть воєнний конфлікт на Сході України 2014 року. У 2019 році було відновлено роботу Луганського археологічного загону ЛНУ імені Тараса Шевченка на Луганщині.

Науковим керівником проєкту став кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України Сергій Теліженко, відомий своїми багаторічними дослідженнями археологічної історії краю, а особливо – поселень доби неоліту.

„Послужний список” досліджень науковця, однак, не обмежується лише вивченням неолітичних поселень. У важкий період воєнного хаосу 2014–2019 рр. С. Теліженко на деякий час був фактично єдиною людиною, яка привертала увагу суспільства до проблеми збереження археології краю. Попри усі труднощі, йому вдавалося проводити експедиції, результатом яких були помітні наукові відкриття. Зокрема, у 2017 році пан Сергій відкрив мусульманське поховання хозарської доби в місті Сватове, яке істотним чином розширює уявлення про номадів епохи раннього Середньовіччя на території краю.

У 2019 році об'єктом зацікавленості науковця стало одне з неолітичних поселень поблизу річки Айдар у Старобільську. Цей об'єкт, разом із ще кількома подібними був відкритий у 1939–1940 рр. засновником луганської археологічної науки Сергієм Локтюшевим (1878–1943).

Свої наукові пошуки Локтюшев почав ще у 1919 році. Як викладач Донецького інституту народної освіти (майбутнього ЛНУ імені Тараса Шевченка), а потім директор Луганського краєзнавчого музею, в 20-30-х роках ХХ століття він зробив значний внесок у вивчення давньої історії нашого краю. Вже згадувана

експедиція С. Локтюшева наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХХ століття дала змогу виявити кілька неолітичних поселень вздовж русла річки Айдар поблизу Старобільська, села Підгорівка та села Новоселівка. Ці об'єкти були названі ним „Новоселівка-1”, „Підгорівка-1”, „Старобільськ-1” та ін.

Подальша доля видатного вченого склалася трагічно. Змушений у 1942 році залишитися під німецькою окупацією, у 1943 році С. Локтюшев був заарештований органами НКВС за звинуваченням у шпигунстві на користь нацистської Німеччини. У в'язниці він і помер.

Визнаючи великий внесок С. Локтюшева у процесі досліджень давньої історії краю, після відновлення археологічний загін ЛНУ імені Тараса Шевченка взяв собі його ім'я.

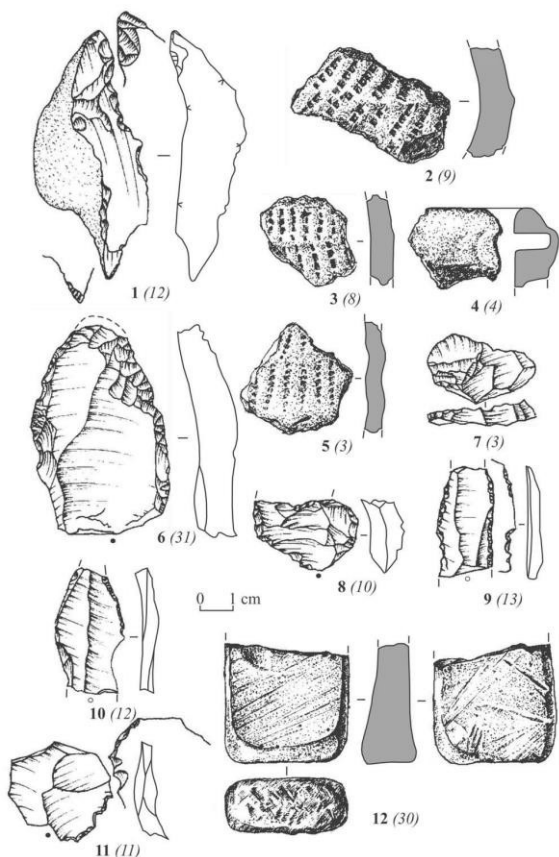
Вивчення неолітичних поселень у Старобільську та навколишніх районах було продовжено в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Зокрема, у 1979–1980 рр. неолітичну стоянку „Старобільськ-1” досліджували Ю. Г. Гурін, К. І. Красильников та О. Г. Шапошникова.

На початку ХХІ століття до вивчення неолітичних поселень біля річки Айдар долучився Сергій Теліженко, який у 2007 році досліджував побут давніх мешканців краю разом із вченими різних країн у межах міжнародної дослідницької програми „East-west millet project. University of Cambridge”.

Нарешті, у 2019–2020 рр. стоянка „Старобільськ-1” почав вивчати відновлений Луганський археологічний загін імені Сергія Локтюшева.

Ці багаторічні дослідження дали нагоду відтворити умови життя людей, що жили на території Приайдар'я в 5900–5600 рр. до н. е. Хронологічно стоянки належать до епохи неоліту, причому це найдавніший у Східній Європі неоліт. Як відомо, ця епоха є часом епохального переходу людства до відтворювальних форм господарства (землеробства та скотарства). Проте старобільський неоліт за характером життя, ймовірно, ще попередня епоха – мезоліт з його значним зростанням значення рибальства

та інших видів діяльності, пов'язаних із річками. Місцеві мешканці також жили переважно за рахунок річки Айдар.

*Зразки залишків керамічного посуду
зі стоянки Старобільськ-17*

⁷ Теліженко С. А., Іваницький В. Р. Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (сmt. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, сmt. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кремінський район). К. : Науковий архів ІА НАН України, 2020. С. 253.

Їхнє життя було незвичним для сучасної людини. У ті часи весь простір навколо Айдару був укритий густим сосновим лісом. Навесні річка виходила з берегів, затоплювала поселення, люди мусили кидати його, але згодом регулярно поверталися й все відбудовували. На думку С. Теліженка, деś у глибині приватного сектору Старобільська, який простягнувся паралельно річному берегу, може бути приховане й інше стабільне поселення давніх людей, куди вони переселялися під час паводків.

Життя біля річки визначало раціон давніх людей. Під час досліджень стоянки „Старобільськ-1” археологи поруч із традиційними знахідками – залишками крем’яних та кістяних знарядь праці, орнаментованої кераміки, – знаходили великі (до 30 см.) скупчення залишків мушель місцевих річних молюсків-беззубок. Саме ці істоти, які й сьогодні мешкають в Айдарі, склали основу раціону давніх людей. Потреба бути поблизу джерел такої поживи визначала необхідність їхнього життя біля річкових берегів. „Знайшли найдавніший у світі суши-бар”, – напівжартівливо характеризують результати своїх наукових розвідок учасники Луганського археологічного загону імені Сергія Локтюшева.

Особливе велике скупчення мушель було знайдено під час дослідження об’єкту „Підгорівка-1” у ході експедицій 70–80-х років ХХ століття. Велика кількість залишків мушель дає змогу припустити, що тут, у районі сучасної Старобільської водолікарні, існувала протофакторія, яка спеціалізувалася на масштабному для того часу вилові беззубок.

Водночас вченими не було встановлено ознак того, що люди Приайдар’я доби неоліту займалися відтворювальним господарством – землеробством та скотарством. Із неолітом їх споріднює лише використання орнаментованого керамічного посуду, окремі залишки якого було знайдено в ході експедицій 2019–2020 рр.

Попри таку, на перший погляд, „відсталість” старобільського неоліту, він мав і свої новації – на той час передові. Зокрема, привертає увагу той факт, що давні

мешканці мали доволі активні зв'язки з іншими подібними поселеннями, які розташовувалися на відстані кількох сотень кілометрів, використовуючи як транспортну артерію річку Айдар. Принаймні, таке припущення висловлює С. Теліженко, який свого часу досліджував схожу за ознаками археологічну культуру Нижнього Дону на острові Ракушечний Яр. На його думку, обидва поселення належать до ракушечноярської культури. Матеріали зі „Старобільськ-І” відповідають шарам 15–11 Ракушечного Яру як за матеріалами, так і за хронологією.

Якщо старобільська ракушечноярська неолітична культура – це „суші-бар”, то подібне поселення на Доні – це „мега-суші-бар”. Скупчення залишків беззубок досягає тут більше, ніж метра.

Сергій Теліженко, спираючись на дослідження таких археологів як О. Ф. Горелік, А. В. Цибрій та В. В. Цибрій, припускає, що в своїх міграціях ракушечноярці не обмежувалися лише Доном, Сіверським Дінцем та Айдаром. На його думку, вони могли мати сталі контакти із давнім населенням Анатолійського півострову через Кавказ.

Саме через річкове сполучення до мешканців приайдарських неолітичних стоянок потрапляв і керамічний посуд, виробництво якого було поширене на Нижньому Доні. Це переважно плоскодонний посуд. Орнаментація або прокреслена, або представлені відбитки різних видів зубчастого штампу.

Отже, якщо припущення С. Теліженка підтвердяться у ході подальших досліджень, можна стверджувати, що неолітичні поселення Приайдар'я були частиною регіонального розселення давніх людей, яке складалося з території Луганщини, півдня сучасної Росії, Кавказу та Туреччини. Між цими анклавами існував достатньо жвавий обмін технологіями, який є ознакою подальшого ставлення більш розвинених цивілізацій.

Стародавні „могили”. Курганні поховання на Луганщині

Без сумніву, головною стародавньою історичною пам'яткою Луганщини (як і всього Сходу України в цілому) є кургани – земляні насипи над похованнями людей, які жили тут у період бронзового та раннього залізного віку. Перші подібні поховальні комплекси на території нашого краю належать до доби раннього енеоліту (4400–3800 рр. до н. е.) (Олександрівський могильник, кургани біля Луганського національного аграрного університету та по вул. Марленівській у м. Луганськ); останні ж належать до епохи золотоординського панування.

Кількість цих пам'яток у регіоні просто вражає. Вони щільно розкидані в різних його частинах, здебільшого на вододілах. Найчастіше можна зустріти не поодинокі поховання, а курганні комплекси, які складаються із кількох насипів. „Могили” – саме під такою назвою, вони фігурують у суспільній свідомості мешканців навколишніх сіл. Проте це ймовірніше не могили, а цілі цвинтарі, оскільки кожна нова спільнота, що панувала тут (ямна культура, катакомбна культура, зрубна культура, кіммерійці, скіфи, сармати, хозари, половці, татари) часто ховали своїх знатних небіжчиків у вже наявних насипах. Тому дослідження кургану зазвичай дає змогу отримати інформацію одразу про кілька історичних періодів.

Цікаво, що традиція використання давніх курганів в якості цвинтарів наступними поколіннями простежується й у наш час. Зокрема, у селі Шевченко Сєверодонецького району існує група величних курганів, на двох з яких і сьогодні розташовані кладовища ХХ – початку ХХІ століття. Як зазначають спеціалісти, це досить поширене явище – у регіоні сучасні цвинтарі також знаходяться на курганах Сватового та поблизу залізничної станції Мілова (с. Сабівка Луганського району).

Кількість курганів на території області настільки велика, що іноді навіть думається, що у епоху бронзи наш край був не просто великим пасовиськом для кочових

племен, а місцем існування хоч і примітивної, але протоцивілізації. Хай там що, але давні кочовики краю все ж таки зробили свій внесок у становлення сучасного світу, зокрема, його господарської системи.

Серед, можливо, головних досягнень цієї загадкової „цивілізації” є те, що, виходячи із способу свого життя, кочовики сприяли встановленню сталих зв'язків із різними цивілізаційними анклавом Євразії. Такі контакти відповідно сприяли поширенню важливих технологій, наприклад, техніки виготовлення знарядь праці з металів – спочатку мідних та бронзових, а потім і залізних. Зауважимо, що саме в період бронзового віку на Луганщині з'являються перші підприємства з видобутку та первинної переробки металів.

Поступово давні мешканці Луганщини ставали більш осілими, можливо за часів панування у краї катакомбної (XXV–XX ст. до н. е.) та зрубної (XVIII–XII ст. до н. е.) культурно-історичних спільнот. Їхні представники вже зводили сталі великі поселення, щільність яких, знову-таки, вражає. Зазвичай кургани розташовувалися в стороні від цих поселень, існувала практика зведення небіжчиків для обряду поховання. Знову ж, таке чітке розмежування „царства мертвих” від „царства живих” вказує на певну цивілізованість мешканців краю.

Створені „бронзовиками” шляхи стали основою для формування інфраструктури сполучень у Луганському краї в наступні історичні епохи. Про це свідчить хоча б той факт, що кургани, які насипалися кочовиками поряд із давніми трактами, використовувалися як шляхові орієнтири вже в козацькі та модерні часи. Саме біля них розташовувалися сакми – дороги, які проходили краєм у XVI–XVII століття.

Вражає зовнішній вигляд мешканців тодішньої Луганщини. Влітку-восени 1991 року археологічними експедиціями В. Ю. Виборного та С. М. Санжарова на східній околиці селища Біловодськ було досліджено групу поховань бронзового віку та скіфо-сарматської доби. Серед знахідок треба відмітити залишки людей, похованих за

традиціями поширеної в регіоні катакомбної культури (III тис. до н. е.), зріст яких перевищував два метри. Поруч із загадковими велетнями в могилах було знайдено бронзові сокири⁸ – технологічно досконалі для того періоду знаряддя праці.

Залишки велетнів, представників катакомбної культури, знаходили й в інших районах Луганщини, зокрема, поблизу Лисичанська. Це дало місцевим краєзнавцям підстави створити романтичну теорію, згідно з якою в давнину тут мешкало плем'я високих „терафоксів” („терра” – земля, „фокс” – лисиця)⁹.

У 2018–2021 рр. студентами та викладачами ЛНУ імені Тараса Шевченка були досліджені поховання бронзового віку в с. Новоселівка, с. Підгорівка, с. Закотне Старобільського та с. Боровеньки Северодонецького районів. Деякі з цих пам'яток вже були вивчені археологами, інші – навіть не внесені до реєстру пам'яток, проте зафіксовані на військово-топографічній мапі Російської імперії середини XIX століття. Вона була складена за результатами топографічних зйомок здійснених геодезистом та картографом Ф. Ф. Шубертом (1789–1865).

Цей документ дає змогу визначати скупчення курганів на тій чи іншій території, порівнювати їхній тодішній стан із сучасним. Саме завдяки мапі Шуберта учасниками Луганського археологічного загону імені С. Локтюшева влітку 2020 року було знайдено групу поховань бронзового віку на крейдяній горі поблизу села Підгорівка.

Об'єкт складається з семи поховань, розташованих посеред сучасної лісопосадки. Кургани частково пошкоджені внаслідок земляних робіт, які велися на них, імовірно, у роки Другої світової війни. Є версія, що одна зі сторін будувала на них об'єкти оборонного характеру –

⁸ Братченко С. Н., Санжаров С. М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини (III тис. до н. е.). Луганськ : видавництво СНУ, 2001. С. 14.

⁹ Каленюк С. Перші Лисичани. URL : <https://www.facebook.com/groups/slidasakmi/permalink/821801488000796>.

траншеї, окопи, землянки та ін.

На жаль, сьогодні кургани також знищуються – цього разу вже внаслідок активної господарської діяльності. Розташовані посеред сільськогосподарських угідь, вони розоряються фермерами, які не розуміють історичну цінність цих унікальних об'єктів. Саме така доля спіткала частину поховань курганного комплексу, розташованого в полях поблизу села Новоселівка Старобільського району. Вивчення цієї групи курганів, яка складається з 11-ти вже внесених у Державний реєстр нерухомої спадщини України та ще кількох раніше не визначених, проводилося спільно із археологом С. Теліженком у 2019 році Пізніше в науковій розвідці, написаній у співавторстві із О. В. Набокою, було визначено такі причини знищення курганів: *„По-перше, попри те, що курганна група... має статус, згідно з яким вона має охоронятися і у неї мають бути охоронні межі, все одно розоряється, в результаті чого окремі насипи важко визначити на місці. По-друге, облаштування несанкціонованого кар'єру з видобутку піску завдає значні пошкодження... По-третє, мародери, які проводять заборонену законом пошукову діяльність, залишають на поверхні прокопи і ями, а також збувають виявлені артефакти на чорних ринках”*¹⁰.

Залишається сподіватись, що кургани, які пережили багато століть, зможуть залишатися частиною луганського степового ландшафту й в наступні епохи.

Наприкінці нарису про луганську бронзову добу хотілося б згадати унікальний історико-туристичний об'єкт краю, який найточніше передає „дух” тієї загадкової для сьогодення епохи. У селі Смолянинове Северодонецького району на території колишньої панської садиби є унікальний музей, „родзинкою” якого є

¹⁰ Теліженко С. А., Набока О. В. Обстеження курганної групи на північний захід від с. Новоселівка (Старобільський район Луганської області). *Луганщина: краєзнавчі розвідки* : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф., 23 квіт. 2020 р., Старобільськ, Україна. Старобільськ, 2020. С. 108.

відтворене з максимальною достовірністю поховання-курган зрубної культури (II тис. до н. е.). Воно є земляним насипом, всередині якого обладнано кімнату-склеп, де розміщено кістяк „зрубника” в позі ембріона відповідно до давніх уявлень про потойбічне життя. Поруч з кістяком вміщено керамічний посуд (є версія, що небіжчик за життя був гончарем), кістки барана, вугілля та природня фарба – вохра. Це традиційний набір сакральних предметів, які мали полегшити померлій душі існування у потойбічному світі.

Доповнює музейний об’єкт колекція пам’яток середньовічного каменерізного мистецтва, насамперед – половецькі боввани-баби, один з яких розташований на вершині „кургану”¹¹.

Музей у Смоляниновому, безумовно, має посісти почесне місце серед історичних та культурних надбань Луганської області.

¹¹ Набока О. Стародавні „могили”. Курганні поховання на Луганщині. URL : <https://dnews.dn.ua/news/752616>.

Початок металургійної цивілізації. Поселення давніх металургів поблизу села Новозванівка

Як зазначалося вище, за минулі роки вчені зробили на Луганщині чимало дивовижних археологічних відкриттів, докладно описавши їх у серйозних академічних журналах. Але далі справа практично не рухалася. Науковість знахідок так і не вдалося конвертувати бодай у місцевий туристичний інтерес. Унікальні історичні стоянки не стали частиною бренду краю, хоча іноді й викликають віддалений інтерес з боку тих самих учених і місцевих журналістів. Тим часом деякі археологічні знахідки, зроблені на Луганщині в різні роки, справді є приголомшливими.

Як зазначалося в попередньому розділі, у давнину в краї „кипіло” життя, про що свідчать численні знахідки не тільки професійних археологів, а й зроблені просто випадково. Історикам ЛНУ імені Тараса Шевченка час від часу приносили то вивернуті трактором у полі залишки зрубної кераміки, датовані другим тисячоліттям нашої ери, то ретельно оброблені крем'яні наконечники, знайдені в піску на березі якоїсь місцевої річечки...

Однак найбільш унікальними й важливими з точки зору подальшої історії краю є значні археологічні пам'ятки ранньої епохи металів – мідно-кам'яного та бронзового віків. У ті часи на безмежних просторах Великого Степу, куди входив і наш край, панували скотарі-кочівники. Разом зі своїми стадами вони століттями мігрували степом, намагаючись триматися великих річок, щоб подбати про постійні водопої для худоби. В ареалі їхнього існування була й долина річки Сіверський Донець.

Можна погодитися з вченими, які стверджують, що кочові племена за багатьма критеріями поступалися розвитком землеробам. Характер їхньої діяльності довгий час не вимагав ускладнень багатьох сфер суспільного життя та наукової діяльності. Втім, в одному кочівники точно були історичними новаторами. Як і в інших регіонах

Євразії, так і на Луганщині, вони були тими, хто не просто навчився виробляти метали, а й широко використовував їх у господарському житті та військовій справі. Ймовірно, останнє було навіть актуальнішим. Постійні конкурентні війни за пасовища й прагнення пограбувати землеробські народи зумовили першу в історії гонку озброєнь, в основі якої було широке використання металу – основного матеріалу для виготовлення зброї.

У зв'язку з цим майбутня Луганщина стала для давніх народів не лише пасовищем, але й шахтою для видобутку руди. Приблизно в другому тисячолітті до н. е. в її окремих районах, близьких до місць зосередження нинішніх великих промислових підприємств, з'явилися специфічні стародавні стоянки, головною метою мешканців яких був видобуток та подальша обробка металів, насамперед – міді.

Одна з таких унікальних стоянок була виявлена неподалік села Новозванівка Сєверодонецького району. Стародавні іранці-індоєвропейці, що становили кістяк народів, які тоді жили, назвали місцеву річку „Картамиш”, що в перекладі з їхньої мови означало „шар міді”. Стоянка, виявлена тут це не просто табір для життя, це стародавній протозавод, що включав повний цикл виробництва міді: від видобутку місцевої руди до її первинної обробки. Масштаби протозаводу настільки великі, що вчені наполягають на визначенні району його виявлення як „Картамиського комплексу гірничо-металургічних пам'яток”, найбільш значущою з яких є археологічний об'єкт „Червоне озеро-1”¹².

На думку фахівців, займалася цією трудомісткою справою каста привілейованих професіоналів, які передавали свої знання в спадок і не терпіли у своєму середовищі чужинців. Цю кастовість стародавній металурги

¹² Бровендер Ю. М., Отрощенко В. В., Пряхин А. Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі” *Археологія*. 2010. № 2. С. 87–101.

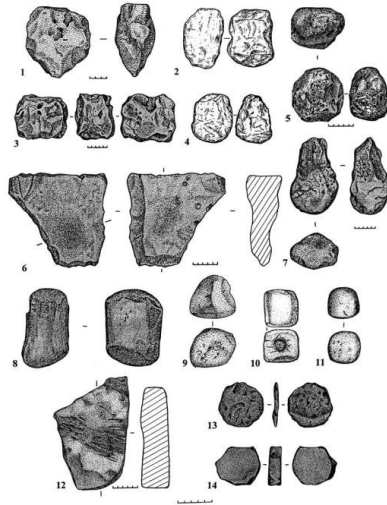
підкреслювали навіть під час поховання своїх побратимів по цеху. У знайденому археологами могильнику поруч із черепом померлого лежала кістяна гірничопрохідницька зброя, виготовлена з ребра тварини.

Гірники жили в невеликому робітничому селищі неподалік рудників. Вони робили кам'яні основи для своїх будинків-напівземлянок. Далі надбудовувалися зроблені з колод приземкуваті стіни, що покривалися солом'яним дахом.

За допомогою примітивних знарядь-мотик давні металурги видобували в неглибоких шахтах мідну руду. Усього за період існування такого господарського комплексу на світ Божий було вивернуто майже дві тони металу, що на ті часи було дуже значним показником. Потім руду обробляли в невеликих глиняних печах, роблячи зливки-чушки, вагою 100-150 грамів. Однак далі технологічний процес не йшов. Це пояснюється браком потрібної кількості деревини.

За підрахунками фахівців, для повноцінної роботи з виплавки міді треба чимало лісу. Для обробки одного кілограма металу необхідно чотириста кілограмів деревини. Місцева степова зона дати стільки не могла. Саме тому мідні чушки були основним товаром стародавнього заводу біля села Новозванівка.

Товар везли ближче до лісної зони, де місцеві народи мали торгові факторії, що спеціалізуються на закупівлі міді. Там відбувалася мінова торгівля. Ймовірно, за браком повноцінних товарно-грошових відносин, метал міняли на худобу, яку у величезних кількостях приганяли на стародавній ярмарок. Викуплені мідні чушки так само везли далі – по Дніпру та Дону, де вже переплавляли на речі потрібні кочівникам. Отже, протозавод у Новозванівці – це не лише досить велике підприємство, а й важливий центр давньої торговельної системи, що поєднував різні регіони та народи, які жили тоді на території України та Росії.

Кам'яні знаряддя з техногенної ділянки копальні Червоне озеро-1, пов'язані із металургійним виробництвом:

1 – мотика; 2–3 – прив'язні молоти; 4–5 – ручні молоти; 6 – рудодробильна (рудотерна) плита; 7 – товкач; 8 – чекан; 9–11 – рудодробильне (рудотерне) каміння; 12 – плита пісковіку зі слідами ударів металевим знаряддям; 13–14 – диски¹³.

Безумовно, залишки поселення в Новозванівці заслуговують в майбутньому стати музеєм просто неба та нетривіальним обличчям туристичної Луганщини. Однак до цього ще далеко, оскільки, на жаль, сьогодні село перебуває в зоні воєнного конфлікту.

¹³ Там само.

**Вікова історія половецьких бованів.
Парк-музей кам'яних баб у Луганському
національному університеті
імені Тараса Шевченка**

Однією з головних туристичних пам'яток Луганщини завжди по праву вважався Парк-музей кам'яних баб, розташований на території ЛНУ імені Тараса Шевченка в Луганську. У фондах музею зберігається мінімум 68 різних кам'яних статуй, що робить його найбільшим на всьому пострадянському просторі. Статуї зібрані з різних частин Луганської області.

У 2004 році музей просто неба був оголошений національним надбанням України. У 2010 році він став переможцем телевізійного проєкту Луганського обласного телебачення „Чудеса Луганщини”. Його першість, мабуть, була показовою. Жителі області, буквально насиченої пам'ятками радянської епохи, таки обрали для свого бренду зібрання вікових кам'яних статуй, у такий спосіб демонструючи розуміння вічних цінностей над політичним інтересом.

Основу колекції, і, ймовірно, його найчаруючу для неспеціаліста частину, становлять половецькі пам'ятки. Є там кам'яні статуї й давніших епох, проте найретельніше й майстерно зроблені скульптури, що були створені саме в період панування в луганських степах середньовічного кочового народу половців. За релігією половці були язичниками. Їхні кам'яні статуї – частина поховального культу. *„Комани (половці) насипають великий пагорб над небіжчиком і споруджують йому статую, що тримає в руці чашу й звернена обличчям на схід”,* – писав про цей половецький звичай західний мандрівник XIII століття Вінгелъм Рубрук. Втім, мабуть, цим сакральне значення половецьких баб не обмежувалося. Кам'яні зображення воїнів могли виконувати функцію оберегів, а жіночі статуї, яких більшість, шанувалися як символ родючості та достатку. Жіночих зображень у колекції справді значно більше – приблизно 80%. Як правило, така статуя далека

від сучасних стандартів краси. Половецьких кумирів-жінок відрізняють великі груди, масивні стегна. Звидше за все, це не відображення уявлень про красу, а відлуння стародавнього культу Богині-матері. Покриті шаром жиру жіночі органи, що відповідають за дітонародження та вищупування потомства, були її сакральним атрибутом, таким як блискавка в руках античного бога Зевса-громовержця.

У першій половині XIII століття, напередодні монголо-татарської навали, половці почали споруджувати кам'яне щось, що увібрало в себе риси як воїна, так і жінки-покровительки. Вони сподівалися, що такі двостатеві боввани зможуть зупинити небезпечного та жорстокого ворога.

Історично кам'яних половецьких бабів називали „бовванами” або „болванами”. Як не дивно, у цих „образливих” сьогодні слова проявляється прихована повага. Слово „болван” походить від давньоруських „пован”, „полван” – „атлет” чи богатир”. Тюрки ж називали скульптури „бова” – „предок”.

Розквіт мистецтва створення ідолів припадає на час панування половців. У першій половині XIII століття, коли половецький степ опинився під владою монгольської Золотої Орди, нові господарі починають з ними боротися. І ось тут варто згадати про пам'ятники та їхню роль у національній самосвідомості. Справа в тому, що будь-який кам'яний витвір – це символ підходу народу до життєустрою. Він, немов стародавній тотем, є певною точкою відліку, від якої бере початок уявлення про етнос та його роль у світі. Багато в чому пам'ятник – це сила, що цементує. Зруйнуй його і спільні ідеї, що скують, поступово зникнуть. Монголи, природні завойовники, це відчували на якомусь інтуїтивному, звіриному рівні. Вони почали зносити ідолів, у такий спосіб проголошуючи свою владу над підкореним зброєю половецьким етносом. Ненависть до бовванів ще більше посилилася, коли в XIV столітті Золота Орда прийняла іслам. Як відомо, ця релігія з повагою ставиться до культів монотеїстичних, але

люто ненавидить язичництво (багатобожжя), вважаючи його головним із гріхів. Саме тому правовірні не схвалюють будь-яких зображень власного бога, Пророка та його послідовників-халіфів. Навіть шанування християнських ікон для них є чимось із розряду поклоніння ідолам. Що вже говорити про язичницьких половецьких баб. Бовванів цілеспрямовано знищували з фанатичним релігійним запалом.

Втім значна частина бовванів пережила важкі для них часи. Мешканці України та вихідці з Московії, які прийшли на зміну монголо-татарам, колонізуючи дикий степ майбутньої Луганщини, ставились до реліктів давньої епохи з часткою поваги.

Часто ідоли стояли поряд з історично сформованими дорогами – траками. Саме тому слов'янське населення краю дало їм нове ім'я – „віхи”, щось на кшталт дорожніх покажчиків, що давали змогу дізнатися про відстань між пунктами призначення втомленого подорожнього. Ще вони стали чимось на зразок оберегів для, здавалося б християнізованого населення. В деяких селах Луганщини, на околицях яких стояли половецькі баби, їх навіть прикрашали напередодні подій, пов'язаних із збиранням чи посівом урожаю.

Хоча були й протилежні випадки. Наприклад, окремі „беручкі” господарі, використовували добротний камінь статуй як будматеріал для льохів і сараїв. Таке несвідоме, стихійне богоборство призвело до того, що кількість бовванів до початку ХХ століття значно зменшилася. Лише в першому десятилітті ХХ століття до кам'яних статуй прокинувся науковий інтерес. У Харкові було проведено їхній перепис. Як виявилось, історичні лихоліття змогли пережити лише близько 1300 бовванів. Відтоді наукова спільнота намагається ставитися до них дбайливо.

Нам здається, що найкращим часом для відвідування Луганського парку половецьких скульптур є середина осені, коли в повітрі вже встановилася приємна прохолода, а листя забарвилось в жовтий колір. Це непомітне, але від

того не менш прекрасне поєднання природи та історії налаштовує на філософський лад, душу охоплює небачене почуття спокою. Саме за цими, хай не особливо захоплевими, але часто-густо такими необхідними душевними переживаннями й потрібно прагнути до цього унікального парку.

Монголо-татарське панування на території Луганщини. Літня ставка золотоординського хана Абдулаха поблизу села Шипилівка

У Лисичанській міській громаді Сєвєродонецького району, в долині величезної балки розкинулося мальовниче село Шипилівка, розташоване на правому березі Сіверського Дінця. Селище це живе звичайним для подібних селищ Луганщини життям. Працює кілька невеликих приватних крамничок, функціонує сільський клуб, початкова школа, бібліотека, поштове відділення. На березі річки розташована турбаза. Мешканці можуть дістатися автобусом до м. Привілля.

Нічого, окрім дарованої природою краси, в селі й немає. Але це тільки „уявна видимість”, бо селище має багату історію, гідну великого міста. Як і в багатьох селищах регіону, в Шипилівці знаходять археологічні залишки давніх скотарських культур. Воно й не дивно. Відкриті степовим вітрам кочівники тяжіли до глибоких балок, на дні яких часто били джерела з чистою питною водою. Проте місцем, де сьогодні стоїть поселення, свого часу зацікавилися не лише прості чабани-кочівники, але й всесильні хани, правителі однієї з наймогутніших держав Середньовіччя – Золотої Орди. У XIV столітті, за чотириста років до заснування Шипилівки, на її території розташовувалася літня ставка золотоординського Абдулаха-хана.

Ще в 60-х роках минулого століття мешканці села то тут, то там знаходили незвичайні монети. Виявити старовинну монету в селі, наприклад, із двохсотрічною історією не дивно. Буває, прибираєш картоплю восени й разом з бульбами, викопуєш на світ Божий потемнілий від часу маленький диск із зображенням двоголового царського орла. Але шипилівські монети були незвичайними. Замість звичних цифр і візантійських птахів на них проступала чудова арабська в'язь, а іноді й ледь помітні зображення рисі чи барсу. Знаходили також залишки кінської збруї, шматочки нехитрих жіночих

прикрас. А одного разу до колгоспного коваля місцевий чоловік приніс залишок стародавнього меча, вкритого золотою фольгою. Господар знахідки тоді попросив залізних справ майстра здерти та переплавити позолоту, щоб продати її на чорному ринку.

Зрештою в 2012 році село як джерело загадкових коштовностей зацікавило археологів. Після вивчення знайденого археологічного матеріалу вони дійшли висновку, що в Шипилівці була літня резиденція ординського хана. Підставою для важливих тверджень стали виявлені залишки пристосувань, за допомогою яких карбувалася монета. Якщо безпосередньо монети могли належати будь-кому, то механічний пристрій для їхнього виробництва міг бути власністю лише вищої влади. За арабською в'яззю на грошових знаках була встановлена й хронологія: XIV століття, час, коли раніше язичницька Золота Орда прийняла іслам. Як відомо, ця релігія негативно ставиться до будь-яких зображень, вважаючи їх проявом ідолопоклонства. Тож усі грошові символи замінювалися на літери арабської абетки. Лише на деяких монетах, мабуть, давніших, зберігалися зображення хижих тварин із сімейства котячих. Подальші дослідження дали змогу зробити висновок, що ординська ставка була облаштована за наказом хана Абдулах-хана (1340–1370). На одній із монет було прочитано його ім'я та рік карбування – 1363.

Як відомо, навіть представник панівної в Орді династії як дитя степового простору вважав за краще не залишатись на місці, а більшість часу кочував разом із своїм двором і гаремом, іноді зупиняючись у місцях, що йому сподобались. Серед кочового поселення розкладався пишний намет, в якому жив правитель, а далі, на відстані кидка каменю, розташовувалися тимчасові житла його наближених. Жодних капітальних споруд через тимчасовість перебування не будували. Цим зумовлено той факт, що літню столицю Золотої Орди вдавалося знайти практично випадково: зняв намети й мало що свідчить про те, що тут був важливий політичний центр.

Головним артефактом були монети, оскільки, як відомо, там де влада, там і багатство. Тим паче, що Орда як могла заохочувала міжнародну торгівлю й купці були бажаними гостями в її тимчасових центрах, де б вони не розташовувалися. За час вивчення стоянки знайшли понад 3000 монет, кожна двадцята з яких була срібною.

Абдулах-хан не був видатним правителем Золотої Орди, яка на той час вже переживала повільний занепад. Найімовірніше, він був навіть не великим ханом, а маріонеткою більш значущої та могутньої особистості.

Йдеться про знаменитого беклярбека (правителя над правителями) Мамаю, про якого відомо, що він був ворогом російського князя Дмитра Донського в битві на Куликовому полі 1380 року. Походячи з простого роду, Мамай потребував додаткової легітимності своєї влади. Саме тому в 1361 році він проголосив правителем спадкоємця Чингісхана Абдулаха, по суті, керуючи від його імені. Новий номінальний хан правив землями Ак Орди – частини спільної золотоординської держави із центром у Криму. Навіть як слабкий правитель, він таки намагався залишитися в історії як полководець. Все своє коротке життя він воював за владу зі своїми родичами, а в 1362 році спробував зупинити просування зростаючого Великого князівства Литовського на українські землі. Як відомо, литовський князь Ольгерд (1345–1377) скористався політичною кризою в Орді та завойував землі колишньої Південно-Західної Русі (України), які майже не контролювали монголо-татари. У 60-х роках XIV століття литовський вплив уже відчувався біля кордонів монгольського Великого Степу. Абдулах-хан більше не хотів терпіти такого нахабства, зібрав військо й пішов на Ольгерда походом. Каральна витівка невдахи-хана все ж провалилася. У 1362 році литовські воїни, озброєні найновішими на той час арбалетами, єдиним строем проти татарської кінноти, вщент розбили орду Абдулаха в битві біля Синіх Вод. Українські землі нарешті звільнилися від монгольського ярма – розпочався новий етап їхньої історії.

**ЛУГАНЩИНА ПІД ЧАС
КОЗАЦЬКОГО ОСВОЄННЯ КРАЮ (XVI–XVIII ст.)**

**Луганщина в протистоянні між Великим
Князівством Литовським, Кримським ханством та
Московським царством у XVI–XVII століття
Боровський перелаз на річці Сіверський Донець
між сучасними Лисичанськом та Северодонецьком**

Як зазначалося у попередніх розділах, луганський край довгий час входив до складу різноманітних кочових державних утворень. Так, у XIII–XIV століттях тут панували золотоординські хани. Проте в останній чверті XIV століття, на тлі поступового занепаду держав Чингізидів цей усталений порядок поступово починає змінюватися. Криза, яка охопила й Золоту Орду, розвинулася на тлі посилення інших держав, що претендували на роль домінантної сили в тому числі й у луганському краї (який доречніше, за істориком Д. Яворницьким, називати „Сіверською Україною”). Серед таких держав у другій половині XIV століття виділялося Велике князівство Литовське. Як відомо, в цей час внаслідок литовської експансії переважна більшість українських земель увійшла до складу цієї відносно недавно створеної держави. У 80–90-х роках XIV століття великий литовський князь Вітовт (1350–1430) здійснив серію походів на південь та схід сучасної України, розширюючи в такий спосіб кордони своєї держави за рахунок земель Улусу Джучі. У 1390-х рр. цей правитель також втрутився в династичну боротьбу всередині Золотої Орди, підтримавши претензії на престол відстороненого від влади хана Тохтамиша (?–1406). Приблизно у 1396–1397 рр. відбувся воєнний похід Вітовта „на Дон”, під час якого він досягнув, за свідченням частини середньовічних джерел, „замку Азов”. Його ворогами тут були татари Ногайської Орди – одного з кочових анклавів, який оформлювався в умовах кризи золотоординської державності. Серед земель, де кочували ногайці, була й майбутня Луганщина.

Імовірно, що саме в цей період на території краю з’явилися перші постійні слов’янські поселення –

укріплені пункти на кордонах Великого князівства Литовського. Відомий на Луганщині краєзнавець Сергій Каленюк у книзі „Сліди на сакмі” вказував на залишки таких споруд неподалік сучасного села Нижньотепле в Щастінському районі, які, на його думку, належать до литовської доби¹⁴.

Проте литовський вплив на Сіверську Україну виявився короточасним. Кревська унія 1385 року, відвернула від литовських володарів частину православних руських князів, зокрема й тих, хто володів землями в Сіверській Україні. Згодом вони визнавали своїм сюзереном московського великого князя Івана III (1440–1505). Зміна верховного володаря поширена практика в добу Середньовіччя, яка часто була зумовлена спільністю релігійної концепції. Видатний українській історик Д. І. Багалій у праці *„Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства”*¹⁵ вказує, що *„в 1500 г. к Иоанну III Васильевичу переехали кн. Сем. Иванович Стародубский с городами Черниговом, Стародубом, Гоменем и Любечем, Вас. Иванович Шемятич с Рьльском, Новгород-Северском и многими волосями”*¹⁶.

Подібні переходи стали однією з причин тривалого протистояння між Москвою та Литвою у XVI столітті, але це не значило, що литовці назавжди залишили ці землі. Вони стали частиною „сірої зони”, у якій йшло протистояння московитів, литовців, а також нещодавно створеного Кримського ханства. У вже згаданій роботі Д. Багалія зазначається, що *„притязания Литвы на Чернигово-Северскую землю долго не прекращались; некоторые города переходят от Москвы к Литве и наоборот... Кроме татар, делавших постоянные*

¹⁴ Каленюк С. Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки. Лисичанськ: ТОВ „Лисичанська друкарня”, 2014. С. 11.

¹⁵ Багалій Д. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. М.: Университетская типография, 1887. С. 36.

¹⁶ Там само. С. 37.

нападения, сюда также беспрестанно приходили литовские отряды, состоявшие из регулярных шаек, причинявших большие опустошения”¹⁷.

Можливо саме протягом цього литовського та постлитовського періоду на території Луганщини з'являються люди, що належали до суспільного прошарку, який потім назвуть козаками. Спочатку вони спостерігали за рухами ногайців, сповіщали про них фортеці, остроги та укріплення. Пізніше, як піддані Великого князівства Литовського, склали кістяк загонів, що протистояли московським військам. А коли влада Москви остаточно закріпилася, вони продовжували жити тут, не визнаючи її.

У московських джерелах такі вільні люди називалися „черкасами (вихідцями з України, тоді – частини Великого князівства Литовського), або „воровськими козаками”. Саме такою назвою називали усіх „вільних людей”, які жили на території південно-західних кордонів Московії всупереч волі її правителів.

„Черкаси – ведомые вори” – таку характеристику давали московські урядники місцевим козакам часів протистояння з Литвою. У 1546 році путивльський воєвода Троєкуров писав царю, що „казаков и черкасов и киян в Поле много”. Збереглося навіть ім'я тодішнього отамана місцевих козаків – Мишка Черкашеніна, який здійснював набіги на татарів.

Непрості відносини між московським урядом та „воровськими” козаками зберігалися протягом першої половини XVII століття. Так, у грамоті оскольського воєводи за 1623 рік подані такі свідчення: „и про воинских людей про татар и про воров черкас вестей проводывали на крепко, чтоб воинские татарови и вор с черкасы на Оскольские места и к Осколу безвестно не пришли и не изворовали и над городом какова дурна не учинили”¹⁸. У тому ж документі є й інша фраза: „а которых

¹⁷ Там само.

¹⁸ Каленюк С. Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки. Лисичанськ: ТОВ „Лисичанська друкарня”, 2014. С. 11.

*станичників или сторожей погромят татаровя или черкасы*¹⁹, з якої робимо висновок про ворожість між місцевими московськими урядниками та воровськими „черкасами”.

Під тиском Москви останнім доводилося постійно відступати на території, які залишалися майже неосвоєними, адже там вже починалися землі неспокійної Ногайської Орди, васала проголошеного незалежним у 1449 році Кримського ханства.

Як відомо, в 1478 році Ханський Крим потрапив у залежність від Османської Туреччини. Ногайці в цей період формують неприродну та антиморальну з сучасної точки зору економічну систему, засновану на продажі захоплених у Московії та Великому князівстві Литовському рабів (переважно наложниць до турецьких гаремів). Поруч із наложницями в Туреччині цінувалися також чоловіки-раби, яких змушували працювати гребцями на турецьких галерах. Також можна було одержати викуп за захопленого багатого шляхтича, було набрати трофеїв ... Від кінця XV століття такі набіги стають регулярними.

Скоро стихійно визначилися напрямки татарських походів, з'явилися дороги, якими грабіжники рухалися на місця свого промислу. Ці шляхи отримали назву „сакма”. Саме так називався набитий копитами тисячі коней напрямок, який вів татар у бік Московії. В період, який розглядається, таких сакм було кілька. Та, що проходила через землі сучасної Луганщини, мала назву Кальміуська – на честь місцевої річки Кальміус.

Поступово цей шлях почали використовувати не тільки для набігів. Відносини Москви з Кримом з часом ставали складнішими. Сакмою йшла звичайна торгівля, ходили дипломатичні місії. Але головною залишалася все ж таки війна.

Неподалік сучасного міста Северодонецьк, де також проходила Кальміуська сакма, був татарський перевіз-брід

¹⁹ Там само.

через річку Сіверський Донець, крайня точка українського фронтиру-кордону XVI–XVII століття. Сьогодні тут стоїть Павлоградський міст, який з'єднує міста Лисичанськ (правий берег) та Северодонецьк (лівий берег). За розрахунками місцевих краєзнавців саме тут розташовувався т. зв. Боровський брід Кальміуської сакми.

Згідно зі старовинною мапою французького астронома Жозефа Деліля, правий берег Дінця – це „степ татарський”, а лівий – просто „степ”, „україна”, широке прикордоння між Кримом, Московією і територією козацьких вольностей.

Щороку десь у січні татари сніжком йшли на війну. М'який сніг допомагав не збивати копита їхнім коням, які не знали підков. Військо спускалося вниз до річки з високого правого берегу, декількома потоками, через навколишні глибокі яри та байраки. Далі татари переходили Сіверський Донець вбхід, при цьому, вони не звертали уваги на низьку температуру води. Промокнути для них, вочевидь, не було проблемою.

Оскільки татарські загони були розпорошені переходом, їм був потрібен деякий час та місце для концентрації для подальшого походу. Військо у них було не маленьким – до десяти тисяч вершників. Тож після переправи татари збиралися у спеціальному місці, щоб знову перетворитися на міцний кулак і йти далі. Це місце збору було, ймовірно, поблизу сучасного Северодонецька – на території промислового підприємства „Азот”.

Звісно, що місце навколо Боровського перелазу не підходило для сталого життя. Проте „воровські” козаки, намагаючись уникнути утисків московської влади, все ж таки закладали свої перші, тимчасові, поселення в цій місцевості. Скоро тут почали з'являтися перші системи укріплень, функцією яких було спостереження за татарськими пересуваннями та оборона від можливого нападу ворогів.

Одне з перших таких укріплень, на думку Сергія Каленюка, існувало в сучасному Лисичанську, на місті відстійника колишнього місцевого содового заводу.

Цей об'єкт відомий також як Блакитне озеро. Надзвичайна насиченість води хімічними елементами надає їй особливий блакитний відтінок. Проте, незважаючи на деяку схожість з райськими лазурними пляжами, це місце не призначене для лінивого відпочинку. Вода тут геть-чисто мертва й навіть більше – отруйна для людини.

Імовірно, що саме тут, як мінімум у XVI столітті (1672 рік.), стояло козацьке укріплення – острог (дерев'яна оборонна споруда, де можна було жити і деякий час боронитися від ногайців). В острозі, розташованому на невеликому півострові, який було створено течією місцевої річечки Біленької, козаки спостерігали за пересуванням татар Кальміуською сакмою.

Острог як форма оборонної споруди з'явився ще за часів Київської Русі саме в умовах постійного протистояння із ворожим кочовим степом. Його основою були сторожові вежі, з яких охоронці дивилися в Степ: чи не з'явиться густий пил, який підіймає за наближення ворожа кіннота? Пізніше, приблизно в час, який ми розглядаємо, сторожові вежі почали обносити дерев'яним частоколом. У такий спосіб острог перетворювався на компактний вузол оборони, за стінами якого вже можна було ховатися. В острозі постійно, із заміною раз на тиждень, перебували від десяти до ста воїнів та стояли одна-дві мідні гармати... Пізніше навколо споруди почали з'являтися хати, мешканці яких у разі небезпеки ховалися за частоколом.

Використовувалися й інші методи оборони. Досить ефективним були загострені кілки – честіки, які козаки встромляли в дно броду. Це був дієвий спосіб поранити татарського коня, а, отже – зупинити супротивника.

Характер життя безпосередньо на межі з ворожою цивілізацією не передбачав створення тривалих поселень, де яких можна спокійно жити, а поготів – осілих господарств. Будували те, що можна було в будь-який момент кинути та сховатися від можливого набігу десь у очеретах місцевих річок. Не випадково відомим козацьким прислів'ям було: „*Не строй светлицы на границе*”.

Сергій Каленюк вказував, що перші житла в цих краях з'являються в низинах, в очеретяних заростях, на островах – тобто, в місцях, можливо, незручних для життя, але де була можливість легко сховатися й втекти.

Усе почало змінюватися в XVII столітті, коли царська влада заохочувала жити на цих землях козаків. Зокрема, московський цар Борис Годунов (1552–1605) передав їх *„донецким и оскольским козакам безданно и безборошно, чтобы они жили своими юртами и угодьями всякими владели, а государю бы служили”*.

Припускаємо, що цю настанову лояльні до влади козаки виконували не без проблем, оскільки ще майже через сто років проблема воровських козаків та їхнього хазайнування на Кальміуській сакмі стояла досить гостро.

Так, у серпні 1668 року московський цар Олексій Михайлович (1629–1676) мав шукати охорони для свого посольства, яке їхало до Туреччини цими шляхами. У грамоті до воронезького воєводи він писав: *„И для провожанья за послы воронежских служилых людей перед прежними такими посылками с большою прибавкою, для того, ведомо Нам, Великому Государю, учинилось, что де по Сиверскому Донцу и по иным полским речкам Запорожские Черкасы многие для воровства; и от тех воров Черкас, Доном рекою к Воронежу малолюдством ехати послом страшно”*.

Тільки в останні роки XVII століття ситуація біля Боровського переїзду змінилася на користь лояльних до царя вже донських козаків. Приблизно в 1675 році вони отримали ці землі й заснували тут вже більш-менш стабільне поселення – Борівське. На думку Сергія Каленюка, його назва є трохи переробленим словом „Воровське”. Тобто, ще до донців тут жили „воровські козаки”, які й заснували якийсь прообраз цього поселення.

Отже, завдяки зусиллям спочатку „воровських” козаків, а потім вже лояльних до московської влади черкасів та донців у XVI–XVII століттях на Луганщині закладалися основи сучасного життєвого порядку. Край вже не можна було називати просто „Диким полем”.

На кордонах Дикого поля. Козацьке освоєння земель сучасного Старобільського району (Закотне, Новопокров, Осинове)

Українське заселення Луганського краю нерозривно пов'язано із Слобідською Україною – козацьким державним утворенням, що почало оформлюватися приблизно наприкінці XVI – першій половині XVII століть. Серія драматичних подій у відносинах між Польщею та українським козацтвом зумовила не тільки появу тут перших переселенців, але й формування особливого укладу життя, який розвивався всупереч небезпеці татарських набігів, що залишалася актуальною аж до кінця XVIII століття.

Якщо в попередньому розділі висвітлювався побут перших українських-переселенців безпосередньо на лінії зіткнення між Степом Кримським та Українським Степом (у районі сучасних міст Лисичанськ та Северодонецьк), то в межах цього розділу ми розглянемо життя на кордоні, який був конгломератом козацьких поселень та де вже починалося стале життя православного населення Луганщини.

Ідеться про сучасні населені пункти Новопокровщини, що в Старобільському районі – безпосередньо селище, а також села Осинове та Закотне.

Саме тут, попри кримську небезпеку та непрості відносини з верховним сюзереном – Московським царством/Російською імперією, у XVII–XVIII століттях існувало особливе цивілізоване українське життя з цілим набором повсякденної, духовної та військової семантики, про яку ми хотіли би розповісти.

Якщо ми візьмемо докладні історичні атласи, то побачимо, що в тутешніх місцях в цей період були перші населені пункти Слобідської України. Території навколо нинішніх міст Лисичанськ та Северодонецьк, зокрема, Боровський брід через Сіверський Донець, на мапах позначаються ще як буферна зона між Ногайською ордою та православним степом. А населені пункти сучасного

Старобільського району – це вже окраїна православного світу, його перші форпости...

Насамперед привертає увагу село Закотне. Деякий час воно було взагалі першим населеним пунктом, Слобідської України в луганській її частині. Про його прикордонне існування свідчать навіть назви місцевих географічних об'єктів.

Панівною над селом є степова височина, яку місцеві називають Горою Форпостною. Навіть сама назва об'єкту вказує, що колись „гора” мала відношення до споруд оборонного характеру – „форпостів”.

Слово „форпост” німецького походження та означає передній пост охоронних частин. Імовірно, в період початкового заселення села, коли воно ще перебувало в безпосередній близькості до ворожих татар, тут були розташовані пункти спостереження за степом, відомі як „хвігури”. З них можна було ефективно слідкувати за ворожими переміщеннями.

Створення таких оборонних об'єктів достатньо поширена практика на території Луганського краю. Зазвичай їх будували біля височин, які давали змогу спостерігати за степом. Найчастіше використовували високі крейдяні гори біля річок. Там встановлювали як мінімум вишку спостереження. Такі гори в слобожанському говорі мали назву «Пристін». Подібні об'єкти існували, приміром, у Сватовому, можливо, у Старій Білій (Старобільську).

Але найвеличніший Пристін, де, на думку краєзнавців, існували козацькі оборонні споруди, розташований неподалік Новопскова. Це унікальний природний та історичний об'єкт Луганського краю, який ілюструє душу та сутність його козацької історії. Височіючи над навколишньою місцевістю, він активно використовувався слобожанськими козаками для спостереження за переміщеннями татар. З цим символом пов'язано багато легенд, про деякі з яких йтиметься трохи згодом.

Розглянемо передумови козацького заселення цих

місць. У XVI столітті край був остаточно відвойований Московським царством у Великого князівства Литовського (з 1569 року – Речі Посполитої). Як зазначалося вище, відносини між новою владою та першими українськими козаками, які ще деякий час зберігали старе литовське та польське підданство, були непростими.

Проте із часом, московська влада все частіше заохочувала „черкесів” селитися на цих землях, обіцяючи їм різні пільги та податкові послаблення. На цьому тлі польська шляхта продовжувала вперто ігнорувати інтереси та вимоги запорізького козацтва, яке до середини XVI століття вже оформилося в окремий суспільний стан. Вони вважали, що за оборону південних кордонів Речі Посполитої їм мають належати визначені права та привілеї. Магнати ж та вірна їм шляхта ці права надавати не поспішали, вважаючи козаків біглими від панів селянами та злочинцями. Значний вплив шляхти на польську корону не давав їй змоги навіть думати про таку можливість, хоча королі Сигізмунд II Август (1548–1572) та Стефан Баторій (1533–1586) усвідомлювали стратегічне значення боротьби козаків проти Туреччини та Кримського ханства.

У таких умовах гарантії, що їх готова була надавати Москва, попри окремі випадки жорстокості до козаків були для них більш привабливими. З другої половини XVI століття до Луганщини, як і до інших регіонів південно-західної окраїни Московського царства потягнулися „вільні люди”, які за умови визнання їх привілейованим станом із звільненням від податків готові були служити Москві. У прикордонному місті Путивль з’явився царський урядник, який видавав українським козакам дозволи на проживання в степових районах московського Дикого поля.

Серед таких „черкасів”-переселенців були й достатньо знані особи. Зокрема, наприкінці XVI століття деякий час на службі московського царя Івана Грозного перебував славнозвісний кошовий отаман запорізьких козаків, магнат Дмитро (Байда) Вишневецький (?–

1563/1564), про якого відомо, що у 1556 році він заснував Січ на острові Мала Хортиця. Незадоволений зверхнім ставленням до козаків з боку польської влади він на деякий час обрав для себе нового сюзерена. Новопсковські краєзнавці стверджують, що служба Вишневецького Москві проходила саме на Луганщині.

Нещодавно новопсковські активісти встановили на горі Пристін цікавий пам'ятний знак у формі великого місцевого каменю. Він вказує, що в 1559 році десь у цих краях, здійснюючи оборону кордонів Московського царства від татарських набігів, Дмитро (Байда) Вишневецький розгромив ногайську орду.

Найімовірніше, його похід – це спорадичне явище. Скоро польська влада, усвідомивши, що може втратити частину козацтва, чим оголить неспокійний кордон із Кримським ханством, все ж пішла на поступки. У 1578 році король Стефан Баторій таки домігся створення загону реєстрових козаків, учасники якого визнавалися окремим суспільним станом із правом автономного обрання влади та податковими привілеями.

Водночас обмеженість реєстру, а також небажання шляхти та магнатів визнавати права козацтва створювали нові приводи для втечі „черкасів” на Слобожанщину. Наприкінці XVI – у 30-х роках XVII століття Україною пронеслася серія козацько-селянських повстань, які жорстоко каралися польською владою та магнатами, як-от Константином-Василем Острозьким (1526–1608). Поразка козацько-селянської війни під проводом Северина Наливайка (1560–1597), яка відбувалася на землях цього магната в 1594–1597 рр., призвела до серії жорстоких репресій з боку шляхти. Через страх переслідувань рядові козаки та повсталі селяни почали тікати в московську частину України, обумовивши початок першої хвилі заселення Слобожанщини.

Змінювався й характер переселень. Якщо Запорізька Січ була населена переважно чоловіками-воїнами, а щодо жінок та дітей існували обмеження, то на Слобожанщину втікали родинами, оскільки вони також могли потрапити

під гнів шляхти. Перша хвиля продовжувалася до 30-х років XVII століття. Саме у 1637–1538 рр. шляхті вдалося придушити останнє повстання запорізьких козаків, очільник яких Яків Острянин (?–5 травня 1641) разом із залишками війська перебрався на Слобожанщину. У 1638 році він отримав дозвіл від царя на переселення в цей край. Як вважається, ним було засновано низку населених пунктів на Новопсковщині, зокрема, саме селище. Саме „острянці” з родинами були першими постійними переселенцями тут²⁰.

Поступово вони видозмінювали навколишній простір відповідно до своїх уявлень. Тут з’являється особлива духовна культура, сакральні об’єкти, які козаки будували саме на кордоні. Мова, насамперед, йде про унікальну та загадкову рукотворну печеру быля підніжжя новопсковського Пристіну.

Достаменно невідомо, хто та коли її вибив у цьому крейдяному просторі. Не існує також єдиної точки зору щодо її призначення. Серед низки теорій нами було обрано ту, згідно з якою козацькі печери в крейдяних горах (а подібні є не тільки у Новопскові, але, наприклад, у Сватовому) мали сакральне значення. Місцевий краєзнавець Валентин Золотарьов стверджував, що створення подібних об’єктів – давня традиція, що бере свій початок від часів побудови перших печерних комплексів у Києві, на місці сучасної Лаври. За часів давньої Русі Київ розташовувався на околиці християнського світу, на кордоні із кочовиками. Монахи, які рили собі такі місця для життя, вважали, що вони мають захищати православний світ молитвою, так само, як воїни захищали його силою зброї. Ця концепція духовного кордону поширилася й на Слобожанщині – у Сватовому, Новопскові, Воронежі, Святогірську ми бачимо її втілення.

Можливо ця традиція була ще жива наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття, коли останнім

²⁰ Вирський Д. С. Новопсков. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Novopskov_smt.

мешканцем печери була свята людина Дмитро Горський.

Майбутній відлюдник народився приблизно 1740 року в селянській родині. Батько його, мабуть, відрізнявся пиятикою та нечестивою поведінкою. Благочестивий син врешті-решт підняв на батька руку, про що потім довго каювся. Намагаючись замолити гріх, він навіть здійснив паломництво до Києво-Печерської лаври, де місцеві монахи порадили йому: *„Аще десная твоя рука соблазняет тя, усецы ю, и верзи от себе...”*, тобто *„відрубай руку, яку ти підняв на батька”*. Той сприйняв пораду буквально та сильно покалічив себе. А потім пішов жити в печеру, де в молитві та праці прожив 46 років.

Місцевий краєзнавець Гарій Власюк зробив опис житла Дмитра Горського: *„...Маленькая землянка, три стенки которой вырублены в горе, а передняя устроена из мела; в ней есть маленькое оконце и двери. Внутри она разделена на сени и такую же комнатку, посреди комнатки устроена печь из «самана» (непаленого глиняного кирпича), за печкою возле природной стенки лежат для постели две узких дощечки. В левом переднем углу есть маленький угольный столик, который всегда бывает накрыт скатертью, на нем стоят три иконы и несколько свечей. В сенях от правого заднего угла начинается длинная пещера”²¹*.

Мощі цього святого сьогодні зберігаються у Свято-Успенській церкві в селі Осинове. Вона також є унікальною для Луганській області культовою спорудою, початок будівництва якої припадає на середину XVIII століття та пов'язаний із діяльністю місцевих козаків. Історія цієї церкви розглядатиметься у одному з наступних нарисів.

Що ж стосується печер у крейдяних схилах, то наведений приклад є далеко не єдиним у Луганській області.

²¹ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. 1. Харьков : Типография Губ. Правления, 1898. С. 765–766.

Витоки Слобідської України. Козацька вежа в Сватовому

XVI століття було переломним в історії як України в цілому, так і дикого тоді Луганського краю. У цей період відбуваються справді ключові геополітичні зміни, які безпосередньо вплинули на долю регіону. Як вже зазначалося, більшу частину попереднього століття тут, як і на інших землях Євразії з рівнинним, степовим ландшафтом, домінували кочівники, грізним втіленням світу яких тоді була Золота Орда. Сусіднім народам доводилося або визнати владу Великого хана, або огризатися в оборонних війнах, ризикуючи бути переможеними й канути в Лету. Але до середини XVI століття ситуація кардинально змінилася. Кочові держави Чингізидів Євразії – Золота Орда, Улус Чагатаїдів, Улус Хулагуїдів, Монгольська династія Юань у Китаї вступають у смугу затяжної кризи. Незабаром їх чекає неминучий розпад на дрібніші держави, які постійно ворогували між собою.

У цій ситуації землеробські країни почали поступово перехоплювати ініціативу, характер їхніх відносин із монгольськими володарями змінився. Вони все нахабніше й нахабніше поводитися біля кордонів монгольських держав-улусів, підбираючи та освоюючи ті землі, які більше не могли контролювати колишні кочові господарі степу. Системність цієї історичної експансії забезпечував відносно новий стан – козаки (українські та російські), формування якого припадає на XV–XVI століття.

Як зазначив український учений, професор Віктор Брехуненко, поява на Степовому кордоні низки християнських козацьких спільнот стала, без перебільшення переломною подією в його долі. З'явившись на історичній арені один за одним, українське, донське, волзьке, гребинське, терське та яцьке козацтво створило ближче до кінця XVI століття своєрідний захисний пояс. Досить швидко виявилось, що козацька версія освоєння „Кордону” стала тут найефективнішою з

часів Київської Русі²².

Багато в чому козаки відігравали історичну роль, подібну до тієї, яку мали американські ковбої на Дикому Заході. Займаючись промислами під самим носом іншої цивілізації, ворогуючи з нею, вони були, хай і несвідомо, захисниками християнського світу й цілеспрямовано насаджували його цінності.

Луганщина в цей період стала „фронтиром” – кордоном між християнською та ісламською цивілізацією, рубежем, в історичному коловороті якого змішалися українські „черкаси”-слобожанці, донські козаки та кримські татари. Північна частина краю в цей період – здебільшого „зона відповідальності” слобожанських козаків, які втекли сюди від свавілля та ярма польської шляхти в Речі Посполитій. Як йшлося вище, з початку XVI століття ці землі формально підпорядковувалися московському престолу, який охоче давав торговельні та політичні привілеї козацтву. Натомість Москва розраховувала, що воно не допустить панування тут Кримського ханства. Так, власне, й вийшло.

Безпосередньо на можливих точках зіткнення з кримчаками слобідські козаки створювали систему раннього оповіщення. В її основі лежали невеликі поселення-форпости, де встановлювалися оглядові вежі, укріплення-форти та сигнальні багаття. Так у 60-х роках XVI століття виникла слобода Сватова Лучка (нині місто Сватове). У той неспокійний час козацьке поселення належало до Ізюмського полку Слобідської України та було важливим опорним пунктом на його кордоні.

Цьому періоду історії Сватового присвячено важливе історико-туристичне місце – „Козацька вежа”, яке сьогодні ентузіасти намагаються перетворити на одну із значних візитівок Луганщини. Об’єкт розміщено на крейдовій горі

²² Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Сияк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. К. : ІУАД, 2018. С. 17–18.

„Розкопана”, біля мальовничого урочища „Галчин ліс”. Таке розташування зовсім не випадкове – за козацьких часів, як і сьогодні, з нього проглядалася вся місцевість на багато кілометрів навколо. Легко було помітити наближення кінного татарського війська та подати димовий сигнал місцевим мешканцям. А разом і помилуватися природою, яка тут справді дуже мальовнича. Влітку степове різнотрав’я коливається, підкорюючись теплому степовому вітру. Воно немов дихає, переливаючись зеленими хвилями. Над трав’яним морем височіють високі пологі крейдяні пагорби, порізані ярами.

У 2015 році, віддаючи данину предкам, які розчинилися в темряві віків, на пагорбі було зведено точну подобу дерев’яної сторожової вежі. Передбачалося, що споруда започаткує музей просто неба, в якому буде відтворено побут слобожанських козаків на межі зіткнення двох цивілізацій. Козацька вежа стала важливим туристичний об’єктом. Тут щорічно відбувалися різні заходи, в яких були задіяні гості з усієї України.

Зокрема влітку 2017 року до пам’ятника завітали учасники патріотичного проекту „Труханівська Січ”, який об’єднав представників різних українських областей. Знайомство з „Козацькою вежею” для них – привід відчувати, що за всієї різноманітності історичного досвіду Україна залишається єдиною.

Показово, що туристичний об’єкт розташовано на місці, де в давнину вже стояло поселення. У 2017 році під час заходів щодо прибирання території в „Галчиному лісі” було виявлено уламки давньої кераміки, які були надіслані для експертизи до Інституту археології НАН України. Після вивчення артефактів виявилось, що їхній вік складає понад три тисячі років. На думку археолога Сергія Теліженка, на території гори „Розкопаної” могла бути стоянка давніх людей. Тут же, під час розкопок, було виявлено давнє поховання. За задумом ініціаторів створення музею „Козацька вежа” ці залишки, оброблені вченими, мають увійти до експозиції майбутнього музею.

Безумовно, „Козацька вежа” як ініціатива

патріотичної громадськості має всіляко заохочуватись. Її значення виходить за межі простого туристичного об'єкта. У ньому закладено історичний код не лише Луганщини, а й усієї України.

Духовний кордон між світами. Крейдяний печерний комплекс поблизу сіл Преображенне та Накутне

Цю загадку та невибагливо прекрасну історичну пам'ятку ми точно зробили би основою туристичного образу Луганщини. Бо вона, як видається, найяскравіше відображає ранню історичну долю краю – бути незримим кордоном між різними цивілізаціями, міжкультурною „чересмугою”, в якій століттями відбувалися контакти між різними народами; частіше ворожі, але які іноді призводили до унікальних проявів міжцивілізаційного діалогу. Йтиметься про комплекс крейдяних печер поблизу сіл Накутне та Преображенне Сватівського району. Саме тут, у крейдяному стрімкому березі невеликої річечки Кобилки (притока річки Червоної), невідомі майстри Середньовіччя пробили унікальний печерний комплекс, який місцеві жителі порівнюють з Києво-Печерською лаврою. Сьогодні малопомітний вхід до печери ховається в тіні невеликої листяної хащі. В її глибинах мандрівника чекає півметровий у діаметрі отвір із залишками видовбаних у крейдяній породі сходів. Подолати десятиметровий вузький вхід-коридор (за термінологією фахівців – „шнурник”) буде непросто – десь доведеться навіть повзти на животі. Але варто перетерпіти незручності й ви потрапите у велику галерею печерних ходів, приміщень і глухих кутів загальною площею майже 580 м².

Стіни, на яких видно сліди нехитрої механічної обробки, покриті сучасними примітивними графіті. Втім, у склепіннях збереглися спеціальні ніші, у які давні майстри, мабуть, вставляли смолоскипи для освітлення. Де-не-де залишилися накреслені православні хрести, напівстерті часом короткі написи богоугодного змісту типу „Благослови”, ініціали, оформлені старовинною кирилицею.

За твердженням сватівських краєзнавців-аматорів, десь збереглося й зображення католицького хреста. Цих

залишків явно недостатньо для того, щоб встановити точний вік історичної пам'ятки, але вистачає для розуміння його призначення. Ймовірно, крейдяні печери поблизу Преображеного відігравали роль підземного християнського храму – „пустки”. Як відомо, у православній традиції саме „пустки” були місцем найвищого духовного подвигу. У підземному світі легко відмовитися від мирських спокус, зосередившись у його темній прохолоді на щирі молитву. В „пустку” йшли лише найстійкіші, часто вже літні ченці, для яких навколишній світ був ілюзорним тліном. Про сакральне значення печер свідчить і характер їхнього планування. Одна з ключових „кімнат” комплексу має хрестоподібну форму, як і православний храм. Єдине, що псує струнку гіпотезу, – розташування входу в приміщення на півдні. Відповідно можливий вітвар цієї підземної церкви мав бути на півночі. Це дещо порушує традиційний православний архітектурний канон, за яким вітвар у церкві є на сході.

Все це свідчить про одне – підземний храм і пов'язані з ним приміщення будували люди, хоч і набожні, але, найімовірніше, мало знайомі з чіткими християнськими правилами в цьому питанні. Бентежить і згадуваний вище відбиток католицького хреста, який важко собі уявити, наприклад, у печерах Києво-Печерської лаври.

Можливо, що печери пробивали люди, які мали власні духовні християнські уявлення, але не дуже заморочувалися суворим дотриманням канонів. Для них зміст був однозначно важливішим, ніж схоластична форма. Ймовірно, йдеться про козаків, які в епоху пізнього Середньовіччя та раннього нового часу були силою, що протистояла кримським татарам Дикого Степу. Саме козаки мали подібну духовну практику. Погулявши на славу на свободі, вбиваючи бусурман, напившись від душі горілки й збивши зі шляху істинного чимало чесних християнок, старі козарлюги, що не загинули в боях та походах, йшли у віддалені тихі місця замолювати гріхи та захищати перед Богом козацьке братство. Цілком можливо, що печери поблизу Преображеного були

місцем їхнього останнього духовного подвигу. Приклад подібних сакральних споруд їм був відомий – та ж, уже згадувана раніше, Києво-Печерська лавра. А проте козацькі діди навряд чи дуже скрупульозно розбирали специфіку будівництва православних пусток, як і форми хрестів, адже жили вони в країні безпосередньо знайомою з католицтвом завдяки польському впливу.

Населена поважного віку козаками пустка готувала їх до зустрічі з Богом, а не була притулком для немічних людей, котрі все життя захищали межі християнського світу від наскоків мусульман. Старі козаки продовжували відігравати свою роль уже в новій якості. Печера була частиною духовної оборони православ'я на шляху розповсюдження ісламу, тож свою головну роль її мешканці бачили в тому, щоб перешкоджати йому постом та щирою молитвою. Цю теорію, зокрема, обстоюють луганські вчені-археологи А. І. Василенко та В. С. Ветров, які в одній зі своїх статей писали про кордон як і політичний, і релігійний (між християнським та ісламським світом). Відповідно його зміцнювали не лише силою зброї, а й „святістю”.

Втім, печеру будували так, щоб можна було відбити не лише духовний, але й цілком мирський напад. Вузкий вхід-шнурник був спеціально зроблений таким, щоб у пустку міг потрапити лише один ворог. Так зводилася нанівець перевага будь-якого супротивника, а аскети-старці могли тримати оборону стільки, скільки буде потреба. Такі запобіжні заходи були, мабуть, не зайвими в регіоні, де незрима війна між різними світами та цивілізаціями могла тривати століттями.

Тож імовірний період будівництва сватівського печерного комплексу може бути визначений XIV–XVIII століттями. Саме на цей час припадає протистояння між Річчю Посполитою, Московським царством та Кримським ханством, однією з головних дійових осіб якого було козацтво.

„Охоплений Кондратієм”.
Початок та перебіг Булавінського повстання
на Луганщині (сучасний Старобільський район)

Як козацький кордон-фронтір між двома ворожими світами-цивілізаціями на рубежі Середньовіччя та Нового часу, Луганщина одночасно була й своєрідною „територією свободи” – „вольницею”. У ті неспокійні часи тут не селилися люди, для яких воля була порожнім звуком. Край був притулком для тих, хто не міг миритися з несправедливими, а часто жорстокими порядками, які панували на їхній колишній батьківщині. Сюди йшли ті, кому було важко терпіти всевладдя московських чиновників, свавілля польської католицької шляхти. Хтось сховався тут від розрухи, як, наприклад, жителі Правобережної України в другій половині XVII століття, яким сповна довелося відчути на собі згубні хвилі „Руїни” (1657–1687).

Не можна, звичайно, ідеалізувати всіх, хто тікав на Кордон у те лихоліття. Ймовірно, були тут і душогуби та злодії, що ховалися від правосуддя. Але кістяк населення Луганщини, як і всього південного сходу сучасної України, становили ті, для кого „свобода” була значною цінністю. Перебуваючи в епіцентрі протистояння з Кримським ханством, вони приймали правила гри, поширені тут, та були готові стати живим щитом на шляху спраглих до наживи-ясиру кримських татар з усіма ризиками для життя, здоров'я чи майна. Але при цьому вважали справедливою платою необмежену особисту свободу та привілеї вільного заняття промислами в Дикому Краї.

А ще місцевий народ поважав вибір тих, хто наважився піти сюди заради „волі”, залишивши насиджені місця. Навіть якщо прибулі порушили якісь закони там, у межах свого колишнього будинку, але змогли дістатися Дикого поля, то згідно зі звичаями місцевих козаків, вони ставали недоступними для переслідування каральними органами їхньої колишньої батьківщини. Такими були традиції місцевого козацького населення, які свято

шанувалися та ревно оберігалися від будь-якого наміру влади.

Прикладом є Булавінське повстання (1707–1708), епіцентром початку якого стало Шульгинське містечко (нині село Шульгинка Старобільського району). Це козацьке поселення було одним із найстаріших на Луганщині. Воно було засноване за століття до подій, що описуються, в 1607 році. За іронією долі, його створили ті, хто на своїй історичній батьківщині в Московському царстві був проголошений бунтівниками. Ім'я село отримало від отамана Шульгейка – одного з активних учасників антифеодального повстання Івана Болотникова. Разом із невеликою групою повстанців йому вдалося вирватися зі смертельного кільця царської армії та перебраться в Дике поле – край, з якого, як відомо, „не було видачі”.

Через століття спадкоємці тих перших поселенців зуміли довести, що в їхніх жилах не просто тече, а вирує та піниться неспокойна кров „любителів свободи”.

Отже, 1707 рік. Росія на чолі з царем Петром I веде довгу виснажливу війну проти Швеції. Там, де деспотичний цар неспроможний брати „умінням”, він бере „числом”. На карту кинуто все. Економічні та людські ресурси майбутньої імперії виснажені до краю. Потрібні гроші, потрібні люди для армії. В цій ситуації всесильний правитель наважився посягнути на давні козацькі привілеї.

По-перше, він хотів поставити під державний контроль соляні промисли в Бахмуті, декларацію про заняття якими було надано козацтву попередніми царями. По-друге, Петро хотів дістатися тих, хто, не витримавши тягарю життя в його царстві, утік до козацьких країв. У 1707 році він відправив на Луганщину та Дон каральний загін на чолі з князем Юрієм Володимировичем Долгоруким, завдання якого полягало в тому, щоб спіймати всіх біглих і привести їх „перед государеве око”. Залізною рукою князь виконував указ Петра, викликаючи ненависть місцевих козаків. *„І вони, князь зі старшинами,*

бувши в містечках, багато станиць вогнем випалили й багатьох старожилых козаків батогом били, губи і носи різали і немовлят по деревах вішали...”, – на ці злочини князя вказував згодом Кіндратій Булавін у своїх зверненнях до народу.

У таких історичних реаліях зійшла зірка козацького отамана Кіндратія (Кіндрата) Булавіна. Про його походження немає достовірних відомостей. Є суперечливі твердження, що він був вихідцем із Трьохізбенської станиці, сином місцевого отамана. За іншою версією, він народився в містечку Салтів, що на той час було частиною Харківського полку Слобідської України. Про це заявляв прихильник Булавіна, колишній бахмутський отаман Кулбака, який розповідав, що *„Булавін природою справжній салтовець із руських людей”*.

Ці відомості неточні, до того ж, отримані під час тортурного дізнання учасників повстання, які потрапили в царські застінки після його невдалого завершення. Кіндратій вирізнявся буйною вдачею та вірністю козацьким звичаям. У 1706 році він навіть захопив Бахмутські солеварні, які до цього контролював Ізюмський полк, що у всьому підкорявся цареві. Після звістки про каральну експедицію Долгорукого, зібравши 200-300 своїх поплічників Кіндратій вирушив у козацькі поселення на річці Айдар, де на повну силу бешкетував царський посланник.

У московському загоні було близько тисячі осіб. Чисельна перевага була на боці князя, тож козацький отаман шукав змоги для раптового удару. Незабаром нагода випала.

Увечері 7 жовтня 1707 року царський загін зупинився на ночівлю в Шульгинському містечку. Князь розмістився з відносним комфортом у центральній станичній хаті. Безкарність та брак належного опору зробили Долгорукого необачним. Його не злякала розповідь місцевого отамана про те, що на околицях поселення нишпорить ворожий прибульцям козацький загін у 150 шабель на чолі з

Булавиним та козаком Новоайдарського містечка Георгієм Банніковим. Постів навколо поселення практично не було. Помолившись на ніч Богу, царський посланець подався спати. Вранці 8 жовтня 1707 року він прокинувся від пострілів і вигуків. Виявилося, що козаки Булавина та Баннікова вже вирізали більшу частину московського війська та йдуть вбивати Долгорукого. Найближчі слуги князя намагалися організувати кругову оборону, але були зметені. Сам царський посланник загинув у короткій і лютій сутичці. Розправившись з князем, Булавін наказав відрубати йому голову, а тіло скинути до вовчої ями. Голову ж він відправив на Дон, демонструючи в такий спосіб, що відбувся суд над тим, хто наважився порушити стародавні козацькі традиції²³.

Так події в Шульгинському містечку стали початком одного з найбільших антицарських повстань. Вони вразили основу деспотичної імперії Петра I настільки, що в ужиток надовго увійшло поняття: „схопив Кіндратій” як синонім сильного та приголомшливого удару.

Однак невдовзі Булавін стикнувся з силами вірних царській владі донських козаків під керівництвом військового отамана Лук'яна Максимова, який зібрав каральний загін після першого повідомлення про бунт. Зіткнення сталося на річці Айдар поблизу Закотинської станиці (сучасне село Закотне Старобільського району) в урочищі Іванів Лук. Військо бунтівників було розбите вщент, а його ватажку ледве вдалося врятуватися, сховавшись у корінні верб, що росли на березі річки.

Максимов помстився за повстання, спаливши Закотне, Іванів Лук (названий згодом селом Булавинівка), Старобільськ та Шульгинку²⁴.

Булавін також не збирався складати зброю. Віддавши

²³ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Заседание 30-го ноября, 1848 года. М. : Университетская типография, 1846. С. 85–86.

²⁴ Там само, с. 87.

наказ своїм однодумцям Голому, Хохлачу, Некрасову та Драному йти на Дон та закликати народ до повстання, сам він з тією ж метою вирушив на Запорізьку Січ²⁵. Запорізькі козаки загалом підтримали бунт, зібравши загін з 3000 козаків, що дало змогу Булавіну знову розпалити полум'я повстання, що цього разу охопило Донські області та Луганський край.

Була спроба підштовхнути до бунту козацтво Ізюмського полку, куди вирушив підручний Булавіна Драний²⁶. Проте слобідська старшина підтримала царські сили, які у квітні 1708 року очолив князь Василь Володимирович Довгорукий (1667–1746) – брат убитого Булавіним Юрія.

Крім того, царський воєначальник направив до Ізюмського полку свого посланця Федора Івановича Шидловського з наказом організувати придушення заколоту на території вздовж Айдара та Сіверського Дінця²⁷. Саме він розгромив основні сили Драного, який керував повстанням Булавіна на луганських землях.

Поселення, які підтримали Драного, були віддані вогню. Серед них були Сватова Лучка, Містки, Новоайдар, Старобільськ та всі козацькі станиці в районі нинішнього села Закотне Старобільського району²⁸.

Вкотре спаливши Шульгинку Долгорукий наказав зігнати до містечка всіх священнослужителів, починаючи з Бахмута, які благословляли булавинські загони. Було віддано наказ їх усіх розстріляти²⁹. Він також відшукав тіло

²⁵ Головинский П. Слободские козацьи полки. СПб. : Типография Тиблена и Компания, 1864. С. 141.

²⁶ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Заседание 30-го ноября, 1848 года. М. : Университетская типография, 1846. С. 88.

²⁷ Там само, с. 92.

²⁸ Головинский П. Слободские козацьи полки. СПб. : Типография Тиблена и Компания, 1864. С. 141.

²⁹ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Заседание

вбитого брата Юрія й перевіз його до Москви, де воно було поховано в Богоявленському монастирі.

Спалені ж поселення та землі навколо них незабаром були передані царським урядом роду слобожанських полковників Тев'яшових як подяка за лояльність³⁰.

Так закінчилася одна з перших невдалих спроб зберегти козацькі привілеї, на які на початку XVIII століття царська влада, яка раніше була їхнім гарантом, дивилася як на середньовічний анахронізм. Незабаром політика нехтування ними, яку проводив Петро I, сприятиме новому повстанню – на чолі з лівобережним гетьманом Іваном Мазепою. Поразка Булавіна та Мазепи символізуватиме для козацьких земель незворотність поступової зміни їхнього статусу: з вільних територій до простих російських провінцій, про що йтиметься в наступних розділах.

30-го ноября, 1848 года. М. : Университетская типография, 1846. С. 97.

³⁰ Головинский П. Слободские козацьи полки. СПб. : Типография Тиблена и Компания, 1864. С. 145.

Археологічні дослідження побутового та господарського життя українського населення Луганщини в XVII–XVIII ст.

Проводячи археологічні або краєзнавчі дослідження на Луганщині, студенти та викладачі ЛНУ імені Тараса Шевченка час від часу знаходять історичні артефакти та об'єкти, які свідчать про організацію життя краю в козацькі часи, господарське життя та побут перших поселенців. Хронологічно ці матеріали належать переважно до XVII та XVIII століття тобто до періоду активної колонізації краю українськими переселенцями.

Серед знайдених предметів матеріальної культури досліджуваної епохи домінують залишки керамічного посуду, виявлені в тих чи інших місцях Луганської області, зазвичай поблизу поселень, становлення яких відбувалося на початку модерних часів. Особливою ознакою цього посуду є те, що його виробництво та оздоблення здійснювалося за технологіями, поширеними на території „глибинної” України.

Зокрема студент ЛНУ імені Тараса Шевченка А. Овчаренко на власному городі у с. Лимарівка Старобільського району в 2019 році зібрав фрагменти кераміки та кахлів, які були передані на визначення до Інституту археології.

Письмових історичних свідчень про населений пункт, де було знайдено археологічні матеріали, не багато. Відомо, що на мапі Ф. Ф. Шуберта від 1863 року нинішнє село Лимарівка позначене як слобода Лимарівка. Письмові джерела XIX століття переважно розглядають історичний розвиток села в контексті будівництва тут у 1818 році кінного заводу, який мав забезпечувати зростаючі потреби російської армії в кавалерії³¹. Можна також знайти свідчення про те, що у 1825 році тут існувала

³¹ Степанов В. Лимаревский конный завод 1822 г. Б. м. : Б. в., 2017. URL : <https://proza.ru/2018/01/11/1743>.

церква, яка в 1850 році мала 648 прихожан³².

Місце збору артефактів розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега річки Деркул, на розораній ділянці домогосподарства Овчаренків (вул. Набережна, 4). Русло Деркула проходить приблизно в 670 м на схід від місцезнаходження.

На розораній ділянці трапляються фрагменти гончарного посуду та кахель, а також кістки тварин. Площа поширення знахідок становить 55x70 м. З огляду на це, слід припускати, що на цьому місці або поблизу нього існувала садиба³³.

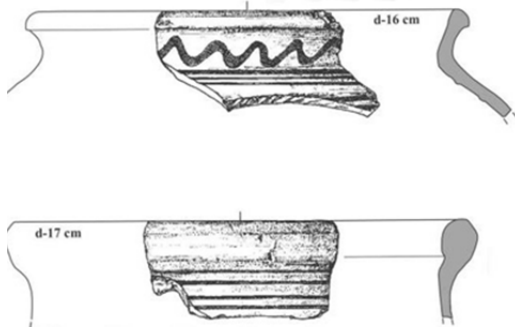
Зібрані матеріали можна поділити на дві категорії: коробчасті пічні кахлі та посуд. Перша категорія знахідок представлена уламком лицьової частини бежевоглиняної коробчастої кахлі без декору та двома фрагментами лицьових коробчастих світлоглиняних кахель з рельєфним рослинним декором.

З другою категорією знахідок пов'язуємо фрагменти білоглиняного гончарного посуду з опискою подібною до горизонтальних хвиль та горизонтальних ліній (4 одиниці).

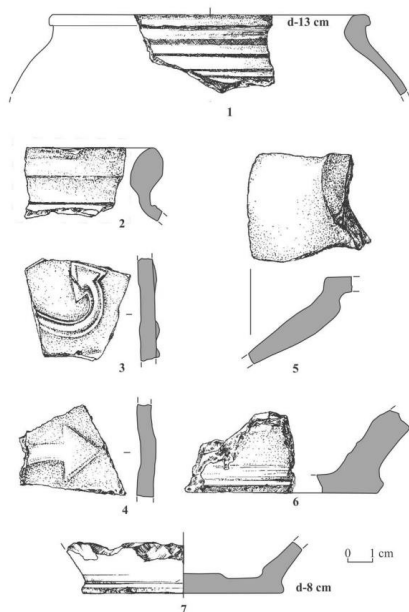
Визначено діаметри вінців – 17, 16 та 13 см. Товщина стінок варіює від 0,3 до 0,4 см. Описка виконана червоною та бурю фарбами, які виготовлялися з болотяної руди.

³² Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. X.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 275.

³³ Теліженко С. А., Іваницький В. Р. Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (сmt. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, сmt. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кременський район). К.: Науковий архів ІА НАН України, 2020. С. 28.

Зразки кераміки, знайдені А. Овчаренком у с. Лимарівка Старобільського району.³⁴

Зразки кераміки, знайдені А. Овчаренком у с. Лимарівка Старобільського району.³⁵

³⁴ Там само, с. 241.

³⁵ Там само.

Стінок гончарного білоглиняного посуду налічується 9 одиниць. Майже всі орнаментовано опискою червоного та, у одному випадку – чорного, кольорів подібної до горизонтальних ліній та горизонтальних хвиль. Колекцію знахідок доповнюють фрагменти білоглиняної та теракотовоглиняної плоскодонних посудин. В одному екземплярі представлений фрагмент сіроглиняної покривки.

Вивчення знахідок дозволяє зробити висновок про більш давнє існування Лимарівки, ще до заснування тут кінського заводу. На думку археолога Л. Чміль, наданий посуд розпадається на дві хронологічних групи: кінець XVII – початок XVIII століття та середина XVIII – XIX століття. В обох випадках він виготовлений згідно з технологічними канонами, поширеними на території тодішньої України³⁶.

Вивчення кераміки з різних регіонів Луганщині було продовжено у 2020 році, коли студент ЛНУ імені Тараса Шевченка Денис Лебедев зібрав фрагменти керамічного посуду у селі Зориківка Старобільського району, яке розташоване на відстані 15 кілометрів від російського кордону.

З письмових джерел відомо, що цей населений пункт як слобода Зориківка існував вже на початку XIX століття. У 1812 році тут була побудована Благовещинська церква, яка мала 713 прихожан у 1850 році³⁷.

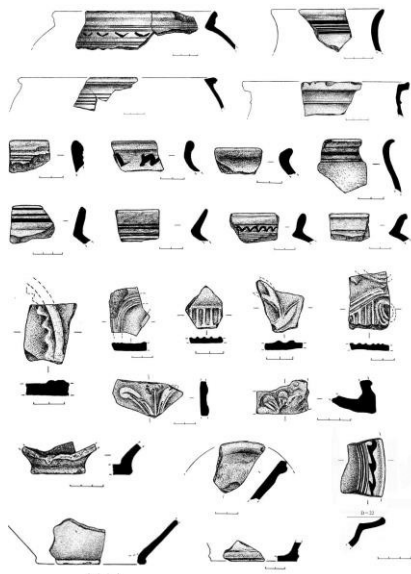
У другій половині XIX століття поселення стало центром Зориківської волості. Станом на 1885 рік волость складалася з 4 поселень, 4 сільських громад. Її населення налічувало тоді 7143 особи (3577 чоловічої статі та 3566 – жіночої), загалом 1067 дворів.

За результатами експертизи, проведеної Л. Чміль та Л. Мироненко, ці вироби також були виготовлені

³⁶ Там само, с. 28.

³⁷ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. X.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 344.

відповідно до технологій, поширених у модерні часи в Україні. Хронологічно цю кераміку можна розділити на два періоди. Основну частину становить посуд, виготовлений у другій половині XVIII століття. Ще три вінця належать до XIX століття. Детальніше датування дає змогу встановити також мідні монети царських часів, знайдені Д. Лебедевим, перші з яких належать до середини XVIII століття.

Зразки кераміки, знайдені Д. Лебедевим у с. Зориківка Старобільського району (ілюстрація М. Алексеевої).

Датування виробництва посуду другою половиною XVIII століття дозволяє дійти висновку, що Зориківка була заснована дещо раніше від перших письмових знахідок про неї. Поселення, ймовірно, входило до складу Острогозького полку Слобідської України, землі якого простягалися на території сучасної Міловської селищної громади Старобільського району.

Попри близькість до Росії, жодних зовнішніх впливів на процес виробництва глиняного посуду не зафіксовано.

Ще одним зосередженням українського за технічними характеристиками керамічного посуду було урочище Лучки на території Кременського лісомисливського господарства. Місцезнаходження є великою галявиною площею до 3000 м², оточеною сосновими та листвяними деревами. Навколо пам'ятки значна кількість невеличких озер, які підпитуються струмками та талими водами.

Інформацію про виявлення фрагментів стінок керамічного посуду поблизу місця проведення санітарної вирубки лісу, було отримано від представників Кременського лісомисливського господарства (лісник Григорій Олександрович Лукашев)³⁸.

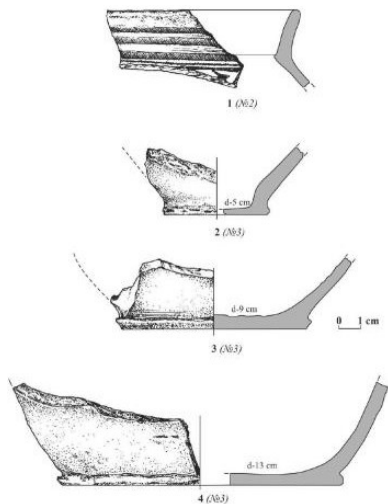
Об'єкт був досліджений С. Теліженком та В. Іваницьким у 2018 році, коли лісники вкотре звернулися до археолога після того, як у Лучці було знайдено три ями та сліди підкопів мародерів. Борт однієї із стихійних копанок зачистили, внаслідок чого зафіксували потужний гумусований шар піску, насичений фрагментами гончарного білоглиняного посуду.

Знахідки були оглянуті Л. Чміль та Л. Мироненко, які й надали вичерпну інформацію про тип посуду та його морфологію.

На основі їхньої експертної оцінки, С. Теліженко дійшов до висновку, що керамічні вироби цього типу датуються XVIII ст. і є характерними для українських земель (Середнього і Нижнього Подніпров'я, Північного Лівобережжя, Слобожанщини та ін.) означеного часу. На його думку, судячи з площі поширення знахідок (до 200 м²), можна припускати, що у цій місцевості були одна або дві садиби. Слід зазначити, що на мапі 1863 року

³⁸ Теліженко С. А., Іваницький В. Р. Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (сmt. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, сmt. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кременський район). К. : Науковий архів ІА НАН України, 2020. С. 45.

(„трюхверстовка Ф. Ф. Шуберта”) жодних поселень в цій місцевості не позначено, що дає підстави стверджувати, що поселення (хутір?) припинило існування до часу складання мапи³⁹.

*Зразки кераміки, зібрані С. Теліженком
в урочищі Лучка в 2019 році⁴⁰*

Археологічні дослідження, які проводилися останні три десятиліття в Луганській області показують, що ці техніки виготовлення керамічного посуду були поширені на усіх без винятку територіях, на яких розташовувалися козацькі поселення Слобідської України або Кальміуської паланки Запорізької Січі. Зокрема залишки української кераміки XVII–XVIII століття були знайдені в різні роки С. Теліженком, О. Стадник та А. Стадником поблизу села Підгірне, поселення Деркульське та села Макарів Яр (до 2016 року – Пархоменко), сучасних Щастинського та Сорокинського районів, де в означений період були зимівники, пости та поселення запорізьких козаків. Детальне вивчення цих матеріалів, здійснене Н. Каплун,

³⁹ Там само, с. 46.

⁴⁰ Там само, с. 285.

дало їй змогу зробити висновок, що представлені залишки кераміки зроблені відповідно до поширених у тодішній Україні технологій гончарства⁴¹.

Судячи зі звітів археологічних експедицій, які проводилися в різні роки, бачимо, що неформальним центром гончарного промислу Луганщини у XVII–XVIII століття став запорізький зимівник Макара Безродного (нині село Макарів Яр). Поселення зберегало свою господарську специфіку до першої половини XX століття. Про масштабність поширення тут гончарства свідчать результати археологічної розвідки, яка проводилася тут у листопаді 2008 року співробітниками Луганського обласного краєзнавчого музею під керівництвом О. В. Стадник. Археологами було вивчено залишки великих горнів XVIII століття в крейдяних відшаруваннях поблизу місцевості, яка має назву „Білоусове джерело”. Об’єкти є рукотворними каналами для випалювання кераміки у вигляді глибоких отворів.⁴²

Розвинене гончарство було далеко не останньою галуззю господарства, яку розвивало населення краю, починаючи з козацьких часів. Зокрема в 2019 році під час археологічних розкопок неолітичного поселення у Старобільську учасники спільної археологічної експедиції Інституту археології НАН України та ЛНУ імені Тараса Шевченка випадково відкрили цікавий об’єкт, який може бути кустарною пічкою для виплавки металу.

Під час його дослідження С. Теліженко дійшов таких висновків. Об’єкт, ймовірно, мав купол, який був зруйнований ще в давнину й перепалені фрагменти якого, завалилися всередину. Стінки пічки стрімкі, переходять у

⁴¹ Каплун Н. Н. Новые данные о поселениях казачества второй половины XVII – начала XVIII веков на территории Луганской области. *Археологические записки*. Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2011. Вып. 7. С. 307.

⁴² Стадник О. В., Стадник А. И. Отчет о разведках Луганского обласного краеведческого музея в Краснодонском районе Луганской области в 2008 году. Луганск. 2009. *НА ІА НАНУ*. Ф. е. 29569. 2008/74. л. 4.

плаский і дуже щільний под, вкритий прошарком чорного деревного вугілля. Розміри споруди по лінії А-А1 – 0,7 м, по лінії В-В1 – 0,5 м. Заповнення потужністю до 0,22 м. складалося з шару сірого попелу, в середній частині якого простежено лінзу вогнища червоно-помаранчевого кольору. В заповненні виявлено: перегорілі до чорного кістки тварин (спочатку прийняли за фрагменти керамічних труб), металевий шлак, фрагмент сіроглиняної гончарної посудини, фрагменти пляшки зеленого скла, фрагмент білоглиняної гончарної посудини, вкритої зеленою поливою та кістяний округлий чотириотворний гудзик діаметром 1,6 см. Щелепи пічки не збереглися, вони розташовувалися в східній частині об'єкту.

У південній частині печі з підбою в південному напрямку відходив повітродувний канал, який, через пізні перекопи, в плані погано простежувався. Стінки каналу положисті. Канал завдовжки до 1,2 м „заходив” у південний борт розкопу та робив вигін у північно-західному напрямку, де був простежений на довжину до 1,3 м. Ширина каналу від 0,15 до 0,25 м, він був заглиблений на 0,12 м. Заповнення повітродувного каналу складалося з попелу.

Споруда, судячи зі знахідки фрагментів металургійного шлаку, належить до так званої „рудні” – місця, у якому кустарним способом виплавлявся метал. Дату існування об'єкту встановити важко. З огляду на наявність вінця із зеленою поливою, він може датуватися в межах другої половини XVIII – XIX століття. Більш точну дату можливо встановити після отримання додаткових даних⁴³.

Зазначимо, що залишки „рудні” у Старобільську – це далеко не єдині свідчення організації металургійного виробництва на території Луганської області в досліджуваний період. Вивчення подібних археологічних об'єктів в області проводилися ще в середині XX століття. Так, у липні 1958 року співробітниками Луганського

⁴³ Там само, с. 46.

державного краєзнавчого музею під керівництвом І. А. Йоффе, за участі учнів Попаснянської та Осинівської шкіл були проведені розкопки розвідувального характеру поблизу села Осинове у місцевості, яка здавна називалася місцевими мешканцями „Рудня”.

Судячи зі звіту про цю розвідку, її вивчення почалося за два роки до проведення розкопок. Під час огляду об'єкту заступником директора музею П. Ф. Богдановим у 1956 році та працівниками музею Томаревою та Йоффе у 1958 році були зібрані шматки шлаку, залізної руди, а також знайдені сліди залізоплавильного виробництва. Також опитали найстаріших мешканців села, які зазначили, що у старовину (приблизно за 200 років до експедиції), на „Рудні” *„плавил руду якись черкеси”*. Ці майстри жили в землянках, побудованих на узліссі місцевого „Ведмежого лісу”⁴⁴.

Також збереглися свідчення про людей-копачів (можливо археологів), які приблизно у 80-х роках ХІХ століття „копали” ці об'єкти, які тоді мали назву – „ями” та „могили (кургани)”.

Учасниками експедиції 1958 року був закладений розкоп 4 на 4 метри. Серед знахідок археологи відмічали тонкостінний світлоглиняний посуд, глиняні труби, пічку, гончарний глечик із кольоровим орнаментом, нанесений червоною фарбою. Також знаходили залишки відходів виробництва: шлак, шматки залізної руди, вугілля, і землянка, яка, на думку вчених могла бути побудована у ХV–ХVІІ столітті

Археологічні дослідження „Рудні” дозволили керівнику експедиції І. А. Йоффе зробити такий висновок: *„При зіставленні розповідей старожилів із знайденим археологічним матеріалом, можна припустити, що це залишки залізоплавильного виробництва, які належали*

⁴⁴ Йоффе И. А. Отчет об археологических раскопках в Новопсковском районе в 1958 году, проведенных Луганским краеведческим музеем. 1958/46; Материалы археологических экспедиций и списки памятников объектов, носящих имена знатных людей. *НА ІА НАНУ*. Ф. Р. 2426. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2.

першим поселенцям краю, імовірно XV–XVI, можливо початку XVII століття, судячи з устрою печей та кераміки. Оскільки у розповідях старих мешканців згадується термін – «черкеси», можна припустити, що це були українські козаки-черкаси, які заселяли територію Дикого поля із Заходу»⁴⁵.

Ще одним вражаючим досягненням Луганщини на початку модерних часів стало сакральне каменерізне мистецтво. Серед об'єктів, які викликають особливе зацікавлення, є комплекс старовинних надгробних пам'яток села Шапарівка Сватівського району. Їхнє вивчення почалося за ініціативи давнього партнера ЛНУ імені Тараса Шевченка – відділу культури та туризму Білокуракинської селищної ради.

Ці пам'ятки розташовані на сучасному цвинтарі. Судячи з дат на могильних плитах, кладовище почало діяти приблизно з першої половини XIX століття.

Аналіз мапи Шуберта показав, що тут у другій половині XIX століття не було жодного офіційного цвинтаря. Водночас на території поселення в 1854 році був побудований дерев'яний православний молитовний дім святителя Пантелемона, який вже є на мапі. Можливо, ці об'єкти в майбутньому стали частиною церковного цвинтаря, який ще не „обріс” могилами через тодішню молодість храму. А може поховання там вже й були, але їхня кількість була недостатньою, щоб це місце називати цвинтарем.

Поселення, на території якого розташовані об'єкти, в середині XIX століття було державним хутором – козацьким осередком без місцевого управління. В другій половині XVIII століття, коли його, як видається, було засновано, воно входило до складу Слобідської України.

Цілком ймовірно, що під час виробництва сакральних об'єктів використовувалася технологія, притаманна територіям, де відчувався дефіцит деревини, але були поширені земляні виходи каменю-піщанику чи

⁴⁵ Там само, арк. 5.

інших порід.

У місцевості, де розташований об'єкт, такі виходи досить поширені. Власне, на території Луганщини практика вишкрябування сакральних знаків на кам'яних преформах була поширена починаючи з бронзового віку.

Зокрема дослідження С. М. Санжаровим курганів цієї епохи у 2006–2007 рр. поблизу Лисичанська завершилися, серед іншого, винайденням антропоморфної стели із культовими знаками, які були притаманні „бронзовикам”.

Подібна практика була поширеною й у козацьку, православну епоху, тільки замість кіл та язичницьких знаків давні майстри вишкрябували хрести та літери церковнослов'янської азбуки. Подібні об'єкти містяться також в археологічному музеї під відкритим небом на території ЛНУ імені Тараса Шевченка в Луганську. Могильні плити зі схожою технологією виробництва, здається, трапляються й у с. Осинове Старобільського району. Вони були широко представлені й на території земель, що у XVIII століття входили до складу паланок Запорізької Січі, а пізніше – до складу Чорноморського козацького війська. Приміром, таким історичним об'єктом є могильний комплекс поблизу села Усатове (селище Куяльник Одеської області).

Імовірно, розглядаючи давні шапарівські кам'яні надгробки, ми маємо справу із відголоском козацької традиції, у XIX століття досить поширеної на території Слобідських та Низових полків, а також на козацьких територіях Землі війська Донського.

Отже, наявність різнопланових археологічних знахідок (керамічних виробів, кустарних металургійних печей, кам'яних надгробків до могил), нижня межа датування яких приходить на XVII–XVIII століття свідчить про існування достатньо розвиненої матеріальної культури, пов'язаної із побутом та господарським устроєм українських переселенців козацької доби на Луганщині. Попри сьогоденнішнє упередження про те, що динамічний розвиток краю починається тільки з початком освоєння території наприкінці XVIII – на початку XIX століття

Російською імперією, можна стверджувати, що й перед цим значна частина „Дикого поля” не поступалася за рівнем розвитку іншим регіонам як України, так і Росії, віддаленим від неспокійного сусідства із Ногайською ордою.

**ЛУГАНЩИНА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Кальміуська драма. Інкorporація земель Запорізької Січі до складу Російської імперії

Напередодні остаточної інкорпорації сучасної Луганщини до складу Російської імперії її землі входили до складу одразу трьох політичних козацьких осередків: Острогозького та Ізюмського полків Слобідської України, Донського козацького війська та Кальміуської паланки Запорізької Січі.

Останнє адміністративне утворення, яке існувало на землях сучасних Донецької та Луганської областей, імовірно, постало у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Саме тоді на території південної Луганщини запорожцями було засновано низку козацьких поселень – зимівників та хуторів. Частина з них мали військове значення, бо тут розташовувалися оборонні споруди та центри спостереження за рухами татар або донських козаків, з якими то конкурували, то об'єднувалися для спільних дій у конкретних походах.

Частина поселень були земельними пожалуваннями („кутками”), якими користувалися козаки після відходу від активної служби на Січі. Проте навіть у статусі по суті відставних ці козаки мали значну військово-політичну вагу – вони засновували нові поселення, розвивали торгівлю та ремесла. Місцеві родючі ґрунти сприяли ефективному зерновому та скотарському господарюванню, яке поступово ставало товарним.

Одним з найстаріших запорізьких поселень на Луганщині був, як ми припускаємо, козацький пікет Суходол, який було засновано поблизу річок Сіверський Донець та Луганчик десь у середині XVII століття. Відомо, що у 1650 році тут у землянках та зимівниках жили дві сотні запорізьких козаків, які мали спостерігати за донцями в їхніх володіннях на протилежному березі Сіверського Дінця. У 1704 році тут у балках „Суша” та „Холодовому яру” жили кілька родин запорізького

козацтва.⁴⁶

З суходольського пікету приблизно в 1660 році частина козаків переселилася на „Байрак Тертишний” та „ярок Скелетовий” на правому березі Сіверського Дінця. Тут було засновано ще один пікет. До поселення скоро прибилися кілька бурлак – *„всякого рода охотников, людей бездомных и свободных”*⁴⁷.

Поступово тут складалося й аграрне товарне господарство, пов’язане із іншими козацькими анклавами. Як зазначав Феодосій Макаревський: *„У 1690 и 1700 годах местные жильцы партиями доставляли уже в Бахмутскую крепость, на продажу, значительное количество скота, хлеба и других продовольственных припасов”*⁴⁸.

Приблизно 1738 року ці землі були передані як „куток общитованый” відставному запорожцю Макару Безродному, який заклав тут великий зимівник зі значною кількістю землянок-бордюгів. Він займався землеробством та скотарством, а також, як зазначалося в попередніх розділах, потужне гончарне виробництво. На честь Макара поселення отримало назву Макарів Яр.

Центрами вирощування зерна та худоби також стали „Яр Камінний” та „Проток Гриценків”, які у 1690–1707 рр. були зимівниками та хуторами запорожців. Приблизно в 1737–1740 рр. ці землі були передані відставним козакам, які, *„с величайшей выгодой для себя”*, продавали м’ясо та хліб до Бахмутської фортеці⁴⁹.

„Любимейшим кутком престарелого общитованного, выслужившегося у Коша товариства” було також урочище „Шовковий проток” (нині с.Оріхове Ровеньківського району), де у 1680 році осіло кілька старшин із родинами,

⁴⁶ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского. 1880. Вип. 2. С. 773.

⁴⁷ Там само, с. 777.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, с. 798.

челяддю та наймитами⁵⁰.

У першій половині XVIII століття існували запорізькі поселення й на території нинішнього Луганська. Найстарішим з них, імовірно, була слобода Вергунка. Зокрема, маєтність Веселенька на річці Лугань, поблизу її впадіння до Сіверського Дінця, в 1707 році значилася серед населених пунктів запорізького козацтва⁵¹

Приблизно в цей період було засновано й поселення Кам'яний Бід, де 1740–1750 рр. *„зимовниками и хуторами, в землянках и шалашах, сидело несколько семейств малороссийской нации”*⁵².

Великим населеним пунктом регіону було також село Підгірне на території сучасного Слов'яносербська Алчевського району, яке також вважалося одним із найдавніших поселень Запорізької Січі. Це була вже окраїна володінь запорожців. Це також були зимівники та хутори, а близько 1740 року тут була збудована похідна церква Покрови Божої Матері⁵³.

Серед козацьких поселень цієї доби варто також виділити Красний Кут, розташований поблизу гори Соколівка, балок Мечетна та Глибокий Яр. Ця мальовнича місцевість здавна була заселена запорожцями. Саме тут був зимівник відставного військового старшини Петра Довгаля – грамотного козака-відлюдника, до якого козаки приходили цілими ватагами для духових бесід⁵⁴.

Важливим пунктом на перетині шляхів, які поєднували у XVII–XVIII століттях Кальміуську паланку з Доном та Кагарликом, було село Чорнухине. Це була проміжна станція, де були великі запаси *„путевого продовольственного содержания для всех козаков, проходивших или проезжавших тем шляхом”*⁵⁵. У Чорнухиному також зберігалася похідна ікона Миколи

⁵⁰ Там само, с. 80б.

⁵¹ Там само, с. 818.

⁵² Там само, с. 815.

⁵³ Там само, с. 796.

⁵⁴ Там само, с. 821.

⁵⁵ Там само, с. 785.

Чудотворця.

Ситуація змінилася з середині XVIII століття, коли російський уряд почав поступово забирати собі луганські землі Запорізької Січі, використовуючи їх відповідно до власних потреб. Тут, як і в інших частинах регіону, з'являлися володіння російських поміщиків, яких у такий спосіб відзначали за участь у війнах із Туреччиною. Значну частину місцевих володінь козаків також передавали православним іноземцям, які підтримали Російську імперію та воювали на її боці. Основною формою земельного пожалування стала „рангова дача” – різновид земельного володіння, яке надавалося царським урядом за умови, що нові власники сприятимуть розселенню на цих територіях „народам семейным и оседлым из дозволенных мест”⁵⁶.

Саме тоді до краю почали прибувати сербські переселенці, яким за наказом царського уряду було надано земельні пожалування на правому березі Сіверського Дінця. Російська імператриця Єлизавета Петрівна (1709–1761) зазначала у відповідному указі таке: „Шевича и Прерадовича с выходящими с ними определенных наций народами селить от конца линии (Украинской) и поселения ландмилиции с донецкой стороны, то есть от Бахмута до Лугани в назначенных от линии укрепленных редутами местах, а именно: от того Бахмута через вершину речки Сенжаровка и к вершинам рек Миуса и Белой. А от оных по назначенной в ландкарте красной линии и до Лугани, не выпуская их по сю сторону Дона, где донских казаков земля до Бахмута простирается...”⁵⁷ Перші поселенці на чолі з полковником І. Хорватом розселилися на території між річками Кагарлик та Дніпро, поклавши початок

⁵⁶ Там само, с 789.

⁵⁷ История Луганского края / [В. С. Курило и др.]; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. С. 163.

особливому адміністративному району – Новій Сербії⁵⁸. Наступними на відведені для життя місця переселилися полковник І. Шевич із синами Іваном та Петром, поручик С. Сабов, Р. Прерадович, Іван та Ігнат Міюковичи, К. Юзбаш. Разом із собою вони привели своїх підлеглих, яким видавали землі та поселення в пожалуваних володіннях⁵⁹.

Зокрема, в 1754 році село Підгірне було заселено православними словаками та сербами, до яких приєдналися кілька вихідців з Польщі та України. Через два роки подібна доля чекала й поселення Суходіл, у якому оселився командир однієї з сербських рот, дворянин Ваній. За розпорядженням Шевича та Прерадовича, він щосили намагався заселити земляками колишній козацький зимівник.

У 1763 році в селі Оріховому за рішенням Бахмутської провінційної канцелярії, розквартирували Македонський гусарський полк.

Згадане вище урочище Красний Кут у 1778 році було передано в якості рангової дачі колезькому асесору Долинському, також православному іноземцю на службі Російської імперії⁶⁰. Ранговою дачею у цей період став і Макарів Яр, переданий у 1773 році полковнику Авраму Рашковичу⁶¹.

У 1755 році сербські поселенці з'явилися на території слободи Вергунка та Кам'яного Броду. В останньому було поселено приблизно сто родин православних іноземців, які прийняли російське підданство. З появою іноземців, у слободі Вергунка була заснована особлива військово-адміністративна одиниця – Вергунський військовий

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского. 1880. Вип. 2.С. 721.

⁶¹ Там само, с. 777.

шанець, згодом – державна військова слобода Вергунка⁶².

Виникає питання: як сприймали колишні володарі регіону, запорожці, фактичне захоплення своїх володінь переселенцями? Автори праці „Історія Луганського краю” зазначають, що уряд Єлизавети Петрівни бачив у цьому проблему й намагався не допустити її посилення. Так, у Підгорну, яка скоро стала центром сербських поселень під назвою Донец, був відправлений інженер, генерал-майор І. Бібіков, який мав скласти мапу слов’яносербських поселень. Це робилося, серед іншого, й для розв’язання конфліктних ситуацій між іноземцями, донськими та запорізькими козаками⁶³.

Проте конфлікти, судячи з усього, таки траплялися. Феодосій Макаревський писав, що досить часто розселення прибульців викликало незадоволення запорожців. Приміром, передача словакам та іллірійцям у 1756 році давньої козацької маєтності Жовтий Яр викликала різке незадоволення колишніх його господарів. „*Запорожское казачество громко протестовало, много шумело и долго кричало, выражая русским чиновникам свой гнев и досаду за отдачу иностранцам «Желтого Яра», – сей древней запорожской маетности*”⁶⁴.

Конфлікти також виникали між сербами та слобідськими козаками, на яких за часів царювання Єлизавети Петрівни, було покладено обов’язок військового прикриття Слов’яносербії⁶⁵. Для цього вони мусили що два місяці надсилати з кожного слобожанського полку по

⁶² Там само, с. 818.

⁶³ История Луганского края / [В. С. Курило и др.]; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. С. 163.

⁶⁴ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского. 1880. Вип. 2. С. 801.

⁶⁵ Головинский П. Слободские козацьи полки. СПб. : Типография Тиблена и Компания, 1864. С. 185.

150 козаків. Цими козаками, зазначав П. Головінський у книзі „Слободские козацьи полки”, серби розпоряджалися як своїми найманцями, забираючи наперед коней, зброю та припаси. Нові господарі краю змушували їх копати городи, возити дрова, будувати греблі та виконувати інші роботи. За непослух часто траплялися випадки заповідання побоїв: *„Это было причиной того, что командировки для прикрытия Славяносербии были ненавистны слободским козакам и они при первом неприятном случае уходили с тех командировок; причем иные бежали на Дон, а большая часть возвращалась по домам”*⁶⁶.

Ці протести залишилися поза увагою царської влади, яка в 1775 році пішла на остаточну руйнацію Запорізької Січі. Її землі стали основою для майбутньої Катеринославської губернії, до складу якої увійшли й південні території сучасної Луганщини в складі Слов'яносербського повіту.

З часом старі рани та драми були позабуті – нове населення, об'єднане одним імперським порядком, навчилося співіснувати. Його етнічний склад в цей період був таким: між 1745 та 1762 рр. його чисельність в Бахмутській провінції збільшилася з 6565 до 13217 осіб чоловічої статі. За національним складом більшість складала українці – 75,41%, росіяни – 4,72%, молдавани – 17,08%, серби та угорці – 1,8%⁶⁷.

Проте „плавильний тигель” імперії спрацював недостатньо, щоб можна було говорити про формування універсальної етнічної ідентифікації на Луганщині. Навіть на початку ХХ століття відчувалося певне насторожене сприйняття різними етнічними групами регіону один одного, що іноді проявлялося в побутових конфліктах. Зокрема, один з авторів цих рядків може пригадати

⁶⁶ Там само, с. 187.

⁶⁷ История Луганского края / [В. С. Курило и др.]; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. С. 166.

розповіді своєї бабусі, уродженки села Макарів Яр Дудак Ніни Федорівни (1922–2011). Вона згадувала, що в поселенні її предки з'явилися приблизно в першій половині XIX століття Вони були кріпаками та жили на Черкащині, проте були обміняні на породистих собак і так потрапили на південь Луганщини. За це вони отримали прізвище – Сороки-Собаки.

На новому місці Сороки-Собаки займалися традиційним гончарством, а також служили жокеями в місцевого конезаводчика Іл'єнка. Ніна Федорівна згадувала, що на іншому від Макарового Яру березі Сіверського Дінця було поселення донських козаків. Попри близькість, „бідняки” (українське населення Макарового Яру) та „козаки” (донські козаки) майже ніколи не спілкувалися один з одним, не було спільних справ або шлюбів.

Цю особливість відмічено в праці „Природа та населення Слобідської України”: *„Отношение между украинцами и великоросами – деловые, в общем холодные. Села живут рядом, местами даже улицы рядом; но у каждой – особый язык, особая одежда, отсутствие общих гулянок; браки совершаются только в кругу соплеменников”*⁶⁸.

Знаряддями етнічної уніфікації місцевого населення були імперські соціальні ліфти, а також сфера освіти. *„Селяне украинцы вступают на путь обрусения, когда переходят в мещане, купцы или дворяне. Средняя и высшая школа, и служба играют большую роль в смысле отделения от родного края, от отчей семьи, иногда с презрительным отношением к «музык»», его языку, одежде, складу понятий, ко всему прошлому своего народа и края”,* – відзначається у виданні⁶⁹.

⁶⁸ Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния, (репринтное издание) / Сост.: О. Федоровский, Д. Педаев, В. Аверин, В. Талиев, М. Сумцов, И. Емельянов, В. Барвинский. Х. : Издательство САГА, 2007. С. 262.

⁶⁹ Там само.

Цю ворожість між українським населенням та донським козацтвом відобразив також російський письменник М. Шолохов у романі „Тихий Дон”, описуючи побут останніх на початку ХХ століття Зіткнення козаків та „хохлів” біля млину, на наш погляд, відображає сутність уявлень та ідентифікації місцевого люду, який на побутовому рівні намагався виокремити себе від інших етносів, що жили по сусідству. *„На мельнице началась драка с хохлами. Женщины с воев с ужасом наблюдали за дракой. Могло кончиться худо, если бы старик тавричанин не пригрозил все поджечь. Казаки дали возможность хохлам уехать. Казаки уже было собрались вскочить на коней и догнать хохлов в степи, но их бесстрашно остановил Штокман и стал говорить, что хохлы, казаки и русские – одной крови. Казаки подняли его на смех. «Казаки от русских произошли... В старину от помещиков бежали крепостные, селились на Дону, их-то и прозвали казаками...».* Казаки обиделись на такое прозаическое объяснение, но и момент для погони был упущен. Все стали расходиться”⁷⁹, – зазначав автор⁷⁰.

Проте це етнічне несприйняття за часів тяжіння російських імперських порядків, як зазначалося вище, не виходило за межі побутової ворожнечі. Лише в умовах краху імперії у період революції 1917–1921 рр., притихлий конфлікт став проявлятися в більш радикальних та кривавих формах, зокрема, його відголоски були помітні в Біловодському повстанні 1918 року Про його перебіг, причини та результати мова піде в наступних розділах.

⁷⁰ Шолохов М. Тихий Дон. URL: <http://sholohov.lit-info.ru/sholohov/proza/tihij-don/1-1-glava-iv.htm/>.

Деркульський кінний завод. Початок луганської кавалерії

У мальовничому степовому краї Біловодщини, який за старих часів називали „благодатними степами Малоросії”, є унікальне підприємство – Деркульський кінний завод, який зовсім недавно відсвяткував свій двохсотп’ятдесятирічний ювілей. Незважаючи на те, що сьогодні вирощування коней має обмежене господарське значення, завод продовжує активно займатися цим, поставляючи на вітчизняний та зарубіжний ринки чистокровних жеребців-красенів різних порід. На його території збереглися старовинні архітектурні споруди, які є окрасою Луганської області, її туристичною перлиною. Завдяки цьому Деркульський кінний завод завжди залишається в „топах” і привертає увагу гостей краю.

Більшу частину людської військової історії саме кавалерія була справжньою „королевою битв”. Сформувавшись як рід військ у давнину, вона швидко завоювала свою чільну роль, яку утримувала аж до середини ХХ століття, коли скорострільна вогнепальна зброя досягла такого рівня розвитку, що була здатна зупинити просування кінної лави. У ХVІІІ столітті на Луганщині, все ще дикому краї та фронтірі, роль кавалерії була особливою. Головний ворог, з яким доводилося мати справу місцевому козацтву, – татари, якраз славилися своїм кінним боєм. Спадкоємці кочових народів, вони здавалися єдиним цілим з кіньми. Для успішної боротьби з татарами треба було навчитися „вбивати клин клином”.

Ця проблема стала ще актуальнішою, коли Російська імперія, сюзерен тодішньої Слобідської України, вступила в затяжні багаторічні війни з Османською імперією, яка контролювала Крим як свого васала. Майбутня Луганщина виявилася відносно недалекою тилом для нескінченних воєн і, за задумом уряду Катерини ІІ, мала стати регіоном, господарство якого було кинуто на всебічне забезпечення російської армії.

Якщо околицям нинішніх Лисичанська та Луганська в

другій половині XVIII століття відводилася роль постачальника гармат та ядер, то північні території, як-от Біловодщина, мали забезпечувати армію кіньми.

Долю краю в інфраструктурі воєн того періоду, ймовірно, визначив той факт, що й до катерининських ініціатив тут вже було досить розвинене кінне господарство. Слобідська Україна, до складу якої входили Біловодськ та околиці, без царських указів з 40-х років XVIII століття намагалася налагодити забезпечення кіньми козацької армії. Вже в 1740 році на території слобідських полків було створено близько десяти кінних заводів, зокрема й той, на чиему місці стоїть сьогодні Деркульський. До них було набрано майже чотири тисячі кобил української, башкирської, молдавської та російських порід. Більшість дослідників вважають, що слобожанський попередник нинішнього Деркульського кінного заводу був побудований у 1748–1749 рр. Це було кілька глинобитних, досить примітивних, стаєнь. Втім, вже 1752 року хисткі стайневі споруди зруйнувала пожежа, а 1765 року відновлювати завод взялася російська держава.

1765 рік – це рік ліквідації української Гетьманщини та Слобожанщини, початок остаточної інтеграції колишніх „козацьких вольниць” до складу Російської імперії. Санкт-Петербург уже відчував себе досить сильним, щоб встановлювати власні порядки. Саме тому початок Деркульського кінного заводу пов’язаний з примусом населення, що жило в його окрузі, до забезпечення всім необхідним нового підприємства. 22 квітня 1765 року був виданий такий указ Катерини II: *„Высочайше повелели Мы Нашей Дворцовой Канцелярии приписныя ко двору Белгородской Беловодской провинци Валуйского уезда местности, а именно: Беловодскую, Ёвсузь и Марковскую слободы, в какихъ мужского пола 969 душ, съ землёю и со всеми угодьями отдать в ведомство конюшенной канцелярии, которая, при принятии, имеет ихъ приписать къ конюшеннымъ волостямъ”*.

У січні 1766 року було наказано обрати місце для будівництва кінного заводу. Начальник Конюшної

канцелярії, обер шталмейстер князь Репнін видав указ, в якому йшлося про необхідність знайти „найкраще, зручне місце, щоб побудувати на ньому за тамтешнім обрядом для утримання казенних коней конюшенний двір наймом, за справжню ціну, з чиншевих грошей і зробити стійл на 10 жеребців, відділів на двадцять вісім кобил, та денників два; довжиною і шириною ті стійла, відділи та денники такі, які нині на конюшних заводах зроблені, та на становище (збереження) вівса анбар, а сіно може лежати і в скиртах. Чого заради, вчиняючи цій будові план, послати до того управителя Времева, а на те побудову конюшенного двору матеріалів, що належать до того, заготовляти йому купівлю з запропонованих же чиншевих грошей справжньою ціною, без передачі”.

Будівельні роботи доручили здійснити майору Времеву, який одночасно став управителем переданих у його розпорядження земель.

Так, власне, і було започатковано Деркульський кінний завод. Времев виявився талановитим керівником. Відчуваючи невдоволення селян-козаків, переданих під управління заводу, він намагався не обкладати їх новими податями та поводився шанобливо. Він навіть відкрив на території підприємства, що будувалося, початкову школу для дітей з навколишніх поселень. Ймовірно, під час його керівництва заводом було побудовано й знамениті центральні тренерські стайні, які сьогодні є архітектурною „перлиною” Луганської області. Будівлі ці були даниною імператриці, яка тоді правила. Стайні розташовані так, що з висоти пташиного польоту проглядається монограма—Е II. У літері „Е” була головна тренерська стайня, а в римській цифрі „II” розміщувалися кобилиці та лошата. Імовірний рік завершення їхнього будівництва — 1767.

Відтоді Деркульський кінний завод — лідер своєї галузі. Від початку ХХ століття він вийшов вже на міжнародний ринок. Наприклад, у 1906 році на скачки в Англію було відправлено місцевого жеребця Гаммурабі. І це був лише початок закордонного визнання досягнень підприємства у ХХ — на початку ХХІ століття.

„Козацтво навпаки”.
Військові поселення на території Луганщини
в першій половині XIX століття

Частиною стратегії затвердження військово-морської присутності Російської імперії на Чорноморському узбережжі стало створення на колишніх землях Слобідської України та Запорізької Січі (зокрема й на території сучасної Луганської області) т. зв. „військових поселень”. Формування цих населених пунктів, за задумом ініціаторів новації, мало стати джерелом господарського забезпечення військових сил та місцем набору особового складу для армійських сил.

Як відомо, цей проект був особистою ініціативою російського імператора Олександра I (1777–1825), який шукав нагоди для зменшення військових витрат та ліквідації рекрутського набору. У 1816 році він доручив своєму сановнику, військовому міністру Олексію Аракчєєву (1769–1834), втілення цієї ідеї в життя.

У 1817 році перші поселення цього типу з’явилися на казенних землях Петербурзької, Новгородської, Могильовської, Слобідсько-Української, Херсонської, Катеринославської та інших губерній. На початку 20-х років XIX століття розпочалася робота з формування системи військових поселень на території колишніх слобідських полків, як-от на землях, які належали Чугуївському козацькому війську⁷¹. Російський художник І. Рєпін (1844–1930), уродженець села Осинівка, що поблизу Чугуєва, де було створено одне із перших військових поселень, описував цей процес так: *„О введении военного поселения бабушка Егупьевна рассказывала часто, вспоминая, как казаки наши выступили в поход прогонять «хранцуза» «аж до самого Парижа». А на русской границе – хлоп! как обухом по лбу! – их поздравили уланами. Уланам назначили новых*

⁷¹ Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Х: Видавництво САГА, 2008. С. 10.

*начальников, ввели солдатскую муштру. Пока казаков не было дома, их казацкие обиходы в Чугуеве все были переделаны*⁷².

На території Луганщини військові поселення почали з'являтися в перших десятиліттях ХІХ століття В 1816 році сюди направили генерал-майора П. Олександрова, завданням якого була підготовка поселень для Третьої, а згодом і Другої уланської дивізій. Місія, що полягала в створенні реєстру державних сіл, де планувалося розмістити зазначені вище військові формування, була завершена в квітні 1817 року

На початку 20-х років ХІХ століття спеціальною урядовою комісією було вирішено розташувати в цьому регіоні Другу кірасирську дивізію з її чотирма полками. Протягом 1824 року під керівництвом генерал-майора В. В. Єшина, проводилася робота з визначення місця розселення цього військового формування. Для створення військового поселення передбачали передати частково державні, частково викуплені в поміщиків землі, в тому числі й Старобільського повіту, який для зручності земельної реорганізації був переведений зі складу Воронежської губернії до складу Слобідсько-Української губернії.

Катеринославський кірасирський полк розселявся на території поселень Сватова Лучка, хуторів Білоцерківний, Геліверний, Швачківський, Свистунівський, Фурловський, Федотівський, Ляховий, Гончарівський, Проняківський, Верховенський, Зміївський, Стороженковий, Медвежий, Ковалевський, Паталахіновий, слободи Нижня Дуванка з хутором Твердохлібівським та ін.⁷³

Глухівський кірасирський полк розташовувався на території слобід Мілуватка, Кабанне та Містки.

До володінь Астраханського полку відносили слободу

⁷² Репин И. Е. Далёкое близкое. URL : http://az.lib.ru/r/repin_i_e/text_0015.shtml.

⁷³ Маршала А. Ю. Организация Слободско-Украинского военного поселения кавалерии. *Вестник Пермского университета*. № 2 (25). 2014. С. 154–159.

Шульгинка, Байдівка із хутором Лозовим, Боровенька, Єліфанівка, Михайлівка, Ново-Троїцька, Ново-Борева, Нижня Покровка, Верхня Покровка.

Нарешті, Псковський полк розташовувався на території слобід Лиман, Попівка, Сухарева, Торська, Ямполівка, Тернії, Кремінне, Краснянська, Дробишева, Дерілова⁷⁴.

Разом із зміною статусу поселень відбувалися їхні перейменування, пік яких припав на 1825 рік. Деякі тодішні нові назви збереглися й понині, замінивши старі козацькі. Так, Закам'янка завдяки розташованому тут Псковському полку, отримала нову назву – Новопсков. Того ж року тут було закладено соборну Миколаївську церкву⁷⁵.

Нові назви тепер мали також Ново-Катеринославль (Сватова Лучка), Ново-Глухів (Кремінна), Ново-Троїцька (Нова Астрахань) та інші населені пункти⁷⁶.

Адміністративними центрами полків стали Ново-Катеринославль (Сватова Лучка), Ново-Глухів (Кремінна), Нова Астрахань (Ново-Троїцька) та Закам'янка (Новопсков).

У 1829–1830 рр. на 420 тис. десятинах землі було оформлено Українське військове поселення⁷⁷. Звільнені від податкового тягаря військові поселенці були зобов'язані нести специфічні економічні та військові повинності, серед яких були, зокрема:

- забезпечення харчами розквартированих постояльців;
- три дні на тиждень працювати, виконуючи суспільно корисні наряди (посів та збір хліба на громадських полях, покіс та прибирання громадського

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Историческая хронология Харьковской губернии. Сост. К. П. Щелков. Х. : Университетская типография, 1882. С. 182.

⁷⁶ Историческая хронология Харьковской губернии. Сост. К. П. Щелков. Х. : Университетская типография, 1882. С. 189.

⁷⁷ Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Х. : Видавництво САГА, 2008. С. 11.

сіна, перевезення палива для війська та будівельних матеріалів, ремонт мостів, шляхів та гребель).

Окрім цього, військові поселення мали кожні два роки рекрутувати у діючу армію 8 осіб з тисячі мешканців⁷⁸.

Специфіка таких поселень обумовила формування відповідної інфраструктури, пов'язаної із обслуговуванням потреб місцевих військових формувань. Більшість об'єктів були побудовані відповідно до панівних у цих краях традицій – з саману та крейди (саме тому в документах вони мали назву „мілові”). У невеликих містечках та селах це були переважно комори для сіна та вівса для коней, а також глинобитні манежі та стайні. На жаль, дотепер будівлі військових поселень на Луганщині майже не збереглися. Винятком є господарська будівля в селі Булавинівка Старобільського району (у період, який висвітлюється, село було частиною 4-го поселення Кавалерійської округи), яка ймовірно відіграла роль складу-цейхгауза.

Оцінки історичного значення військових поселень, зокрема й на території Луганщини, різняться. Російські дослідники цього питання, в цілому позитивно оцінюють наслідки реалізації царською владою цього соціального експерименту, вказуючи, що він так чи інакше сприяв подальшому поширенню цивілізованих норм життя в регіонах, де були створені військові поселення. Так, Т. Н. Кандаурова, розглядаючи в позитивному контексті історичне значення військових поселень, зазначала: *„Обеспечение решения тех задач, которые определяло правительство для нового армейского и хозяйственного института, не возможно было без формирования и развития обновленной социокультурной базы поселенных полковых округов и территорий, что позволяло в свою очередь развивать образовательную базу и обеспечивать медицинскую помощь для населения,*

⁷⁸ Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Х. : Видавництво САГА, 2008. С. 24.

*готовитъ младшие офицерские кадры для армии, мастеровых для школ и учебных эскадронов, батальонов и батарей, готовитъ грамотных специалистов в области образования, педагогики, медицины и фармации, ветеринарии, животноводства, агрономии, шелководства, инженерного и строительного дела*⁷⁹.

Існує й протилежна точка зору – військові поселення були одним з механізмів посилення царського контролю над колишніми козацькими територіями. Відомо, що в народній свідомості такий феномен як військове поселення довгий час сприймався як своєрідне „козацтво навпаки”. Це була спроба відновити особливий військовий стан, але без належних особистих та економічних прав та свобод, які були здавна притаманні козакам. Навпаки, реалізуючи цю ідею, царський уряд прагнув створити стан повністю контрольований та підпорядкований статуту.

Це відмічає в своїх мемуарах І. Рєпін. *„Некоторые – пишущие о художниках называли меня казаком – много чести. Я родился военным поселенцем украинского военного поселения. Это звание очень презренное, – ниже поселян считались разве еще крепостные. О чугуевских казаках я только слышал от дедов и бабок. И рассказы-то все были уже о последних днях нашего казачества. Казаков перестроили в военных поселян”*, – писав автор⁸⁰.

Спираючись на свідчення Рєпіна, можна дійти висновку, що створення військових поселень нагадувало операцію, метою якої було остаточне знищення козацького устрою та його порядків, які все ще зберігалися в перші десятиліття ХІХ століття. *„Часто рассказывала бабушка о начале военного поселения – как узнала она от соседки*

⁷⁹ Кандаурова Т. Н. Социальная инфраструктура военных поселений в ХІХ веке. *Документ. Архив. История. Современность* : материалы ІV Международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию подготовки документоведов в Уральском федеральном университете, Екатеринбург, 2012 г. Екатеринбург, 2012. С. 325–335.

⁸⁰ Рєпін І. Е. Далёкое близкое. URL : http://az.lib.ru/r/repin_i_e/text_0015.shtml.

Кончихи, что город весь с ночи обложен был солдатами... Бабы напекли блинов и понесли своим защитникам солдатушкам: «Может и наших в походе кто покормит». Но солдаты грубо прогнали их: «Подите прочь, бабы! Мы воевать пришли. Начальство, вишь, приказало не допускать: казачки могут отраву принести». В недоумении стали мирные жители собираться кучками, чтобы разгадать: солдат сказал, что «и город сожгут, если будете бунтовать». Стояли мирно, озабоченные, и толковали: «Вот оказия!». К толкующим растерянным простакам быстро налетали пришлые полицейские и патрули солдат, требовали выдачи бунтовщиков. Большинство робко пятилось», – зазначав художник⁸¹.

Неефективність подібної військової організації, заснованій на фактичному примусі, проявилася під час Кримської війни 1853–1856 рр. В умовах політичної кризи, яка охопила Російську імперію після її завершення, уряд нового імператора Олександра II (1818–1881) у 1857 році відмовився від ідеї військових поселень.

⁸¹ Там само.

Нові імперські центри на Луганщині наприкінці XVIII – першій половині XIX століття Піднесення Старобільська.

Одним з ключових міст аграрної північної частини Луганської області є Старобільськ, який й досі залишається інфраструктурною серцевиною навколишніх районів. Простий погляд на мапу регіону дає уявлення про те, що до Старобільська йшли шляхи та дороги з сусідніх населених пунктів – Сватового, Білокуракиного, Троїцького, Новоайдара, Біловодська, Новопскова. Таке його центральне становище обумовлено історією міста як важливого адміністративного центру, котре він набув наприкінці XVIII століття в зв'язку з утвердженням на колишніх землях Слобідської України російського імперського порядку.

Як зазначалося в попередніх розділах, людське життя на місці сучасного містечка зародилося ще в стародавні часи. Навколо річки Айдар, на обох берегах якої нині стоїть Старобільськ, приблизно в VI столітті до н. е. з'явилася низка поселень та стоянок неолітичних „річкових народів”. На крейдяних пагорбах населеного пункту можна побачити також кургани, безмовних свідків розвитку тут кочових цивілізацій бронзового віку. Довгий час ці землі дійсно були частиною кочового Великого Степу, про що хоча б свідчить той факт, що назва „Айдар”, як вважають деякі вчені, має тюркську етимологію.

Приблизно в другій половині XVI століття, фактично за сто років до офіційної дати заснування тут козацького містечка, на Айдарі були побудовані перші оборонні сторожі проти кримських татар. Упорядники книги „Городские поселения в Российской империи” стверджували, що ця сторожа могла з'явитися орієнтовно 1571 року. Водночас, у виданні вказано, що айдарське укріплення не мало стратегічного значення, оскільки татари обходили його стороною, отже скоро воно було покинуто. Проте час від часу сюди з Путивля навідувались козацькі пікети та „дозирали все теченіє рѣчки Айдара и

*Донца вверхъ до Бахмута*⁸².

Протягом 90-х років XVI століття була здійснена чергова спроба побудувати тут поселення-укріплення, яке не мало поступатися за значенням стратегічному пункту московського уряду в цих краях – містечку Царєво-Борисову. У 1598 році за будівництво місцевого форту взявся князь та „окольнічий” царя Бориса Годунова Богдан Якович Бельський, прізвище якого, можливо, стало основою для назви населеного пункту – Стара Біла. Як зазначається у вже згадуваному виданні, Бельський „взяв съ собою всего съ избыткомъ, пришедь на указанное мѣсто, началъ строить городъ своими людьми и вскорѣ соверши и устрои всякими крѣоостями и жителями насели. Во время же зданія да всѣхъ ратныхъ людей кормяше и пояще своими запасами, инымъ подавая деньги”⁸³.

Проте скоро Бельський потрапив у немилість до Бориса Годунова, який, підозрюючи князя в спробі заколоту, наказав заарештувати й стратити його. Після цього, поселення знову на деякий час занепало, втім все ж таки існувало, давши початок та назву одному з районів сучасного міста – „Червоний городок”.

Про його існування свідчать й інші джерела. „Крепостца эта была в конце слободы, на полуострове, образуемом изгибом Айдара. Место это и в настоящее время называется городком. В городке была деревянная церковь”, – писав історик Петро Головінський у книзі „Слободские козацьи полки”⁸⁴.

Про давнє старобільське укріплення під назвою „Городок” писав і відомий священнослужитель та дослідник розвитку православ’я Харківської губернії Д. Гумілевський (Святитель Філарет) у праці „Историко-

⁸² Городские поселения в Российской империи. Т. 5. Ч I. СПб. : Типография К. Вульфа, 1865. С. 371.

⁸³ Там само, с. 372.

⁸⁴ Головинский П. Слободские казачьи полки. СПб. : Типография Гиблена и К., 1864. С. 239.

статистическое описание Харьковской епархии”: „Поныне известно место в Старобельске, именуемое Городком, с двух сторон оно защищалось заливом Айдара. Находясь среди векового леса, ныне уже не существующего, оно ограждено было широкими рвами, рогатками и толстыми надолбнями”⁸⁵.

Більшість авторів вказують, що перше старобільське укріплення було посеред густого лісу, який не зберігся до ХІХ століття. Д. Багалій зауважував, що таке розташування козацьких фортів було вельми поширеним. Зокрема, він писав: „Ліса представляли изъ себя надежное убъжище на случай непріятельскихъ нашествій. Не удивительно, что первыя селенія располагались по берегамъ рѣкъ возлѣ лісовъ, необходимыхъ какъ для постройки укрѣплений и жилищъ, так и для топлива; изъ лѣса выдѣлывалось также значительное количество разныхъ вещей, необходимыхъ въ хозяйствахъ—утварь, повозки, сани и т. п. Въ настоящее время количество лѣсовъ несравненно меньше прежняго. Истребленіе ихъ, какъ намъ кажется, нужно отнести главнымъ образомъ къ ХVІІІ ст.”⁸⁶.

Активне заселення Старої Білої припадає на 1686 рік, коли сюди прибули вихідці з Полтавщини та Чернігівщини. В цей період містечко було частиною Рибінського, або Острогозького полку⁸⁷. Відомо, що воно двічі було спалене в період Булавінського повстання – спочатку в 1707 році донським отаманом Лук’яном Максимовим, а через рік – царським посланцем Василем

⁸⁵ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. Х.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 294.

⁸⁶ Багалій Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М.: Университетская типография, 1887. С. 541.

⁸⁷ Городские поселения в Российской империи. Т. 5. Ч I. СПб.: Типография К. Вульфа, 1865. С. 372.

Долгоруким⁸⁸.

На деякий час місцевість, яку приписали до царського конюшного відомства, знову занепала. Як зазначалося, новий імпульс для розвитку Стара Біла отримала завдяки діяльності полковника острогозького полку Івана Тев'яшова (1660–1725).

22 серпня 1709 року Петро I видав наказ під назвою „Указ полковнику Острогожского полка Тевяшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения”⁸⁹.

У документі йшлося про таке: *„На речке Айдаре, с верховья вниз до устья Айдарского, где поселились было, без указа Великого Государя, пришлые из разных городов люди, в прошлом 1708 году, за их воровство и бунт, что бунтовали они с вором Булавиным и с Гольм, те их поселения по Айдару разорены и выжжены; и ныне те места лежат впустеж. А полку твоего к городам те земли смежны и в близости, и они Черкасы в те места из безлесных мест переселиться желают; а земель и сенных покосов и лесов в тех местах им Черкасам будет в довольство, и полку твоего умаления не будет”*⁹⁰.

Припускаємо, що цей етап заселення був пов'язаний із бажанням царської влади започаткувати тут низку кінних заводів, „к чему представляли удобства здешние степи”⁹¹.

Заселення Старої Білої, згідно з цим, а також наступними схожими наказами, відбулося приблизно в 1732 році. Д. Багалій у праці „Очерки из истории

⁸⁸ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Заседание 30-го ноября, 1848 года. М. : Университетская типография, 1846. С. 87.

⁸⁹ Указ полковнику Острогожского полка Тевяшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения. URL : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Ostrogoz_polok/text1.htm.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Городские поселения в Российской империи. Т. 5. Ч I. СПб. : Типография К. Вульфа, 1865. С. 372.

колонизации степной окраины Московского государства” вказував: „Указ сей остался, по-видимому, без исполнения до самого 1732 г. Только в этом году из сел Перлевка, Ендовища, Гвоздевки и Уриві высланы были на Айдар партия переселенцев при сотниках, именно: в Старую Белую пришел Иван Фомич Сенельников”⁹².

На виконання завдання царської влади щодо організації кінних заводів, І. Тев’яшов, зробив центром своїх нових володінь не Стару Білу, а Біловодськ, який він почав відбудовувати одночасно із згаданим наказом. Врешті-решт, стрімке зростання населення Біловодська обумовило той факт, що при створенні Воронежського намісництва саме це місто отримало статус повітового, тоді як Стара Біла залишалася звичайною станицею.

Проте в умовах подальшого утвердження російського імперського порядку в другій половині XVIII століття значення містечка поступово зростало. Тев’яшови, які зробили центром свого впливу повітовий Біловодськ, потрапили в немилість до імператриці Катерини II. Як відомо, саме звинувачення представників цього роду в корупції й надало підстави російській правительниці, щоб запустити процес ліквідації козацьких прав та привілеїв Слобожанщини в 1764–1765 рр. Цей процес, мабуть, змусив царський уряд звернути увагу на Стару Білу, роль якої почала зростати на тлі падіння адміністративного значення Біловодська.

Вперше ця зацікавленість проявилася, імовірно, в період чергової війни Російської імперії з Туреччиною 1768–1774 рр. У січні 1769 року до слободи прибув секунд-майор Онуфрій Соколов. Оглянувши форт та навколишнє поселення, він склав план покращення його укріплень. У лютому того ж року комісар Осинівського комісарства, створеного з колишніх сотень Острогзького полку, сотник у ранзі поручика Андрій Головінський, за наказом

⁹² Багалий Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М.: Университетская типография, 1887. С. 541.

Соколова прибув до Воронежа, де отримав гармати для старобільського гарнізону. На кожен гармату було також видано по 10 ядер, порох мали купляти місцеві мешканці. Також були розширені укріплення „городка”⁹³.

Наприкінці XVIII ст. в місті розпочалося будівництво першого кам'яного православного храму – Покровського. Відомо, що у 1789 році він вже був закладений. Головним ініціатором будівництва була місцева поміщиця Агаф'я Фомівна Сінельнікова⁹⁴, яка, ймовірно, належала до роду прославленого слобідського сотника, який, як зазначалося вище, відбудував містечко після розгрому в 1707 та 1709 рр. Вже в 1794 році церква була висвячена.

Ще один храм, дерев'яний, на честь апостолів Петра та Павла був побудований на правому березі річки Айдар у 1770 році для обслуговування духовних потреб приміської слободи Підгорівки, мешканці якої під час весінніх паводків не могли відвідувати міських церков. Саме тому за ініціативи поміщика Івана Андрійовича Буткова для них і побудували власну обитель. Проте місце для храму, на схилі крейдяної гори над Айдаром, обрали не дуже вдало. Навесні тала вода, що лилася з пагорбу до річки, підмивала фундамент церкви, тож її перенесли на нове місце в 1783 році

З цим новим Петро-Павлівським храмом пов'язано багато загадкових історій. Зокрема, у 1805 році його було пограбовано (припускають, що розкольниками). Обставини злочину описав у книзі „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” Д. Гумілевський (Святитель Філарет): *„Осенью, в ненастную и тёмную ночь, они вошли в дом священника Петра Буткова, перевязали всех бывших в его доме и, поставив караул, повели священника с кинжалами у*

⁹³ Головинский П. Слободские казачьи полки. СПб. : Типография Гиблена и К., 1864. С. 239.

⁹⁴ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах. Х. : Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 294.

*груді к церкви, сбили замок у дверей храма, разбили сундук, похитили 300 рублей денег; затем отвели Священника в дом, заперли и скрылись*⁹⁵.

У цей період Старобільськ і став новим центром російського імперського впливу на колишніх землях Острогозького слобідського полку. 1 травня 1797 року йому було надано статус повітового міста Слобідсько-Української губернії замість Біловодська, який ставав „заштатним містом”. Сюди з Калитвінська та Біловодська було переведено повітові державні установи, затверджено духовне правління та двокласне духовне училище⁹⁶.

29 березня 1802 року місто приєднали до Воронезької губернії, проте вже в 1824 році повернули попередній статус та адміністративне підпорядкування.

Отже, наприкінці XVIII століття Старобільськ став політичною домінантою нового імперського порядку. Адміністративні трансформації, зі свого боку, зробили містечко центром тяжіння для рангових поміщиків, які отримували від влади помістя навколо нього. Багато з них почали будувати тут свої резиденції. Архітектурний ландшафт центральної частини поселення став більш помпезним та витонченим, а планування вулиць – більш системним.

Водночас околиці міста залишалися забудованими типовими українськими хатами, критими соломною та очеретом. Як зазначається в книзі „Городские поселения в Российской империи”, *„1839 марта 7 въ Старобльскѣ дозволено устраивать, какъ на вновь возводимыхъ, такъ и на существующихъ строеніяхъ, крыши изъ соломы, съ растворомъ глины и навоза*⁹⁷. Одна з таких будівель існує в Старобільську й сьогодні.

Все це сприяло посиленню економічної ваги місцевих негоціантів, бізнес яких будувався на

⁹⁵ Там само, с. 295.

⁹⁶ Историческая хронология Харьковской губернии / Сост. К. П. Щелков. Х. Университетская типография, 1882. С. 153.

⁹⁷ Городские поселения в Российской империи. Т. 5. Ч. I. СПб. : Типография К. Вульфа, 1865. С. 372.

обслуговуванні потреб поміщиків. Останні, попри їхній статус носіїв імперського порядку, залишили помітний слід і в історії українського національного відродження середини XIX століття. Зокрема, можна згадати місцевого поміщика Б. Г. Суханова-Подколзіна, який дружньо спілкувався з Тарасом Шевченком після повернення останнього з заслання до Північного Казахстану в другій половині 50-х років XIX століття. Цей старобільський поміщик, який на той час жив у Петербурзі, зробив Тараса Григоровича вчителем малювання для своїх дітей та платив поету, хоча той не зміг організувати системне навчання. Це був спосіб ненав'язливої та не принизливої для емоційного поета фінансової підтримки. Про характер стосунків між Сухановим-Поколзіним та Шевченком можна дізнатися з опублікованих спогадів⁹⁸.

Для забезпечення релігійних потреб містян та мешканців найближчих поселень збільшується кількість православних храмів. Приміром, в 1863 році у Старобільську А. І. Булич заснувала жіночу релігійну громаду „Всіх скорботних радість”, поклавши початок будівництву місцевого жіночого монастиря – ще однієї архітектурної перлини краю XIX століття.

Отже, наприкінці XVIII століття в умовах поступової інтеграції Слобідської України до складу Російської імперії Старобільськ, який засновувався як типове поселення слобідських козаків, змінив свій статус та став повітовим містом – центром нового імперського адміністративного порядку.

⁹⁸ Суханов-Подколзин Б. Г. Что вспомнилось о Тарасе Григорьевиче Шевченко. URL : http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp79.htm?fbclid=IwAR2no_vyAdPPI_mcRS-dQdWDx_aJUFziLk3dpS1_dIfrKeQ1YyeJKceWK4c.

Кріпацтво і воля на Луганщині Білокуракине у XIX - на початку XX століття

Відомий британський історик та дипломат Роберт Конквест у книзі „Жнива скорботи” порівнює російське кріпацтво, яке було поширене в Україні протягом 1783–1861 рр., з рабством. *„До 1861 року соціальний стан більшості селян визначався словом кріпак, що радше відповідає слову «раб» – той, хто фактично належить своєму господареві й у всьому йому підкоряється”,* – зазначав науковець⁹⁹.

На думку автора, схожий на кріпацький соціально-економічний устрій був поширеним і на Заході та називався феодальним. Проте Конквест зазначав, що між двома системами існувала принципова відмінність, яка полягала в наявності відповідальності західного феодала перед своїми підлеглими селянами, що не було характерним для російського кріпацтва.

„Перш за все, за часів західноєвропейського феодалізму, кріпак мав перед своїм паном не лише обов'язки, але й права. Пан, у свою чергу, ніс відповідальність за кріпаків перед королем. У Росії внаслідок впливу монголо-татарського панування кріпаки мали тільки обов'язки – і жодних прав”, – пояснював автор¹⁰⁰.

Луганщина як частина колишніх козацьких територій, поступово інкорпорованих у російську політико-адміністративну та соціально-економічну систему, наприкінці XVIII століття, повною мірою відчула на собі справедливість висловлених Конквестом припущень. Кріпацтво, яке прийшло в край разом із російським імперським порядком, було системою, що трималася переважно на рабській, особистій залежності селян від поміщиків.

⁹⁹ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк. : „Терен”, 2007. С. 35.

¹⁰⁰ Там само.

Як зазначалося вище, російське поміщицтво почало отримувати землі на Луганщині ще на початку XVIII століття. Одними з перших таких землевласників на козацькій території стали впливові російські можновладці князі Куракіни. Згідно з поширеною в різних джерелах інформацією, на початку XVIII століття, повертаючись з азовського походу, російський цар Петро I (1672–1725) разом із царедворцями розташувався на відпочинок поблизу степової річки Біла (поруч із сучасним селищем Білокуракине).

Наближений до царя князь Борис Куракін (1676–1727) висловив захоплення від місцевих красот, тому, недовго думаючи, імпульсивний у своїх рішеннях Петро I подарував ці землі своєму соратнику та свояку (Куракін та Петро були одружені на рідних сестрах). *„Дарю тебе, як свояку, і сьону твоєму Александру, як крестнику, все это место, которому ты сам определишь границы”*, – за легендою сказав цар¹⁰¹.

Дещо по-іншому цю подію описав у оповіданні „З давнини” відомий український письменник Г. Хоткевич (1878–1938). Він висвітлив народну версію подій, згідно з якою поблизу майбутнього Білокуракиного на Петра напали невідомі розбійники, а вірний Куракін врятував царя від небезпеки. Через важливість цього повідомлення для висвітленні історичного розвитку Білокуракинщини вважаємо за потрібне навести його повністю.

„А почалося це діло ще за царя Петра. Колись Петро тут усе їздив, воюався. І князь Куракін коло нього. Оцих ніби наших прадід чи прапрадід, я вже не знаю. Знаю тільки, що теж Борисом звали: Борис Іванович. Це у них у роду Бориси. Так от якось одбився цар Петро від своїх драгунів, а драгунами командував оцей самий князь Куракін. А відбився тому, що був дуже

¹⁰¹ История Луганского края / [В. С. Курило и др.]; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. С. 159.

нетерплячий. Він із військом був на лівому боці Козинки: моста нема – ну поки там міст наведуть, а йому не терпиться. От він узяв із собою кілька душ та вплав через Козинку, а там на Тавижний яр, на Осикові байраки, а тут і наскочив чи на розбійників, чи ще на яку біду – не знаю, ну тільки плохо прийшлося цареві. Став він одбиватися, а до князя Куракіна послав гінця – так, мовляв, і так, – приперли мене, біжи рятувати.

Ну князь, розуміється, вже не дожидав моста, кинувся із своїми драгунами прямо у воду.

Добігають до Осикових байраків, дивляться – а цар кинувся із конем ув Айдар: приперли його вже до краю. І хто його знає, що б воно там і вийшло, якби не підскачили драгуни. Словом, виходить діло, що князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався.

І виїздили вони тоді всю Україну, бували на всіх шляхах: і на Московському, і на Воронезькому, й на Гатманському; перепливали й Івсуг, і Ковсуг, і Стару Білу, що в Айдар ото пада. І по степах усюди, і там, де ото тепер Військові Землі, і де Нищеретівка, – усюди були.

От їхали вони раз низом через Тарабанівський міст повз Василькові ліси на Валуйський шлях. Зупинилися на спочинок саме отут, де оце тепер село наше. А князь Борис Іванович і каже: „Ох, – каже, – гарно тут! Ніколи б, здається, звідси й не пішов...” А цар Петро тоді: „Як ти мені, мо’на скать, життя врятував, так хочу я тебе наградить, – бери собі оцю землю усю, скільки хочеш, бери. Це моему хрещеникові на зубок”. А у князя був синок, і хрестив його цар Петро¹⁰².

Цю легенду як історичну основу заснування Білокуракиного наводить у своїй етнографічній статті Н. Шинкарьова, зазначивши, що після повернення з

¹⁰² Хоткевич Г. З давнини. URL: <https://osvita.ua/school/literature/kh/82109/?fbclid=IwAR1aOcqBn9DT5ruapud-dr4iny4R5pHkP1GWghfjuqRkMKptkVntaiX3K5w>.

Азовського походу Петро I дізнався про антицарський бунт, що розгорівся у цих місцях. Цар вирішив самостійно розбити повсталих, очоливши полк драгун. Досягнувши місцевої річки Козинки, цар перетнув її та зіткнувся з добре згуртованим та озброєним розбійницьким загоном. З цієї халепи, як було згадано раніше, його й врятував Куракін, який міг тепер сподіватися на милість царя. Хто були ці повсталі розбійники сказати важко. І Хоткевич, і Шинкарьова як можливих супротивників Петра I, згадують калмиків, котрі тоді ще кочували у цих місцях, а також „різношерстий бродячий люд”¹⁰³.

Сьогодні на місці перебування Петра I та Куракіна стоїть дерев'яний хрест. За радянських часів там була також бесідка. Один з авторів цих рядків, уродженець Білокуракиного, з розповідей свого діда дізнався про перебування поблизу нього російських можновладців¹⁰⁴.

Борис Куракін обмежився заснуванням поселення на свою честь – Білокуракиного, а вже його син Олександр (1697–1749), згаданий у Хоткевича хрещеник Петра I, почав розширювати свої володіння, не дуже зважаючи на те, що окремі навколишні козацькі поселення належали слобожанським полковникам Тев'яшовим та поміщику Тарабановському (точніше, його удові). Під владою Куракіних опинилися тоді Павлівка, Олександрівка, Дем'янівка, Білокуракине, Танюшівка, Олексіївка¹⁰⁵.

Утвердження Куракіних у регіоні було початком поширення російського поміщицтва на Луганщині з 30–40-х років XVIII століття. Цей процес посилювався та став масовим наприкінці століття в зв'язку з активізацією

¹⁰³ Шинкарьова Н. П. Слобода Бело-Куракино. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии.* / Под ред. В. В. Иванова. Х. : Типография Губ. Правления, 1898. Т. 1. С. 358.

¹⁰⁴ Інтерв'ю з Курило В. С. Записано 20 листопада 2021, м. Старобільськ.

¹⁰⁵ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). *Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. Х.* : Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 307.

антитурецької політики в Чорноморському регіоні.

Нагадаємо, що Російською владою тут ініціюється роздача рангових дач як земельних пожалувань офіцерам та православним підданим Османської імперії, які перейшли на бік її супротивника. Логічно, що часто наділення російських та іноземних поміщиків землею супроводжувалося незадоволенням місцевих слобідських та запорізьких козаків.

У цей же період, дещо розтягнуто в часі, на території Луганщини в приватних володіннях поміщиків поширюється й кріпацтво – вже масово та системно.

Перші особисто залежні кріпаки на козацьких територіях, імовірно, були селянами з України, яких майбутні пани закликали в свої володіння різними обіцянками, насамперед, звільненням від обтяжливої ренти на певний період їхнього обживання.

Згідно з поширеною традицією, тих, хто переселявся на вільні землі звільняли від оброку на 20 років. Наприклад, оскільки один з представників роду Куракіних деякий час був градоначальником Полтави й в Полтавській губернії родина також мала земельні володіння, то він переселив частину своїх кріпосних з Полтавщини та Чернігівщини до Білокуракиного та Павлівки.

Переселенці допоки облаштувалися на новому місті не платили податі, не відбували панщини та жили як вільні люди. Найімовірніше, вони сприймали такий стан як природний. Вони очікували, що воля буде надана їм Куракіним офіційно. Ці почуття та настрої пани цинічно використовували на свою користь. У вже згадуваному творі „З давнини” Г. Хоткевич писав: *„І як ми сюди переходили, так тодішній управитель теж казав, що «трошки поробите на пана, а там скоро й воля буде»... То, сину, тільки червачок на гачку. Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата – волею приманюють. Я ще за покійного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач – і досі кріпак. І той, покійничок, теж розсилав по усіх усядах своїх*

шельмуватих: одних і льготами манили, других волею. Як ото на рибку: на одну хлібець чіпляють, на другу хробачка – отак і тут. І ловляться люди: і з Київської губернії, і з Чернігівської, і з Полтавської, і з Воронежської, і хто й зна звідки. А прийшов сюди – квіт. Дадуть ґрунтець, хату на виплат поставлять, імення перемінять – і годуйсь, птичко божа, та пана годуй¹⁰⁶.

Саме в такий спосіб було перезаселено покинуте попередніми мешканцями село Тарабанівка, які після куракінського захоплення навколишніх земель переселилися на Воронежчину. Поселення отримало назву Павлівка¹⁰⁷.

Цікаво, що практика залишати рідне село після того, як воно переходило в приватну власність російських поміщиків, була реалізована й в інших володіннях Куракіних. Зокрема, у 1718 році сусіднє з Павлівкою село Олександрівка також було назавжди покинуте мешканцями.

Наприкінці XVIII століття на Луганщину було поширено дію відомого наказу Катерини II про закріпачення селян.

Розмірковуючи про становище кріпаків в регіоні, можна погодитися із Конквестом у тому, що воно було „рабським”. Такі селяни повністю залежали від волі та вдачі поміщика.

Історія зберігає як негативні, так і позитивні приклади поміщицького панування. Часто селяни ставали жертвами свавілля, проте життя їхнє було стерпним, і навіть відносно заможним, якщо господарі демонстрували освіченість, дбали про добробут своїх підлеглих.

Про розпусту, поширену серед поміщиків свідчить,

¹⁰⁶ Хоткевич Г. З давнини. URL: <https://osvita.ua/school/literature/kh/82109/?fbclid=IwAR1aOcqBn9DT5ruapud-dr4iny4R5pHkP1GWghfjuqRkMKptkVntaiX3K5w>.

¹⁰⁷ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. Х.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 307.

приміром, рапорт від 7 листопада 1841 року Бахмутського повітового стряпчого І. Твердохлебова у Міністерство юстиції, який автор назвав „О развратной жизни помещика Коптева, насильственном растлении им крестьянских девок и прелюбодеянии его с крестьянскими женщинами”¹⁰⁸.

Автор документу повідомляв про проведенне слідство у с. Оленівка, яке належало поміщику штаб-ротмістру Івану Коптеву, з якого пан „в пьянстве собирал к себе в господский дом крестьянских молодых девок и женщин”¹⁰⁹. Провина Коптева полягала у тому, що він: „распивал с ними водку, заставлял их петь песни и танцевать, а сам играл им на фортепиано, и по окончании гулянья иногда оставлял из них кого желал для прелюбодеяния”¹¹⁰. При цьому, як повідомлялося в рапорті, багатьох дівчат та жінок він затримував без їхньої згоди.

Ще один випадок жорстокого та свавільного ставлення до кріпаків з боку поміщиків у цей час зафіксовано в селі Олександрівка, що поблизу Луганська. В 30-х роках ХІХ століття ним володів пан Михайло Сомов. Одного разу він наказав дружині панського кухаря, яка саме вигодовувала дитину, накормити грудним молоком цуценя. Жінку змусили виконати цей наказ, після чого вона втратила розум. Чоловік нещасної підбурив місцевих селян на бунт, протягом якого повстанці жорстоко вбили цуценя та розпорядника господарством Сомова, який особисто відповідав за виконання наказу. Повідомлялося, що всі мешканці Олександрівки, навіть жінки та діти, ламали вербу та шмагали нею тіло

¹⁰⁸ Рапорт Бахмутского уездного стряпчего И. Твердохлебова в Министерство юстиции „О развратной жизни помещика Коптева, насильственном растлении им крестьянских девок и прелюбодеянии его с крестьянскими женщинами”. 7 ноября 1841 г. *Российский государственный исторический архив*. Ф. 1405. Оп. 39. Д. 1430. Л. 21–22.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

вбитого¹¹¹.

Деякі поміщики відомі особливою ексцентричністю. Зокрема, на Білокуракинщині дотепер існує, хоч і швидко занепадає, невелике село, відоме в народі під дивною для краю назвою – Африка (с. Калинівське). Така екзотична назва фігурує як офіційна на топографічних мапах Шуберта другої половини XIX століття

Згідно із поширеною в краї легендою, поселення було засновано приблизно в 1711 році, під назвою Самійлівка. Відомо, що його власник, місцевий поміщик, одного разу поїхав до Воронежу на ярмарок купляти коней. Проте замість них він з якоїсь загадкової причини купив верблюда. Після повернення до Самійлівки він урочисто проголосив, що „*відтепер тут буде Африка*”. У відповідь ексцентричного поміщика прозвали паном Африканом¹¹².

Попри самодурство, ексцентричність або розпусту, зазначимо, що поміщицтво як суспільне явище неможливо оцінювати лише однозначно негативно. Виходячи з уявлень про себе як про захисників селянства, багато панів намагалися підвищити соціальний та освітній рівень своїх підлеглих. Крім того, наприкінці XVIII – першій половині XIX століття серед дворянства Луганщини поширювалися популярні в Західній Європі ідеї гуманізму, які дивним чином поєднувалися з місцевими концепціями соціального месіанства щодо кріпаків. Серед перших прихильників цих теорій був представник вже згадуваного роду Куракіних – Олександр Борисович (1752–1818), за любов до діамантів прозваний „Діамантовим князем”.

Оцінка його історичної постаті, помітної не тільки для регіональної, але й для загальноімперської історії, відрізняється в залежності від періоду його життя.

Юнака Олександра Куракіна місцеві легенди

¹¹¹ Тишкина С. Тайны Александровска. URL: <https://proza.ru/2012/04/24/1769>.

¹¹² Калинівське. Білокуракинський район. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Калинівське_\(Білокуракинський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Калинівське_(Білокуракинський_район)).

подають таким собі розпусником та дебоширом. Постійно він не жив у своїх білокуракинських володіннях, приїздив тільки для веселощів, влаштовував оргії, спокушав кріпосних дівчат.

Його „подвиги” талановито описав Г. Хоткевич, зробивши черговий приїзд Куракіна до свого маєтку основою вже згадуваного оповідання „З давнини”.

У творі панський візит сприймається місцевим населенням із острахом, навіть жахом. *„Тут таке буде, сину, що ти ніде й не бачив, та нехай не доведеться нікому хрещеному й бачити. Оце тільки чутка пройшла, що князь скоро приїде, а й то, подивись, скільки наперло сюди й москалів, і лавушників, і всякої іншої наволочі. А як сам приїде та ще всю свою орду привезе – ой-ой-ой! Що тоді робитиметься!..”*, – говорить один з героїв¹¹³.

Насамперед очікувалося „оглядання” навколишніх дівчат, серед яких пан обирає собі коханок. *„Оце незабаром почнуть зганяти на стречу. Тут уже хоч-не-хоч, а йди. Бо як огинатимешся, – нагаями поженуть. Ще нашого брата, мужиків, ще сяко-так, а що вже дівчат – так усі щоб були. Бо то смотр їм князь робить.*

– Навіщо?

– А потім вибирає яких кращих до себе в покої.

– Навіщо?

– Ото дурний – навіщо... Сам знаєш, діло таке...”, – описував Хоткевич словами одного з героїв твору¹¹⁴.

У процесі відбору брали участь панські слуги, які сподівалися долучитися до розтління молодих кріпачок. Вони активно відшукували найвродливіших дівчат, погрожуючи тим батькам, які намагалися заховати дочок дома аж поки пан не покине свої володіння. В оповіданні приведений такий діалог:

„І нам іще зостанеться, – підморгнув Заїка. Німець

¹¹³ Хоткевич Г. З давнини. URL : <https://osvita.ua/school/literature/kh/82109/?fbclid=IwAR1aOcqBn9DT5ruapud-dr4iny4R5pHkP1GWghfjuqRkMKptkVntaiX3K5w>.

¹¹⁴ Там само.

відводив його у куток.

– Ну, а та дівчина буде?

– Та вже не сховається. А як попробує, то нагаєм прижену.

– Так дивись же, щоб була. Князь нею недовго потішиться, а потім я візьму її собі”¹¹⁵.

Відголосок цих ранішніх легенд про Олександра Куракіна та його розпусту зберігся в місцевих назвах. Зокрема, між Білокуракиним та Павлівкою й сьогодні існує Дітичин яр. І Г. Хоткевич, і Н Шинкарьова пишуть, що в цьому яру ховали позашлюбних дітей князя. „В двухверстном расстоянии к селу Шапорскому есть яр, именуемый и по сей день «Диточиньм» – это говорят, и есть то место, которое именуется «Землянской станицей», – там хоронились незаконорожденные дети девушек и вдов”, – писала Н. Шинкарьова.¹¹⁶

Попри таку репутацію замолоду, в другій половині життя князь Олександр Куракін залишається в народній уяві геть в іншому світлі: як реформатор, який прагнув до поліпшення життя місцевого селянства. У 1804 році він звільнив від кріпосної залежності більше 3 тис. селян Белокуракино та Павлівки та надав їм змогу протягом 50-ти років викупити свої землі. Тож кріпацтво в його луганських володіннях було скасоване набагато раніше, ніж офіційно в Російській імперії в 1861 році

Юридичну основу для такого кроку давав „Закон про вільних хліборобів”, прийнятий в Російській імперії в 1803 році, лобістом якого був „Діамантовий князь”.

Подібний крок, імовірно, пояснюється його захопленням масонством, популярним серед російської аристократії на початку XIX століття.

У 1777 році Куракін служив російським послом у Швеції. Одного разу, він відвідав прийом голови

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Шинкарьова Н. П. Слобода Бело-Куракино. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. / Под ред. В. В. Иванова. Х. : Типография Губ. Правления, 1898. Т. 1. С. 360.

тамтешніх масонів та захопився їхніми ідеями. Повернувся додому князь із засновницькою грамотою від Великого Стокгольмського капітулу (капітул Фенікса), яка давала право створювати масонські ложі шведської системи в Російській імперії.

Скоро в Куракіна з'явилося багато послідовників, зокрема й впливові можновладці, які входили в найближче оточення тодішнього імператора Олександра I (1777–1825). Серед залучених ним до масонства співвітчизників був Михайло Сперанський (1772–1839), протягом тривалого часу особистий секретар Куракіна, а в майбутньому – впливовий урядовець-реформатор та один з ключових розробників „Закону про вільних хліборобів”.

Воля, подарована Куракіним місцевим селянам, була прийнята ними з особливою вдячністю. Як зазначав Д. Гумілевський (Святитель Філарет): *„Величайшим благодеянием Божиим признают для себя жители Белокуракиной ту свободу, которую дал им князь Александр Борисович Куракин, предоставив им права вольных хлебопашцев. И они помнят благодетеля своего—совершают поминовение о нём в дни общего поминовения”*¹¹⁷.

Говорячи про вищезгадану подію як про виняткову ініціативу „Діамантового князя”, зауважимо, що, вона, найімовірніше, була обумовлена не тільки його переконаннями, а й особливим потягом до свободи, який демонстрували місцеві мешканці. Як зазначають і Г. Хоткевич, і Н. Шинкарьова, селяни, що ними володів Куракін, вважали себе ошуканими. На початку ХІХ століття ще були живі ті переселенці, які пам'ятали, що князеві посланники, агітуючи їх переселятися на Білокуракинщину, обіцяли їм тоді від імені Куракіна справжню, законну волю. У сцені прибуття князя до своїх

¹¹⁷ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. X.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 307.

володінь Н. Шинкарьова пише, що *„совсем дряхлые старики стояли поодиночке или кучками понад с выбеленными своими хатами... и рассуждали о житее бытее и той обещанной князем воле, в виду которой они оставили прежних своих помещиков и свои жилища и как муравьи послазились со всех концов”*¹¹⁸.

Один з таких діалогів між обдуреним старим переселенцем та його дружиною описав Г. Хоткевич. *„Ех, старий, старий... Ще й казала тобі: «Не слухай панських посіпак – збрешуть. Не буде ніякої волі». Не послухав – от і маєш. І сам пішов землю гризти, й достатків позбувся, й ми от...”*, – дорікала стара жінка чоловікові¹¹⁹.

Такі настрої вказували, що селяни, які прийшли колись до Куракіна, любили волю і попри рабську участь у його гулянках, вважали своє кріпацьке становище принизливим. Можливо, цей суспільний настрій і вдалося відчути Хоткевичу, який завершив своє оповідання уявною загибеллю Куракіна, вбитого головним героєм – молодим селянином, який захищав честь своєї нареченої¹²⁰.

Розуміючи, що пан ніколи не дасть свободи добровільно, селяни були готові викупити свою волю. Це, зі свого боку, розумів і Куракін, який використав це бажання своїх селян у важкий для себе момент фінансової скрути. Таку думку обстоювала Н. Шинкарьова, яка вважала, що звільнення селян Білокуракиного та Павлівки було обумовлено серйозним картярським програшем у Парижі. *„Князь не забывал крестьян своей украинской дачи и, чтобы оставить о себе добрую память, предложил через управляющего: если народ согласен будет внести состоящий за ним долг к известному сроку, то тогда лишь только могут получить от него*

¹¹⁸ Шинкарьова Н. П. Слобода Бело-Куракино. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. / Под ред. В. В. Иванова. Х. : Типография Губ. Правления, 1898. Т. 1. С. 358.

¹¹⁹ Хоткевич Г. З давнини. URL : <https://osvita.ua/school/literature/kh/82109/?fbclid=IwAR1aOcqBn9DT5ruapud-dr4iny4R5pHkP1GWghfjuqRkMKptkVntaiX3K5w>.

¹²⁰ Там само.

*вечную свободу и землю со званием вольных и свободных хлебопашцев*¹²¹.

Отже, на відміну від інших територій України, які в повній мірі відчували на собі всі негативні наслідки „рабської” версії кріпацтва з 1783 по 1861 роки, українське населення Білокуракинщини жило в його умовах досить нетривалий час. Волелюбство, які вони демонстрували до та в період свого звільнення, стало головним чинником формування особливої ментальності вільних хліборобів, яка проявляється в місцевих мешканців дотепер.

Воля та добробут, отримані на початку ХІХ століття, приваблювали краю нових поселенців. Саме тому на Білокуракинщині в цей період опинилися три брати Курили – вже не кріпаки, а вільні ремісники, які займалися будівництвом церков. Вони оселилися під горою, біля річки. Маючи спеціальний дозвіл на будівництво храмів, Курили активно займалися цим у населених пунктах регіону. Один з них був також малярем – розписував стіни фресками-іконами.

У Білокуракиному довгий час діяла Тихонівська церква, побудована та розписана братами. На короткий час, у 30-х роках ХХ століття її закрили, але після того, як у 1942 році її відкрила німецька окупаційна влада, храм більше не припиняв діяльності навіть після звільнення радянською владою. Частину селища, де стояла церква, дотепер називають Курилівкою.

Ця майстровитість стала частиною генетичного коду роду Курилів. Автор цих рядків пригадує, що його батько, не маючи жодної ремісничої освіти, був майстром із золотими руками. Менший брат є конструктором, робить літаки.

Цікавим є життєвий шлях представників другої лінії батьківської гілки автора – Токаренків. Скажімо, один із Токаренків, батько бабусі, був старостою Білокуракиного

¹²¹ Шинкарьова Н. П. Слобода Бело-Куракино. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии.* / Под ред. В. В. Иванова. Х. : Типография Губ. Правления, 1898. Т. 1. С. 358.

більше двадцяти років.

На іншому краю села жили Майбороди, з якими врешті-решт породичалися Курили. Збереглися родинні розповіді про те, що один із вихідців цього роду, Іларіон Майборода, переїхав із родиною на Полтавщину. Два його сини стали видатними українськими композиторами¹²².

Самоповага та потяг до волі як основа соціальної самоідентифікації неодноразово проявлялися у мешканців Білокуракинщини в різні історичні часи. Приміром, протягом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. багато місцевих підтримували українську владу та антибільшовицький рух. Є свідчення, що восени 1918 року, коли українська влада мусила згортати свою присутність на Луганщині під тиском більшовиків, у церкві села Нещеретове місцевий священик побудував схованку для зберігання зброї та боєприпасів. Ймовірно, він та його спільники прагнули продовжувати вже партизанську боротьбу проти радянської влади. Тут було 9 ящиків з патронами, 58 солдатських шинелей та 40 гранат¹²³.

Цей особливий потяг до волі проявлявся навіть вже в другій половині ХХ століття в побутовому осуді дій радянської влади, міркуваннях про можливе заможне життя, якщо б перемогла національна революція і Білокуракинщина стала частиною незалежної української держави. Один з авторів цих рядків пригадував, що в 60-х роках ХХ століття, під час застільних зустрічей, його батько, дід, дядьки частенько обговорювали ці питання. *„Ех, хлопці, оце якби тоді в 18–20 рр. Україна стала самостійною, уявляєте якби ми тепер жили. У мене не багато землі було тому, що землю давали на хлопців, а у мене було тільки два хлопці і шестеро дівчат. Але ми все ж жили нормально і не просили нічого, всі в школу ходили, і самогонку ж я не п'ю, я каз'юнку п'ю”*, – саме так

¹²² Інтерв'ю з Курило В. С. Записано 20 листопада 2021 року, м. Старобільськ.

¹²³ Воспоминания участника революционного движения на Старобельщине. Харьковский Афанасий Иванович. Старобельск. Октябрь 1957 г.

осмислював своє сьогодення та минуле дід автора.

Автор згадує, що дід, попри колективізацію, зумів зберегти весь сільськогосподарський реманент, яким користувалися його діти та внуки. Наче готувався до того, що колгоспи ліквідують, а землю повернуть селянам¹²⁴.

Усі ці факти явно вказують, що завчасне звільнення із стану рабської залежності на Білокуракинщині на початку XIX століття врятувало суспільну свідомість місцевого населення від морального спотворення, від втрати відчуття вільного господаря своєї землі, яке було притаманно поколінням перших козацьких поселенців. Воно стало частиною суспільної генетики мешканців регіону, яка мотивувала їх активно або пасивно бути в опозиції до радянської влади та щиро підтримувати незалежність України. Здебільшого вони залишаються вірними своїй Батьківщині й сьогодні.

¹²⁴ Інтерв'ю з Курило В. С. Записано 20 листопада 2021 року, м. Старобільськ.

Історичні витоки легенд щодо перебування в Осинівській церкві Г. Сковороди та К. Рилєєва

У мальовничому селі Осинове Старобільського району стоїть незвичний за своєю архітектурною пишністю православний храм – Свято-Успенська церква. Як зазначають спеціалісти, у його вигляді навіть сьогодні проглядається змішання старовинних архітектурних стилів. Основу будівлі складає округла ротонда (як відголосок стилю бароко), а вихід з храму прикрашає колонада (класицизм).

Відомо, що початок будівництва ще дерев'яної будівлі храму належить до середини – другої половини XVII століття, коли в цій місцевості з'явилося поселення Осинове, засноване вихідцями з України-Гетьманщини (черкасами). *„По правом берегу Айдара тянутся гряды гор, прерывисто каменистых и меловых, кой где и поныне покрытых лесом, а левый берег отлогий, с прекрасными лугами и хлебородной почвой. Однако первые поселенцы осиновою и хуторов ее: Рогова, Писаревки и других переселились на правом берегу Айдара, под прикрытием гор, лесов и вод. Это одно показывает, что Осиновая населена черкасами не позже, как в конце XVII столетия, тогда как столько страшны были ногайцы и крымцы”,* – зазначає Д. Гумілевський (Святитель Філарет)¹²⁵.

На його думку автора, саме тоді розпочалося тривале будівництво Свято-Успенської церкви: *„Первый Успенский храм в Черкасском городке без сомнения был современен городку и конечно был деревянный: так бывало у Черкасов везде”*¹²⁶.

Припускаємо, що час будівництва дерев'яної будівлі Осинівського храму був періодом стихійного освоєння цих

¹²⁵ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. X.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 285.

¹²⁶ Там само.

територій вихідцями з України. У другій половині XVII ст. землі увійшли до складу слобожанського Острогозького полку. На початку XVIII століття більша частина місцевих козацьких поселень підтримала повстання К. Булавіна, за що була піддана спаленню. На деякий час край обезлюдив і, ймовірно, саме тоді землі Осинового були передані родині слобожанських козацьких полковників Тев'яшових.

Цей рід, про який ми вже неодноразово згадували, належав до російського дворянства з XIV століття Його засновник, представник монгольської знаті Золотої Орди Азарій Тев'яшов, у 1382 році перейшов на службу до московського князя Дмитра Донського, за що й отримав землі в сучасній Воронезькій області Росії. Наприкінці XVII століття помістя Тев'яшових сусідили з територіями московського Дикого поля, що в той час активно колонізувалася українськими козаками, вихідцями із охоплених полум'ям Хмельниччини та Руїни Запоріжжя та Гетьманщини. Високий динамізм освоєння московського прикордоння обумовив інтерес до цих міграційних процесів з боку царської влади. Врешті-решт, царський уряд зобов'язав Тев'яшових звернути увагу на сусідній майже дикий край, зробити перепис населення, ревізію майна та встановити податки. Незабаром рід Тев'яшових став частиною слобожанської полкової ієрархії, залучився до історичних процесів, які відбувалися в частині козацької України, яка визнала політичне покровительство Москви.

Ставленики царя, Тев'яшови, однак, мали дотримуватися козацьких політичних традицій, зокрема, регулярно переобиратися на старшинські посади. Ситуація почала змінюватися лише на початку XVIII століття, коли на Слобожанщині, як і в інших регіонах України, почався процес перетворення козацької старшини на великих землевласників, чий високий статус більше не потребував регулярного схвалення козацького суспільного загалу. Високі посади Тев'яшових стали майже спадковими. На це звернув увагу в своїй фундаментальній праці „Історія Слобідської України” Д. Багалій: „За 100 років у кожному

полку перебувало по 6–8 полковників, себто припадає в середнім по 13–17 років на кожного. Деякі з полковників залишалися на своїх посадах по кілька десятків років. У всякому разі, вибори не були щорічні і не відбувалися через 3 або 5 років: значить справді вибирали взагалі немов до смерті”¹²⁷.

За підрахунками Багалія, представники роду Тев’яшових мали посади полковників: у Острогозькому полку – 3 рази, у Харківському полку – 1 раз¹²⁸.

Подальшому посиленню Тев’яшових та збільшенню їхніх земельних володінь сприяли події, пов’язані із повстанням К. Булавина 1707–1708 рр. Як відомо, його першим епіцентром стали приайдарські козацькі поселення Шульгинка, Закотне, Осинове. Як ми докладно розглянули вище, внаслідок каральних дій російського уряду булавинці були розгромлені, а їхні поселення майже повністю винищені. У цьому конфлікті, Тев’яшови підтримали Петра I й у такий спосіб довели свою відданість. Ба більше, острогозький полковник з 1704 року Іван Іванович Тев’яшов (1660–1725), як видається, вирішив скористатися зручним моментом та приєднати бунтівні території до своїх володінь. Принаймні про це свідчить той факт, що він неодноразово звертався до царського уряду з цією ідеєю. Врешті-решт, цар доручив йому відновлювати занепалий та розорений край, сприяючи переселенню сюди лояльних козаків з інших регіонів України.

Згідно з петровським наказом 1709 року під назвою „Указ полковнику Острогжского полка Тевяшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения” серед міст, які підлягали новому заселенню „черкасами” було і Осинове. „Самодержец, указал: Острогжского полку Черкасам с Землянска и из других безлесных слобод селиться и землею и санными покосы владеть по реке

¹²⁷ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х. : „Основа”, 1990. С. 112.

¹²⁸ Там само.

*Айдару, где было поселение Закотенской станицы, и вверх по Айдару до Осиновской станицы и до Ровеньков*¹²⁹.

Процес переселення черкасів до Осинового розтягувався на довгі роки. І. І. Тев'яшов отримував усе нові та нові реляції царської влади, в яких йому рекомендувалося заселяти території пришлыми козаками. Зокрема, у 1717 році адмірал та один з найближчих до Петра І сановників Ф. М. Апраксін (1661–1728) наказав Тев'яшову перевести *„острогожських козаків кievської губернії та воронезької на рр. Тулучееву, Богучар, Айдар”*, при цьому вони мають продати за вільною ціною свої землі та маєтки¹³⁰.

Завдяки цьому наказу, приблизно в часовому відрізку 1724–1732 рр. Осинове, разом із іншими районами Приайдар'я, було знову заселене.

Д. Багалій зазначає: *„Указ сей остался, по-видимому, без исполнения до самого 1732 г. Только в этом году из сел Перлевка, Ендовица, Гвоздевки и Уриві высланы были на Айдар партия переселенцев при сотниках, именно: в Старую Белую (нині Старобільськ) пришел Иван Фомич Сенельников, в Закотное – Дмитрий Петрович Голодолинский, в Осиновку – Аким Михайлович Емаков и в Белолуцк – Яков Романович Головинский. В занятіх ими местах они построили городки и основали новіе сотни острогожского полка*¹³¹.

Можна припустити, що саме відтоді почалася активна фаза будівництва Осинівської церкви, можливо, під керівництвом самого Івана Тев'яшова. Чи перебував безпосередньо в поселенні його тодішній господар

¹²⁹ Указ полковнику Острогожского полка Тевяшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения. URL : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Ostrogoz_polk/text1.htm.

¹³⁰ Багалій Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М.: Университетская типография, 1887. С. 541.

¹³¹ Там само.

достеменно невідомо. Проте поруч із Осиновим дотепер існує невелике село Тев'яшеве, населення якого, якщо вірити українській „Вікіпедії”, складає 22 особи. Можливо, в цих мальовничих краях був розташований один з панських маєтків, який він час від часу навідував та куди запрошував дорогих гостей.

Так чи інакше, будівництво осинівської Свято-Успенської церкви відбувалося в період володіння нею Тев'яшовими. Як зазначає Д. Гумілевський: *„Не позже середины XVIII столетия построен был здесь уже каменный Успенский храм с тремя приделами. На это указывает, как увидим, надпись на Евангелии храма”*¹³². Приблизно в цей період у храмі з'являється перша книга, за якою правилася служба. У 1756 році на церковні гроші було куплено „Евангеліє”, створене в Києві в 1697 році. Зауважимо, що Осинівська церква архітектурно повторювала Острогоський Собор Трійці Живоначальної, закінчення будівництва якого припадає на 80-ті роки XVIII століття.

У другій половині XVIII – першій половині XIX століття подібний архітектурний підхід був вельми поширений на території, яка входила до володінь Тев'яшових, і загалом на землях Острогоського полку. Серед храмів Луганської області та навколишніх земель, виконаних у подібному стилі, спеціалісти виділяють: церкву Спасу Преображення (1796–1814) в с. Білогір'я Воронежської області, церкву Воздвиження Хреста Господня (1822) с. Байдівка Луганської області, церкву Трійці Живоначальної (1833) в м. Кремінна, церкву Спаса Преображення (1832–1846) в с. Гниле Воронежської області¹³³.

Починаючи з середини XVIII століття в Осинівській

¹³² Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. X.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 285.

¹³³ Острогосжск. URL : <https://sobory.ru/article/?object=36308>.

церкві починаються регулярні служби. В архіві Воронезького Духовного Архієрейського Судового приказу збереглася „Справа про посвяту дякона Петра в священники слободи Осинової 1742 року”, яка дає змогу дізнатися ім'я одного з перших священнослужителів Свято-Успенської церкви. Пізніше, приблизно 1770 року, в церкві служив уродженець Старобільська Петро Бутаков.

Приблизно, в 1770-х рр. в історії Осинівської церкви з'являється великий український філософ Григорій Сковорода (1722–1794), який за розповсюдженою легендою зупинявся та молився в ній. Достеменно невідомо, чи справді популярний тоді серед слобожанської старшини філософ був в Осинівому, проте в цей час він товаришував із Тев'яшовими, та, найімовірніше, міг впливати на їхній світогляд.

У 1772 році черговим покровителем мислителя став представник роду, командир Харківського слобідського козачого полку Степан Іванович Тев'яшов (1718–1790). Він запросив Сковороду до своїх маєтків, у яких філософ прожив кілька місяців, маючи нагоду висловлювати свої ідеї перед господарем, його племінником Степаном Івановичем Тев'яшовим (молодшим) та сином Володимиром. Пізніше результати цих дискусій були відображені Г. Сковородою в трактаті „Ікона Алквіадська”.

Основна думка, відображена у творі, присвяченому тодішньому покровителю мислителя, полягала в залученні всіх прогресивних людей, зокрема й поміщиків, до просвітництва, яке є протилежним забобонам. На переконання Г. Сковороди: *„Из суеверій родились вздоры, споры, секты, вражды междусобныя и странныя, ручныя и словесныя войны, младенческіе страхи и протч. Нет желчнее и жестоковійнее суеверія и нет дерзновеннее, как бешенность, разженная слепым, но ревностным глупаго поверія жаром тогда, когда сія ехидна, предпочитаая нелепыя и нестаточныя враки над милость и любовь и онемев чувством человеколюбія, гонит своего брата, дыша убійством, и симь мнится*

службу приносити богу”¹³⁴.

У зв'язку із цим, він рекомендує Тев'яшову, який в уяві філософа був уособленням суспільного прошарку заможних поміщиків, розгорнути боротьбу проти забобонів. *„К чему ж сия речь течет? К тому, что высоких фамилий люди не только в тяжбах, войнах, коммерциях, домостроительствах, художествах, но и в самом первом пункте, сиречь в мыслях, до бога касающихся, должны находят истину, а противоборствовать суеверию”*¹³⁵.

Як зазначалося вище, достеменно невідомо чи побував Г. Сковорода у Осиновому, але враховуючи стиль його життя під час гостювання в Тев'яшових, це було цілком можливо. На початку 70-х років XVIII століття великий філософ вже наголошував на відмові від земних благ, багато подорожував, взявши у походи лише невелику подорожню торбу. Характер його життя не змінювався, коли він оселявся в багатих поміщиків, готових надати йому найкращі умови проживання. Сковорода залишався вірним своїм переконанням і коли гостював у Тев'яшова активно подорожував його володіннями.

Д. Багалій у праці „Український мандрований філософ Григорій Сковорода” писав: *„одного разу битою дорогою вертався з Воронежу дідич Тев'яшов до свого маєтку в кареті й бачить на дорозі пішоходця, в якому на своє задоволення пізнає Григорія Савича, що йшов з своєю вічною торбою і палицею до нього в гості. Тев'яшов невимовно зрадів цій зустрічі й хотів посадити з собою в карету, щоб їхати разом, але ніяк не міг його в тому переконати... «Ні, пане, не треба мені привикати до цього – це мое, а то твоє. Ідь собі з Богом, я ще може дожену тебе от там на горці». А в той час наступила грізна хмара з бурею, що обіцяла великий дощ. Дідич*

¹³⁴ Сковорода Г. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиреч Икона Алкивиадская. *Повне зібрання творів*: у 2-х т. К., 1973. Т. 2. С. 6–31. URL : <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov201.htm>.

¹³⁵ Там само.

поїхав один, але через чотири верстви в нього в екіпажі зломилася вісь. Саме того часу пройшов великий дощ, і справді Сковорода догнав Тев'яшова й на вдивовижу останнього був весь сухий, тоді як по дорозі не було місця, де б можна було сховатися від дощу.

– Як це ви, Григорію Савичу, так хитро сховалися від дощу? – спитав його Тев'яшов.

– Еге ж, я зняв з себе жупан, черевики й шапку і все те в торбу заховав, а як перейшов дощик, я й надів усе сухе; як казав, догнав тебе, і не дурно прислів'я каже: швидко поїдеш – недалеко заїдеш”¹³⁶.

Така поведінка, на думку Д. Багалія, повністю відображала життєву філософію Сковороди. „Незважаючи на свої дружні відносини до Тев'яшова, Г. С Сковорода і з ним, як і зі всіма іншими дідичами тримався так, що різко одмежовувався від них своїм життям, створював для себе немов імунітет; жив по панських садибах не по-панському, а по-простому, по-селянському. Тому він нізащо не згодився їхати в кареті до садиби Тев'яшова – пана на всю губу, бо й там у нього він мабуть оселився десь на пасіці, або в лісі, сам собі пан і слуга. Це була для нього не дрібниця, а щось поважне, принципове”, – писав історик¹³⁷.

Цілком можливо, що в таких своїх подорожах Сковорода досяг й Осинівської церкви, тим більше, що поруч був розташований один з панських маєтків. Зауважимо також, що настанови філософа не залишилися поза увагою Тев'яшових, визначивши у подальшому їхні погляди на політичне та національне життя, які в майбутньому відіграли помітну роль в процесі ідейного оформлення майбутнього національного відродження.

Як відомо, з першої половини XVIII століття розпочинається наступ російської влади на права та привілеї, даровані українським козакам попередніми

¹³⁶ Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Х. : Держвидав України, 1926. С. 93–94.

¹³⁷ Там само.

російськими царями. Для реформатора Петра I, прибічника модерної держави, козацька автономія була, мабуть, не меншим пережитком, ніж задовгі боярські бороди. Бажання змінити акценти у відносинах із козацькими анклавами почало проявлятися вже в перші роки XVIII століття, коли в умовах війни з Швецією цар визнав козацькі вольності такими, що заважають мобілізації у війні із зовнішнім ворогом. Тож конфлікт з козацьким суспільством, яке бажало й надалі жити за старими законами, був неминучий.

Зокрема, як вже зазначалося, наміри царя залучити до російського війська тих селян, які масово втікали на козацькі території, викликало у 1707–1708 рр. повстання під керівництвом К. Булавіна. Того ж року тиск царя почали відчувати на собі й гетьманська та слобожанська старшина, яка до цього переважно підтримувала Петра I в боротьбі проти булавінців. Не витримавши його, гетьман Іван Мазепа (1687–1709) перейшов на бік Карла XII.

Свої мотиви для незадоволення мали й Тев'яшови. Петровський курс щодо зменшення прав та свобод козацтва на Слобожанщині в практичній площині полягав у відсутності захисту його майнових прав перед посяганнями російських дворян. Користуючись своєю близькістю до царя, дворян мали змогу забрати собі ті чи інші земельні володіння, які належали старшині.

Прикладом є описана вище історія з передачею Петром I у 1700 році частини земель нашого краю враженому їхньою степовою красою князю Борису Куракіну. Російський цар подарував їх сановнику, навіть не взявши на себе клопіт дізнатися, що ця територія була у власності Тев'яшових. Потім ця колізія стала предметом майнового спору, в якому Куракін мав перевагу. Частково він компенсував Тев'яшовим збитки, а частково заволодів землями силою. Такою ж була доля поселення Тарабанівка, козацьке населення якого мусило покинути рідний дім та переселитися углиб Острогожчини, забравши з собою навіть стару церкву. Куракін же змінив його назву на Павлівку та заселив новими людьми.

Упродовж наступних десятиріч непорозуміння з російською владою продовжилися. У 1762 році Тев'яшови опинилися в центрі великого корупційного скандалу, який привернув увагу російської імператриці Катерини II (1762–1796). Російській двір отримав донос сотника Острогоського полку Прокопія Каневецького, у якому той звинуватив острогоських полковників Тев'яшова та князя Кантемира в розкраданні грошей для забезпечення козацького війська. Було призначено слідство, висновки якого імператриця використала, серед іншого, для ухвалення рішення про ліквідацію козацького устрою Слобідської України та її інкорпорацію до складу Російської імперії. Ще один козацький анклав перестав існувати.

Великі острогоські поміщики, Тев'яшови, втім, гостро переживали згадані події, все більше схиляючись до певного фрондерства щодо російської влади. Основою їхнього ідеологічного бачення, з одного боку, були просвітницькі ідеї Г. Сковороди, а з іншого – романтизація козацького минулого, втраченої волі. Вони були прибічниками ідеї, що своєю безкомпромісною боротьбою та захистом православної віри в попередні історичні періоди українська старшина заслужила статусу не нижчого, ніж у російського дворянства.

Серед тих, хто готовий був сприймати цю систему поглядів був відомий російський поет початку XIX століття Кіндрат Рилєєв (1795–1826), який прославився також як організатор одного з перших у Російській імперії антицарських виступів – повстання декабристів. Рилєєв був одним з небагатьох з соратників-революціонерів, у чийй політичній філософії помітне місце посідало українське питання. Серед іншого, він був автором поеми „Наливайко”, де прославляв вільнолюбство українського козацтва. Також Рилєєв відомий тим, що став одним з перших популяризаторів анонімного твору „Історія Русів”, який відіграв величезну роль у становленні українського національного руху першої половини XIX століття

На думку, українського історика С. Плохія, з цим

твором російський поет ознайомився приблизно у 1824 році¹³⁸ Це був час його активного спілкування з кланом Тев'яшових. Після завершення французької кампанії проти Наполеона, у 1817 році молодий офіцер російської армії Рилєєв переїхав до Острогозька, де у той час був розквартирований 11-й полк та кінно-артилерійська рота Першої артилерійської бригади, у якій він служив.

У новому місті він одразу познайомився з Михайлом Андрійовичем Тев'яшовим – місцевим поміщиком, у садибі якого поет часто бував. Правдоподібно, що нові приятелі здійснювали виїзди в інші володіння Тев'яшових, можливо, що й в Осинове. Теми їхніх бесід торкалися й героїчного минулого Запорізької Січі.

С. Плохій зауважив: *„Рилєєв згадує розмову з одним з своїх острогожських знайомих (імовірно, це був тесть поета Михайло Тев'яшов). Співбесідники обговорюють хід повстання греків проти влади турок-османів, яке у той час розгорілося у Греції, а разом і історію Запорозької Січі, яка була символом боротьби за козацькі вольності”*¹³⁹.

Врешті-решт, Рилєєв закохався у дочку Михайла Тев'яшова Наталію, яка скоро стала його дружиною та зберігала йому вірність навіть після провалу повстання на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі в грудні 1825 року

Отже, легенди про відвідування Г. Сковородою та К. Рилєєвим Осинівської церкви є відображенням реальної історії спілкування цих видатних постатей української та російської культури з представниками слобожанського козацького роду Тев'яшових, які брали безпосередню участь у створенні Успенської церкви. Вважаємо, що це спілкування надало поштовх та суспільно-політичний контекст подальшому розвитку національного руху в Україні в першій половині XIX століття

¹³⁸ Плохій С. Козацький міф : Історія та націєтворення в епоху імперій. Х. : КСД, 2018. С. 38.

¹³⁹ Там само, с. 35.

Біловодське диво. Свято-Троїцька церква

Серед невеликого містечка Біловодськ височіє небачений за своєю красою православний храм, який видно за багато кілометрів. Незважаючи на загальну застарілість, він і сьогодні має величний вигляд і вражає уяву. Побудований за архітектурним задумом, де вгадуються риси помпезного бароко, він здається гостем у степовому краї, серед пожовклого на сонці різнотрав'я та присадкуватих будинків місцевих мешканців. Здається, що його місце не тут – скоріше в Андріївській церкві в Києві він знайшов би рівного собі. Красу церкви відзначали й сучасники. Зокрема, в 1858 році знавець і поціновувач храмової архітектури преосвященний Філарет, побачивши Біловодське диво, назвав його *„зразковим за красою та пишнотою, першим після Охтирського собору графа Растреллі”*.

Церква ця з моменту свого створення має назву Свято-Троїцького храму та, безумовно, може претендувати на звання одного з головних скарбів Луганської області.

Історія створення Свято-Троїцької церкви є досить драматичною. В ній видно результат наполегливої творчої праці цілих поколінь мешканців Біловодська, які не відступали перед негараздами та труднощами, щоб мати таке-от „диво”.

Біловодськ – одне з найстаріших козацьких поселень Луганщини, створення якого, ймовірно, припадає на 1686 рік. Його засновниками були вихідці з Чернігівщини та Полтавщини, які залишили свою неспокійну тоді батьківщину заради життя в небезпечній близькості від кримських татар. Місце для створення поселення було обрано не випадково. З одного боку воно було захищене від можливих нападів високою крейдяною горою, що поросла густим лісом. З іншого боку його захищала річка. З-під гори били джерела з чистою прохолодною водою, що також було важливим чинником у разі можливої облоги. Біле крейдяне дно річки Деркул, що освітлювало воду,

визначило назву козацької станиці – Біловодська, а згодом – Біловодськ.

У період Слобідської України Біловодськ входив до складу її Острогозького полку. Зі скасуванням української адміністративної структури наприкінці XVIII століття місто стало частиною Білгородського намісництва. В економічному значенні той період був часом його розквіту. По-перше, спеціальним указом російської імператриці Катерини II, у 1765 році неподалік поселення було створено Деркульський кінний завод – найбільше й найбагатше підприємство краю, яке постачало коней на fronti російсько-турецьких війн. По-друге, з розвитком товарного зернового господарства на південному сході України після перемог над османами, Біловодськ став важливим центром хлібної торгівлі. День і ніч у сезон продажу зерна до міста стікалися підводи. Протягом усього XIX століття тут був один із найбільших хлібних ярмарків регіону. Виходячи з високого господарського значення, в 1765 році Біловодськ отримав статус повітового міста, втрачений в 1775 році, коли Катерина II визнала за краще зробити центром споконвічного суперника – Старобільськ.

Із самого початку на території міста існувало дві церкви, одна з них – дерев'яний попередник Свято-Троїцької церкви. До 1765 року будівля храму занепала настільки, що парафіяни задумалися про якнайшвидшу його перебудову. Для відновлення церкви наняли загін майстрів на чолі з Лук'яном Фідковим. Він старанно виконав замовлення, проте на початку XIX століття виявилася нова проблема. Річка Деркул, на березі якої стояла церква, розливаючись на повну силу навесні, розмила берег і загрожувала підтопити будівлю. Парафіянам довелося задуматися про перенесення будівлі на безпечнішу відстань від річки. Незабаром, у 1806 році, за півверсти від колишнього храму було зведено його покращену копію за грецьким зразком хрестоподібної форми. Необхідні роботи оплачували самі парафіяни, які завзято збирали гроші. Внутрішнє оздоблення було

завершено лише у 1818 році. Воно обійшлося церковній касі майже в 2,3 тис. рублів – величезні на той час гроші.

Але не встигли місцеві жителі насолодитись красою та величчю нового дерев'яного храму, як трапилася чергова напасть. 4 червня 1833 року о другій годині пополудні громадян налякав тривожний церковний набат, який сповіщав, що в місті спалахнула пожежа. Вогонь швидко охопив старі будівлі з очерету та глини й незабаром дістався дерев'яного храму. Завдяки ризику добровольців вдалося врятувати лише частину церковних книг, а все пишне оздоблення Свято-Троїцької церкви зжерло полум'я.

Бідкаючись, парафіяни взялися збирати трудові копійки на нову, ще більш пишну й красиву церкву. Були створені спеціальні („прохальні”) книги, до яких записували імена дарувальників коштів. На початку документа був написаний такий двовірш:

Кто церковь дарами не оставляет,

Дорогу тот к блаженству пролагает.

Однак незважаючи на всі зусилля, до кінця 30-х років XIX століття необхідної суми зібрати не вдалося. Перші три тисячі рублів із каси швидко пішли на закупівлю цегли. Аж надто великий був задум. І тоді на допомогу парафіянам прийшли місцеві конезаводчики, зокрема управитель військово-кінними державними заводами, шталмейстер Микола Олександрович Лунін та голова волості Олексій Павлович Салецький. Вони взяли на себе левову частину витрат і, до того ж, найняли для створення проєкту церкви відомого тоді архітектора Григорія Івановича Букіна.

У червні 1842 року після довгих зволікань і труднощів із грошима нарешті, відбулася церемонія закладання храму. Церква будувалася у візантійському стилі, хрестоподібної форми. Прикметно, що селяни, які постачали цеглу на місце будівництва, відмовлялися брати за це гроші. Свій внесок працею робили практично всі жителі Біловодської волості. Проте скоро витрати зросли до двадцяти тисяч рублів сріблом і були моменти, коли

грошей у церковній касі практично не залишалось. Однак фінансові проблеми завжди якось вдавалося подолати.

Будівництво храму завершилося через п'ять років, у 1847 році. 23 серпня 1849 року відбулося його урочисте висвячення. Давня мрія біловодських парафіян про храм, який красою своєю переважатиме інші церкви краю, здійснилася.

Сербський слід в історії Луганщини. Поміщицька садиба в Олександрівську

У невеликому містечку Олександрівську, що під Луганськом, можна побачити величну будівлю старовинної поміщицької садиби. Незважаючи на численні сліди запустіння та руйнування, її колишня краса та розкіш ще вгадується. Подібних пам'яток архітектури доби раннього класицизму на Луганщині просто немає. На будівлі ліпниною позначено рік її зведення – 1772. Про обставини створення унікального витвору мистецтва ми поговоримо в цьому нарисі.

Як вже зазначалося, в другій половині XVIII століття процес освоєння Дикого Степу, частиною якого був і майбутній Луганський край, вступив у нову, динамічнішу фазу. Якщо раніше регіон освоювався переважно силами українських і донських козаків, то тепер за цю справу взялася Російська імперія, що все більше зміцнювалася. Санкт-Петербург більше не хотів терпіти вольниці біля своїх південних кордонів. Тим паче не хотів він бачити тут ногайських та кримських татар, васалів головного геополітичного конкурента імперії в цей період – Османської Туреччини. Ініціатором прискорення завоювання Луганського фронтиру був уряд імператриці Єлизавети Петрівни. Наголос при цьому робився на військову силу.

Для остаточного підкорення регіону Російська імперія залучала до переселення сюди вихідців з балканських країн православного віросповідання, які втекли від турецького ярма в Австро-Угорщину, а потім добровільно зголосилися служити російському уряду.

Такі добровольці охоче приймали російське підданство та присягу. Серед переселенців особливо виділявся Іван Шевич, який прибув на Луганщину на чолі двох кінних гусарських полків. Життя цього героя – суцільна авантюрна пригода. Спочатку він перейшов із австрійської армії до російської. На службу вступив 1 травня 1770 року вахмістром Московського легіону, де

1 травня 1772 року отримав чин прапорщика, перебуваючи в лавах Іллірійського гусарського полку. В 1774 році брав участь „в упокоренні внутрішнього збентеження” – воював з загонами Пугачова в Оренбурзькій губернії. Учасник російсько-турецьких воєн та війни проти Наполеона. Загинув у битві під Лейпцигом, похований у Храмі-пам’ятнику там же.

Спочатку Іван Шевич вивів з-за кордону 210 осіб, його соратник Райко Прерадович – 27. Потім команди поповнювалися частково зі старих гусарських полків, а значною мірою – за рахунок вербування українців. Проте обіцяної кількості людей вони так і не спромоглися набрати. 1763 року в полку Шевича налічувалося 516 осіб, у полку Прерадовича – 426. Крім того, в обох полках були жінки та діти – всього 517 осіб.

Серед переселенців був і Костянтин Миколайович Юзбаш (1724–1802), майбутній творець садиби в Олександрівці. Він прибув Російську імперію в жовтні 1752 року в чині капітана зі складу команди Шевича. З весни 1756 року він брав безпосередню участь у створенні нової прикордонної територіально-адміністративної одиниці – Слов’яносербії – як командир 5-ї роти (с. Жовте або Жовтий Яр) гусарського полку генерал-майора І. Шевича. Про просування по службі та займані К. Юзбашем посади відомостей практично не залишилося. Відомо лише, що в 1757 році він був ще капітаном полку Шевича, в 1767 – прем’єр-майором Бахмутського гусарського полку, 1777 – підполковником, а в 1778 році – полковником цього ж полку. 26 листопада 1781 року бригадира К. М. Юзбаша було нагороджено орденом Святого Георгія 4-го ступеня за вислугою. Помер він, за наявними відомостями, 17 вересня 1802 року в своєму маєтку, де й був похований на парафіяльному цвинтарі в селі Весела Гора (могила не збереглася).

Щоб зробити своє життя відносно комфортним, Костянтин Юзбаш збудував у Олександрівці у 1754–1756 рр. будівлю барачового типу – прообраз майбутньої садиби. У 1772 році його син капітан Олександр Юзбаш

зруйнував кволі будови, що існували тоді, і звів великий двоповерховий будинок з усіма господарськими прибудовами (нинішня панська садиба).

Інших подібних архітектурних пам'яток цієї епохи на Луганщині немає. Спроектовано палац за всіма канонами європейської архітектури в стилі популярного тоді раннього класицизму. Основним матеріалом стала біла цегла особливого складу, до якої входили білий пісок, мелене скло, соняшникова зола та сіль. Для виготовлення цегли було збудовано примітивний цегельний заводик. Будівництво панського будинку велося руками селян-майстрів під керівництвом спеціально запрошеного італійського архітектора.

У 1783 році, на прохання обивателів слободи Олександрівка та за власним бажанням, бригадир Костянтин Миколайович Юзбаш почав клопотати також про будівництво церкви в ім'я Вознесіння Господнього.

Незабаром садиба почала жити повноцінним життям. З нею пов'язано кілька скабресних міфів, які, втім, не мають документального підтвердження. Так ходили чутки, що сама імператриця Катерина II неодноразово відвідувала Юзбашевську слободу зі своїм фаворитом Г. О. Потьомкіним. Там парочка віддавалася розгульним розвагам з царським розмахом та звичною для правительки розпустою.

Перед смертю в 1806 році К. Юзбаш продав садибу штабс-капітану гвардії Михайлу Олександровичу Сомову, дуже заможній і підприємливій людині. На той час він мав уже багаті маєтки в Криму, Харкові, Ростові, Петербурзі.

Це був складний час, кріпосний. І наш новий герой був типовим його представником. Збереглися свідчення, що пан Сомов відрізнявся нелюдністю й жорстокістю. За найменшу непокору чи підозру в недбалому ставленні до роботи селян пороли на стайні батогами.

Вище ми вже подавали історію про цуценя мисливського хорта, яке на вимогу Сомова віддали на годування дружині кухаря, в результаті чого вона збожеволіла та посивіла, коли воно розкусило їй груди.

Нагадаємо, що така витончена жорсткість розлютила чоловіка та інших кріпаків, які підняли бунт – озброївшись вилами, сокирами та палицями вбили управителя, якого найбільше ненавиділи, а потім ще довго стьобали труп лозинами та палицями.

Приблизно в цей же час слобода, в якій була садиба, була названа Натало-Олександрівка (на честь Наталії та Олександра – старших дітей Сомова). І тут не зайве згадати про одну маленьку, доморощену сенсацію. Справа в тому, що одна зі спадкоємиць жорстокого поміщика – княгиня Євдокія (Євгенія) Михайлівна Сомова в 1873 році вдруге вийшла заміж за принца Луї-Наполеона Мюрата. З його родоводу з'ясувалося, що він – онук рідної сестри Наполеона та короля Неаполя. Ось так далекі родичі великого Наполеона Бонапарта на мить майнули в історії Луганського краю.

Десь в 1875–1880 рр. принцеса Євдокія Мюрат (уроджена Сомова) продала Олександрівський маєток пану Рубінштейну. Подейкують, що в такий спосіб вона хотіла сплатити картярські борги свого аристократичного чоловіка. Рубінштейн і собі перепродав Олександрівку пану Єловайському в 1904 році. Можливо, тоді ж маєток Олександрівка перейшов у володіння пану Леву Вікторовичу Голубеву, сину відомого в Російській імперії промисловця, землевласника, будівельника заводів і залізниць Віктора Федоровича Голубєва.

Новий власник маєтку був відомим громадським діячем та благодійником, Камергером двору Його Імператорської Величності, почесним мировим суддею Повітового з'їзду, колезьким асесором. Але примітний навіть не він сам, а його дружина, з якою він повінчався в 1906 році. Це була Голубєва Олександра Степанівна, уроджена Макарова (дочка знаменитого адмірала С. О. Макарова – героя початку російсько-японської війни 1904–1905 рр.). Вона прославилася тим, що стала однією з перших жінок у Російській імперії, що мала стосунок до розвитку авіації. З 1911 року вона була активним членом Імператорського Всеросійського аероклубу. Збереглася

навіть її іменна бирка, що підтверджує цей факт.

Аероклуб був заснований у Петербурзі в 1908 році як перший Всеросійський аероклуб з *„метою сприяння розвитку повітроплавання в Росії у всіх його формах та застосунках, переважно науково-технічних, військових та спортивних”*. У 1909 році він став членом Міжнародної авіаційної федерації. Не знаємо, чи літала хоробра жінка на аеропланах, але сам факт її залучення до такої справи видається помітним.

Революція 1917 року була жорстокою до поміщицької садиби в Олександрівці. З утвердженням радянської влади тут було створено протитуберкульозний диспансер, який проіснував багато років. Після проголошення незалежності України в 1991 році будівля не мала власника та поступово занепадала. Однак, вона й сьогодні вражає своїм величним виглядом та особливою старовинною красою.

**„На светские цепи, на блеск утомительный
бала, цветущие степи Украины она променяла”.
Панська садиба в Юр’івці.**

У селі Юр’івка, розташованому поблизу траси Луганськ-Алчевськ, можна знайти руїни колись багатой поміщицької садиби. Більш-менш збереглися лише рештки старовинних панських воріт. Де-не-де з-за гілок видніються зруйновані стіни. Як виявилось, наприкінці XVIII–XIX столітті тут жили дуже непересічні люди, які залишили помітний слід в історії Луганщини.

Більшість садиб того періоду збудовано в другій половині XVIII – першій половині XIX століття. Саме тоді наш край був остаточно відбитий у кримських татар і активно інтегрувався до складу Російської імперії. Спочатку імператриця Єлизавета Петрівна, а потім і її наступниця Катерина II наділяли землями на нових околицях імперії відставних військових чинів, які брали активну участь в їхньому завоюванні.

Землі, де нині знаходяться села Біла та Юр’івка, були передані в рангову дачу бригадиру, статському раднику Петру Івановичу Штеричу (1768–1809), який боровся проти кримських татар на берегах річки Сіверський Донець. 1795 року він пішов у відставку та зайнявся господарськими справами, насамперед, залученням на нові землі селян зі Слобожанщини та Лівобережжя. Також обов’язком нового господаря була розробка родовищ вугілля та залізної руди.

Зусиллями Штерича тут були засновані слободи Біла, Щеглівка (майбутня Юр’івка), Іванівка та Красний Кут. Проте недовго раділи залучені сюди Штеричем українські селяни. Незабаром вони стали кріпаками, а їхній покровитель перетворився на їхнього господаря.

Наприкінці XVIII століття Штерич процвітав. За розробку надр він був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня та очолив місцеве дворянство. Був двічі одружений. Від першого шлюбу народився син Олексій, який і успадкував маєток батька, коли той

відійшов від справ та переїхав до Санкт-Петербурга. Помітний слід в історії залишив син Петра Івановича Євген (1809–1833), що народився від другого шлюбу й став відомим дипломатом і другом композитора М. І. Глінки.

Щодо Олексія, то він, імовірно, далеко не процвітав, оскільки мав великі борги. Від банкрутства його врятував повторний шлюб з Софією Іванівною Познанською. Разом з нею до маєтків переселився й тесть – харківський дворянин Ігнатій. Він сплатив численні борги зятя, за що той віддав села Біле та Щеглівка сімейству Познанських. Один із нащадків цього роду, Юрій Гнатович Познанський, дав селу нову назву – Юр'ївка. Саме він побудував садибу, рештки якої ми сьогодні можемо бачити.

Цікавою є доля онуки автора Юр'ївської садиби Марії Олексіївни Штерич, після заміжжя – Щербатової (1820–1879), яка залишила слід в історії російської класичної літератури. З ранньої юності вона вирізнялася особливою красою. Російський композитор М. Глінка вважав її „видною, статною та надзвичайно захопливою жінкою”.

У віці сімнадцяти років, в 1837 році, красуня вийшла заміж за блискучого царського офіцера О. М. Щербатова. Втім чоловік незабаром розчарував її, бо виявився „дурною людиною... злим і розбещеним”. На щастя для дівчини, її зненавиджений чоловік помер через рік після шлюбу. Горювала вдова недовго. Переїхавши до Санкт-Петербурга, захопилася світським життям, була на раутах у найкращих домах аристократичного кола. Якось восени 1839 року на прийомі в Карамзіних її помітив невисокий молодик у мундирі. Це був вже тоді відомий російський поет Михайло Юрійович Лермонтов. Юна вдова зачепила його творчу душу. Він охарактеризував її словами російської казки: „ни в сказке сказать, ни пером описать”.

Для Марії також було приємним спілкування з уславленим поетом. Після салонного прочитання „Демона”, вона звернулася до нього зі словами: „Мені ваш «Демон» подобається: я б хотіла з ним опуститися на

дно морське та полетіти за хмари”. Ймовірно, Лермонтов був у нестямі від такого компліменту. За законами цнотливого ХІХ століття, вони не могли прямо сказати один одному про почуття, що спалахнули, воліючи говорити про високе, уловлювати потаємне в півтонах і напівнатяках. Одного разу в присутності Марії Лермонтов якось засумував. Вона спитала, що з ним. Він відповів, що нудьгує від того, що позабував усі молитви. Тоді юна жінка прочитала йому „Богородицю”. Надихнувшись після розмови, окрилений поет взяв у руки перо. Народилися такі рядки:

*Мне грустно, потому что я тебя люблю,
И знаю: молодость цветущую твою
Не пощадит молвы коварное гоненье.
За каждый светлый день иль сладкое мгновенье
Слезами и тоской заплатишь ты судьбе.
Мне грустно... потому что весело тебе.*

Проте повноцінному роману української поміщиці та російського поета завадила одна сумна обставина. Справа в тому, що за юною аристократкою наполегливо впадав син французького посла барон Барант, який збожеволів після того, як у нього з'явився суперник. Як пише сучасник, „слишком явное предпочтение, оказанное на бале счастливому сопернику, взорвало Баранта... и на завтра назначена была встреча (дуэль)”.

За участь у поєдинку Лермонтов потрапив на гауптвахту. Втім, він примудрявся вирватися до коханої навіть з ув'язнення. Зі спогадів друга поета П. Г. Горожанського: „Когда за дуэль с де Барантом Лермонтов сидел на гауптвахте, мне пришлось занимать караул. Лермонтов был тогда влюблен в кн. Щербатову), из-за которой и дрался. Он предупредил меня, что ему необходимо по поводу этой дуэли иметь объяснения с дамой и для этого удалиться с гауптвахты на полчаса времени. Были приняты необходимые предосторожности. Лермонтов вернулся минута в минуту, и едва успел он раздеться, как на гауптвахту приехало одно из начальствующих лиц

справиться, все ли в порядке. Я знал, с кем виделся Лермонтов, и могу поручиться, что благо-расположением дамы пользовался не де Барант, а Лермонтов”.

Зганьблена дуеллю, Марія мусила покинути столицю й переїхати до Москви. Вона всіляко заперечувала свою участь у сварці. Так, у листі до однієї зі своїх подруг вона писала: *„Вы знаете, моя дорогая, нет большего позора для женщины, чем низкие домыслы о ней со стороны тех, кто ее знает. Но если женщина слишком горда, она часто предпочитает склонить свою голову перед гнусной клеветой, нежели оказать честь этим клеветующим на нее людям, представляя им доказательства своей чистоты... Я счастлива, что они не поранили один другого, я желаю лучше быть осужденной всеми, но все-таки знать, что оба глупца останутся у своих родителей. Я-то знаю, что значит такая потеря”*.

Невдовзі Лермонтов вирушив на чергову кавказьку війну. Перед відправкою відбулася їхня остання швидкоплинна зустріч. Ось примітка російського письменника Івана Тургенєва, який відвідав дівчину після від'їзду кавалера: *„Был у кн. Щербатовой. Сквозь слезы смеется. Любит Лермонтова”*. З тої війни поет більше не повернувся. Залишилися лише поетичні рядки, присвячені їй і написані 1840 року.

М. А. Щербатовой...

*На светские цепи,
На блеск утомительный бала
Цветущие степи
Украины она променяла,*

*Но юга родного
На ней сохранилась примета
Среди ледяного,
Среди беспощадного света.*

*Как ночи Украйны,
В мерцании звёзд незакатных,
Исполнены тайны
Слова ее уст ароматных,*

*Прозрачны и сини,
Как небо тех стран, ее глазки,
Как ветер пустыни,
И нежат и жгут ее ласки.*

*И зреющей сливы
Румянец на щечках пушистых,
И солнца отливы
Играют в кудрях золотистых.*

*И, следуя строго
Печальной отчизны примеру,
В надежду на Бога
Хранит она детскую веру.*

*Как племя родное,
У чуждых опоры не просит
И в гордом покое
Насмешку и зло переносит.*

*От дерзкого взора
В ней страсти не вспыхнут пожаром,
Полюбит не скоро,
Зато не разлюбит уж даром.*

Що ж до садиби, де жили предки Марії, то її чекала складна історична доля. Вже після революції 1917 року кам'яний двоповерховий будинок став лікарнею на 60 ліжок. Сучасний стан садиби, як було зазначено вище, жакхливий: збереглися лише зарослі деревами стіни, поміщицький парк та в'їзна брама.

**Загадка дівчини в червоній сукні.
Садиба Казимира Мсциховського
в селищі Селезнівка**

З усіх старовинних архітектурних пам'яток Луганщини садиба Мсциховського, розташована в селищі Селезнівка Алчевського району, мабуть, єдина зберегла та дбайливо несе неповторний дух старовини. Неспішно гуляючи великим парком, в якому тоне садиба, серед дивом зберігшихся корабельних сосен, легко можна уявити собі розмірене життя мудрого господаря, який жив тут більше ста років тому. Серед хащі можна побачити залишки будівлі бібліотеки. Стежка, що тягнеться вздовж мальовничої маленької річечки та гаю товстих вікових дубів, веде до скромної могили місцевого садівника Марцина Хубецького, справжнього творця тутешнього паркового дива. Найбільш примітним об'єктом тут є пишні ворота садиби, оформлені в псевдоготичному стилі. Своїм виглядом вони нагадують середньовічний замок. Єдиний ансамбль з ними складає православна церква Олександра Невського, яку спочатку будували як католицький храм з місцевого грубого каменю.

Внутрішнє оздоблення великого будинку також зберігає залишки колишньої пишності. Тут можна побачити рештки старовинної ліпнини; камін, дрова в який підкладав господар маєтку; масивні двері та вигнуті згідно з модою кінця XIX століття витончені сходи. На стелі однієї з кімнат збереглася старовинна фреска, де зображена дівчинка, вдягнена в легку червону сукню, що розвівається. Вона біжить по соковитій зеленій траві. Поруч з нею летить великий червоний метелик. За переказами, тут зображена дочка Мсциховського, яка рано пішла з життя.

Красу та пишність садиби, яка була збудована в стилі італійської вілли флорентійського характеру, відзначали ще її сучасники. Петербурзьке видання „Столиця і садиба” 1916 року писало: „...*Вся внутренняя обработка сделана по рисункам архитектора Императорских дворцов*

Мельцера. Материи, которыми обитая мебель, точно воссоздают некоторые образцы материй в Версале. Замечательные персидские ковры ласкают глаз своими сочетаниями. Особенно хороши французские статуи с сочетанием золота и слоновой кости. В кабинете два гобелена с сюжетами из басен Лафонтена. Отметим интересные оригиналы новых художников Маковского и Сверчкова. Есть несколько хороших копий Мурильо и Рубенса...”.

Перші спроби збудувати в цьому гарному куточку поміщицьку садибу було здійснено ще в 60-х роках XVIII століття. Саме в цей період, як ми неодноразово зауважували, тривав активний процес освоєння регіону російським поміщицтвом. Згідно з указом Катерини II майбутню садибу в Селезнівці віддали як рангову дачу поміщику Івану Яковлеву. Той збудував тут будинок (на жаль, не зберігся) і „перлину” комплексу – псевдоготичні в’їзні ворота, подібні до середньовічних замкових веж-донжонів. Через вісімдесят років, новий власник маєтку Графов забажав розбити тут парк. Його каприз незабаром здійснився. Парк простягався на 22-х гектарах землі й був справді чудовим витвором. Багато вікових дубів того періоду збереглися досі.

Новий розквіт Селезнівської садиби розпочався 1899 року, коли її викупив у колишніх власників талановитий польський комерсант та інженер, дійсний статський радник Казимир Мсцихівський. Ця людина була справді неабиякого розуму, мабуть, з витонченим смаком і розвиненим почуттям прекрасного. Основу його бізнес-імперії становила торгівля вугіллям. Ймовірно, головним мотивом купівлі маєтку була близькість до місцевих вугільних копалень, які якраз активно розроблялися. Він взявся за оновлення садиби з властивою йому енергією, запросивши одних із найкращих на той час професіоналів. Насамперед, привіз до Селезнівки свого талановитого співвітчизника – садівника Марцина Хубецького. Його головним завданням було упорядкування старовинного парку. Той взявся за роботу з запалом, що викликає

захоплення. Місцевий парк став для нього головною пристрастю, яка замінила навіть особисте життя. Завдяки його багаторічним старанням тут з'явилися високі корабельні сосни, тополі, каштани, липи. До самої смерті Хубецький „копався” в благодатній селезнівській землі Селезнівки й у ній же знайшов спокій після смерті.

Також Мсциховський запросив модного тоді архітектора, адепта популярних на початку ХХ століття стилів модерну та неокласицизму Сергія Гінгера. Орієнтуючись на італійський досвід, Гінгер в 1905 році створив справжній шедевр, побудувавши розкішну віллу. На першому поверсі було 13 кімнат, призначених для комфортного життя господаря та його дружини, на другому ж розташовувалися більш присадкуваті кімнатки прислуги.

Казимир Мсцихівський, мабуть, мав дар бачити в людях закладені таланти. Забажавши звести поряд із садибою ще й католицький храм, він запросив на роль архітектора тоді маловідомого фахівця Лева Руднева, для якого це завдання було дипломним проектом. Той хутко взявся за справу й до 1913 року був зведений прекрасний храм, що за стилем гармоніював із старовинними псевдоготичними воротами. Згодом, уже за радянських років, Лев Руднев розкрив свій архітекторський талант, створивши найбільші проекти епохи – будівлі Московського державного університету ім. М. Ломоносова та уряду Азербайджанської Республіки в Баку, Палац культури та науки у Варшаві та ін.

На території храму в Селезнівці було відкрито однорічну церковно-парафіяльну школу, названу на честь імператора Олександра II, бюст якого колись стояв посеред церковного двору.

Господар садиби жив у ній не постійно. Ймовірно, він навідувався сюди наїздами, разом із своєю дружиною. Тоді із затишного та пишного будинку лунали звуки класичної музики.

Після революції 1917 року садибу Мсциховського було віддано під притулок для бездомних осіб. Пізніше, у

60-х роках ХХ ст. тут розмістили протитуберкульозний диспансер, а в 80-х роках – наркологічний. Після проголошення незалежності України в 1991 році будівля та прилегла територія довго перебували в запустінні. Швидкоплинні господарі, які заволоділи комплексом у „хвацьких дев'яностих”, навіть намагалися вирощувати тут полуницю.

Інтерес до об'єкта повернувся лише у двохтисячних. Тут проводили різні історико-культурні заходи, лицарські турніри, пленери художників. У травні 2014 року, коли на Луганщині вже тривав воєнний конфлікт, у садибі читав свої вірші український поет та письменник Сергій Жадан.

Внесок вихідців Луганщини в національний рух України XIX – початку XX століття

Як відомо, друга половина XIX–початок XX століття в Україні, серед іншого, характеризується становленням національного руху. У цей час він поступово переходить від культурно-просвітницької стадії до оформлення політичної національної ідеології. Луганщина в цьому процесі не залишилася осторонь. Громадські діячі краю брали участь в українських суспільно-політичних процесах, розвивали контакти з провідними їхніми діячами. На жаль, історичне значення їхньої діяльності досить слабо відображено в українській історіографії. У цьому нарисі ми намагаємося хоча б частково ліквідувати ці пробіли. Зауважимо, що поруч з дослідженнями авторів тут були використані напрацювання здобувачки освіти інституту історії, міжнародних відносин та суспільно-політичних наук ЛНУ імені Тараса Шевченка Анастасії Сикало, яка багато часу приділила вивченню діяльності громадських діячів Луганщини цього часу.

Останніми роками відомими стають все більше осіб, які пов'язані з найсхіднішим регіоном України, але через низку причин довго залишалися маловідомими широкому загалу. До таких осіб, незаслужено забутих до наших днів, належить Олена Петрівна Радакова – українська історикня, етнографиня та громадська діячка кінця XIX – початку XX століття, життя та діяльність якої були пов'язані з Луганщиною.

Народилася Олена в 1869 році в Слов'яносербському повіті Катеринославській губернії в дворянській родині Єленєвих. У 1887 році із золотою медаллю закінчила 2-гу жіночу гімназію в Харкові¹⁴⁰. Одразу після цього вийшла заміж за Віктора Миколайовича Радакова (1864–1929), родина якого мешкала по сусідству¹⁴¹. Після випуску

¹⁴⁰ Багалеї Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. 1910. № 1056. С. 3–4.

¹⁴¹ Фенин А. Воспоминания инженера. Прага, 1938. С. 92.

Віктора з Харківського університету в 1888 році подружжя вирушає в Париж, де він продовжує навчання в Сорбонні та Колеж де Франс¹⁴².

Взялася до навчання й Олена. Письменник Григорій Квасницький свідчив, що в Парижі вона познайомилася з видатним антропологом та етнографом Федором Вовком „і під його доглядом взялась до вивчення археології, антропології та етнографії”. Він припускав, що „не без впливу д. Вовка вона звернула пильну увагу на українство”¹⁴³. За сприяння Ф. Вовка, який тоді працював у Антропологічній школі при Сорбонні та був членом Паризького антропологічного товариства, Олена прослухала лекції від французьких вчених, зокрема одного з основоположників сучасної наукової археології Габріеля де Мортільє, який став її улюбленим лектором¹⁴⁴.

Після повернення з Європи в 1890 році Віктор Радаков стає адвокатом, потім починає діяльність в Слов'яносербському земстві, а з 1896 року обіймає посаду голови земської управи¹⁴⁵. Олена ж робить перші кроки в науку під керівництвом харківського історика Д. Багалія. На жаль, систематична наукова робота для неї виявилася неможливою, оскільки приблизно 1892 року Олена захворіла на туберкульоз¹⁴⁶. Разом з тим, навіть та кількість робіт, яка була нею створена, дала змогу українському історичу О. Оглобліну назвати О. Радакову, разом з М. Плохинським, Д. Мілером та В. Барвінським, учнями Д. Багалія, які своїми працями з історії Гетьманщини зробили цінний вклад в українську

¹⁴² Драй А. Я. Виктор Николаевич Радаков. Короткий очерк жизни и деятельности. Луганск : Янтарь, 2016. С. 39.

¹⁴³ Квасницький Г. Пам'яті О. П. Радакової. *Рада*. 1910. № 127. С. 2.

¹⁴⁴ Багалей Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. № 1910. № 1056. С. 3–4.

¹⁴⁵ Драй А. Я. Виктор Николаевич Радаков. Короткий очерк жизни и деятельности. Луганск : Янтарь, 2016. 192 с. С. 41.

¹⁴⁶ Багалей Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. № 1910. № 1056. С. 3.

історіографію¹⁴⁷.

Першою відомою працею О. Радакової була стаття, написана на основі матеріалів історичного архіву при Харківському університеті – „Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора” (1891)¹⁴⁸. Не пізніше 1892 року Олена Петрівна стала членом Харківського історико-філологічного товариства, де презентувала роботу про працю українських козаків під час створення Ладозького каналу в 1720 році. До 1896 року її було доопрацьовано та надруковано в Записках Наукового товариства імені Шевченка під редакцією Михайла Грушевського¹⁴⁹. Загалом Олена Петрівна часто публікувалася в цьому виданні, надаючи як свої розвідки, так і рецензії. У 1897 році М. Грушевський запропонував їй стати членом товариства, проте чи було доведено справу до кінця невідомо¹⁵⁰.

З середини 90-х рр. XIX століття Олена регулярно „заглядала до архіву за якою-небудь довідкою з української історії, інтерес до якої вона зберігала незмінно”¹⁵¹. Результатом роботи стала доповідь „О ревизиях в Малороссии в XVIII столетии”, представлена авторкою на XI археологічному з’їзді в Києві в 1899 році та надрукована в його працях¹⁵².

Змушена за станом здоров’я проходити постійне лікування в Європі, Олена Петрівна продовжувала навчання. Зокрема, наприкінці 90-х рр. XIX століття

¹⁴⁷ Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957). *Український історик*. 1988. № 4. С. 94.

¹⁴⁸ Радакова Е. П. Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора. *Киевская старина*. 1891. № 6. С. 458–468.

¹⁴⁹ Радакова Е. П. Українські козаки на Ладозьким каналі. *Записки наук. т-ва ім. Шевченка*. 1896. Т. XII. С. 1–20.

¹⁵⁰ ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 18.

¹⁵¹ Сумцов Н. Елена Петровна Радакова. *Южный край*. 1910. № 10002. С. 3.

¹⁵² Радакова Е. П. О ревизиях в Малороссии в XVIII ст. *Труды XI Археолог. съезда в Киеве*. М., 1902. Т. 2. С. 105–125.

прослухала ще один курс лекцій з антропології, тепер вже в Берліні¹⁵³. У цей час сферою її інтересів стає етнографія, насамперед – рідного краю.

У ході підготовки XII археологічного з'їзду в Харкові О. Радакову було залучено до збирання матеріалів для етнографічної виставки. 1900 року вона здійснила експедицію в Старобільський повіт. Підготовану за її результатами статтю було надруковано в збірці „Матеріали до українсько-руської етнології”, що вийшла у Львові в 1905 році¹⁵⁴

Наступного 1901 року О. Радаковою було здійснено етнографічний опис українського населення Катеринославської губернії¹⁵⁵. Два місяці року вона працювала в Слов'яносербському, Катеринославському, Верхньодніпровському та Новомосковському повітах. За час експедиції зібрала для етнографічної виставки 200 предметів домашнього побуту, 170 фотографій та 70 рецептів місцевих лікарських засобів та гербарій лікарських трав¹⁵⁶. Зібрані нею речі було передано утвореному до XII археологічного з'їзду етнографічному музею Харківського університету¹⁵⁷.

В останні роки життя Олена Петрівна також захопилася літературою та філософією. Результатом нового напрямку діяльності стали дві статті, присвячені творчості норвезького драматурга Генріка Ібсена та бельгійського письменника й філософа Моріса

¹⁵³ Багалеї Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. № 1910. № 1056. С. 3.

¹⁵⁴ Радакова О. Золотарство у Старобільському пов. у Харківщини. *Матер. до укр.-рус. етнолог.* Львів: З друк. НТШ, 1899–1929. Т. 6. 1905. С. 108–112.

¹⁵⁵ Радакова Е. П. Этнографическая экскурсия по Екатеринославской губернии. *Извест. XII археолог. съезда в Харькове*. Х., 1902. С. 44–45.

¹⁵⁶ Сумцов Н. Елена Петровна Радакова. *Южный край*. 1910. № 10002. С. 3.

¹⁵⁷ Багалеї Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. № 1910. № 1056. С. 3–4.

Метерлінка¹⁵⁸.

Поруч з науковою роботою Олена Радакова вела й громадську діяльність, зокрема в Харківському товаристві грамотності. Для нього протягом 90-х рр. XIX століття Олена написала науково-популярні брошури про Швейцарію, Голландію та США. Ці роботи було кілька разів перевидано в різних частинах країни. Відомо, що в 1897 році авторка клопоталася про їхній переклад українською¹⁵⁹.

Під час служби чоловіка в Слов'яносербському земстві за сприяння Олени Петрівни було організовано бібліотеку для земських службовців. Крім того, за спогадами Д. Багалія, вона розробляла план загального навчання в повіті, очолювала товариство взаємодопомоги вчителів та була секретарем читальних-бібліотек¹⁶⁰. Із листування з Борисом Грінченком зрозуміло, що велику увагу вона приділяла поширенню в повіті української книги. Так, на початку 1897 року Олена повідомляє, що отримано дозвіл на розміщення в бібліотеках-читальнях „Кобзаря” Т. Шевченка¹⁶¹.

На жаль, нам мало відомо про приватне життя, характер та погляди Олени Петрівни. Знайомі згадують її як людину „видатних розумових обдарувань і кристально чистої душі” (Д. Багалій)¹⁶², „дуже скромної, децю сором'язливої та обережної жінки, з великим розумом, з великою спостережливістю, з великим запасом наукових знань, завжди серйозним науковим

¹⁵⁸ Радакова Е. Генрих Ибсен. *Вестник воспитания*. 1902. № 1-2.; Радакова Е. Метерлинк как философ и моралист. *Вестник воспитания*. 1909. № 1-2.

¹⁵⁹ ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 1-3.

¹⁶⁰ Багалей Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. № 1910. № 1056. С. 4.

¹⁶¹ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / уклад. А. Г. Адаменко. К. : Наук. думка, 1966. URL : <http://litopys.org.ua/shevchenko/epis05.htm#page131>.

¹⁶² Багалей Д. И. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. № 1910. № 1056. С. 3.

інтересом” (М. Сумцов)¹⁶³; одну „з тих малопомітних, скромних робітниць на полі пізнання рідного краю, що за життя свого встигають не багато зробити, зате що зроблють, то щиро, з любовію” (Г. Квасницький)¹⁶⁴.

За спогадами сучасників, родина Радакових завжди була в курсі тодішніх „розумових і політичних течій”, а управа Слов’яносербського земства тих часів була „лівою” та „червоною”¹⁶⁵. Називали Олену й „справжньою революціонеркою, лєнінкою”, звинувачували, що чоловік під її впливом „літературу революційну дозволяв розсилати”¹⁶⁶.

У 1906 році Віктора було обрано до I Державної думи. На знак протесту проти її розпуску в липні того ж року він підписав т. зв. ”Виборзьку відозву”, яка закликала до пасивного спротиву владі. В. Радаков був відсторонений від управління земством. Після цього родина переїздить до Криму¹⁶⁷. Спочатку вони жили в Ялті, але в 1908 році Віктор Миколайович орендував у Новому Місхорі ділянку, де було побудовано дачу. Саме тут Олена Петрівна провела останні роки свого життя, переважно самотньо, в оточенні слуг. Чоловік приїздив нечасто, маючи, за свідченнями сучасників, другу родину¹⁶⁸. Відомо, що в подружжя була дитина, але вона рано померла. У 1896 році Олена згадувала, що зайнята лікуванням дитини в Берліні, більше згадок про неї не знайдено¹⁶⁹.

14 травня 1910 року Олена Петрівна померла внаслідок пневмонії, яка загострила хронічну хворобу. Її було поховано на кладовищі Нарішкіних у Місхорі. У

¹⁶³ Сумцов Н. Елена Петровна Радакова. *Южный край*. 1910. № 10002. С. 3.

¹⁶⁴ Квасницький Г. Пам’яті О. П. Радакової. *Рада*. 1910. № 127. С. 2.

¹⁶⁵ Фенин А. Воспоминания инженера. Прага, 1938. С. 92.

¹⁶⁶ Цит. за: Драй А. Я. Виктор Николаевич Радаков. Короткий очерк жизни и деятельности. Луганск : Янтарь, 2016. С. 61.

¹⁶⁷ Там само, с. 51.

¹⁶⁸ Там само, с. 62.

¹⁶⁹ ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 6.

1913 році за замовленням чоловіка на могилі встановили пам'ятник авторства учениці Огюста Родена Анни Голубкіної – зображення Христа на розп'ятті. До наших днів він зберігся, але в незадовільному стані¹⁷⁰.

Отже, Олена Петрівна Радакова протягом свого нетривалого життя зробила помітний внесок як в українську історичну науку, так і в громадське життя Луганщини. Незважаючи на обмеження для жінок Російської імперії та смертельну хворобу, вона змогла прожити життя сповнене наукового пошуку та вдосконалення оточуючої її дійсності.

Розглядаючи зародження та розвиток національного руху на Луганщині в другій половині XIX – на початку XX століття, не можна не відзначити Олексія Кириловича Алчевського (1835–1901) – відомого банкіра, промисловця, громадського діяча та мецената, який підтримував українське культурницьке життя на Сході України.

Олексій Алчевський народився 1835 року в місті Суми Харківської губернії в сім'ї Кирила Алчевського, небагатого купця-бакалійника, титаря Покровської церкви. Олексій Кирилович закінчив двокласну школу в Сумах, але більше ніяких закладів освіти не кінчав, все життя займаючись самоосвітою.

Він розпочинав кар'єру підприємця в 1862 році як власник невеликої чайної крамниці в Харкові. До середини 70-х років XIX століття в результаті успішної банкірської діяльності Алчевський став мільйонером¹⁷¹. Далі він звернув увагу на вуглевидобувну промисловість Донецького басейну. У 1895 р. на території сучасної Луганщини ним було засновано Донецько-Юр'ївське металургійне товариство (нині Алчевський металургійний комбінат) – одне з найбільших підприємств чорної металургії в Російській імперії Ще через два роки

¹⁷⁰ Драй А. Я. Виктор Николаевич Радаков. Короткий очерк жизни и деятельности. Луганск: Янтарь, 2016. С. 63.

¹⁷¹ Васильева О. К., Пернатъев Ю. С. 50 знаменитых бизнесменов XIX – начала XX в. X. : Фолио, 2004. С. 13.

підприємець став ініціатором створення компанії „Російський провіданс” у Маріуполі (нині Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча)¹⁷².

Тож до кінця 90-х років XIX століття. О. Алчевський створив одну з перших в країні промислово-фінансових груп, яка об'єднувала банки, металургійні заводи, вугільні шахти, рудники, транспортні компанії. Це дало змогу Алчевському проявити себе активним та щедрим громадським діячем і благодійником.

Ще на початку 60-х років XIX століття Олексій Кирилович організував і очолив гурток харківської „Громади”. Її члени вели легальну та нелегальну роботу у сфері культури: організовували недільні школи, видавали дозволену та заборонену літературу українською мовою, збирали матеріали з етнографії та фольклору, поширювали популярні книжки, так звані „Метелики”, а також організовували лекції, шевченківські вечори та зустрічі з театральними групами. Цікавим фактом є те, що серед учасників гуртка єдиною жінкою була його дружина – Христина Данилівна Алчевська, яку називали Гетьманшею¹⁷³.

Алчевський фінансував засновану дружиною недільну школу в Харкові та побудував для неї власне приміщення (нині вулиця Жінок Мироносиць, 9)¹⁷⁴. Школа працювала до 1919 року, після чого в тому ж будинку була відкрита вечірня школа робітничої молоді. Це була не єдина школа, яку фінансував Олексій Алчевський. На Луганщині, неподалік власного підприємства в селі Олексіївка (нині с. Михайлівка Алчевського району), ним була побудована зразкова школа. Саме в ній сім років працював відомий український письменник і вчений Б. Д. Грінченко – автор відомого „Словника української

¹⁷² Постаті. Нариси про видатних людей Донбасу / В. С. Білецький. Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. С. 28.

¹⁷³ Сергієнко Д. В. Меценатська діяльність Христини Данилівни Алчевської (1843–1920). Харків : ХДАК, 2015. 9 с.

¹⁷⁴ Екатеринославский адрес-календарь на 1900 год. Екатеринослав : [б. в.], 1899. Вып. 1. С. 233.

мови”¹⁷⁵.

Школа діяла за офіційними програмами і підручниками, була російськомовною. Грінченко мусив ознайомлювати учнів з українською мовою таємно, „... хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці, та все ж, отримавши в ній освіту, школярі знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їхні твори, знали про тяжке становище України, знали про Галичину, напевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент, і свої знання уміли висловлювати пугаючо українською мовою”¹⁷⁶. Нині в шкільному приміщенні Олексіївської школи розмістився музей.

За кошти Олексія Кириловича було відкрито ще кілька закладів освіти – Харківське комерційне училище, Катеринославське гірниче училище та сільськогосподарський інститут, на будівництво яких Алчевським було виділено загалом кілька мільйонів рублів¹⁷⁷. Також на пожертви банкіра будувалися церкви в Сумах і Харкові, в містечках Харківської та Катеринославської губернії.

Крім того, Олексій Кирилович матеріально підтримував Харківське товариство поширення грамотності серед народу¹⁷⁸. Він і його брат Микола стали засновниками Комітету цього товариства в Сумах, який 31 жовтня 1882 року відкрив тут жіночу недільну школу. При школі працювала бібліотека, в якій навчальні посібники й підручники видавалися безкоштовно. Це стало можливим завдяки пожертвуванням Алчевського та

¹⁷⁵ Васильєва О. К., Пернатъев Ю. С. 50 знаменитых бизнесменов XIX – начала XX в. X. : Фолио, 2004. С. 13.

¹⁷⁶ Просвітницько-педагогічна діяльність Х. Д. Алчевської. URL : <https://helpiks.org/3-76045.html>.

¹⁷⁷ Вишняков О., Дубченко І. Олексій Алчевський. Українець, який нам потрібен. URL : <https://medium.com/nastupna/alchevskiy-6f9b030047d6>.

¹⁷⁸ Васильєва О. К., Пернатъев Ю. С. 50 знаменитых бизнесменов XIX – начала XX в. X. : Фолио, 2004. С. 13.

його племінниці Марії Миколаївни. Також за його участю в 1892 році в Сумах була організована міська бібліотека з „кабінетом для читання”¹⁷⁹.

Стараннями Алчевського та його дружини в Харкові було відкрито першу громадську бібліотеку (нині Державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка).

Олексій Алчевський фінансував спорудження першого пам’ятника Тарасу Шевченку в Харкові. Він довго прагнув його встановити, але царський уряд був проти. Тому Алчевський на власні кошти замовив через дружину бюст поета відомому скульптору В. О. Беклемішеву. Бюст з білого італійського мармуру прикрасив двір будинку незважаючи на офіційну заборону, що була накладена на поета. Так, у родинній садибі Алчевських у Харкові було відкрито перший пам’ятник Тарасу Шевченку в Україні.

Олексій Кирилович фінансував також будівництво й самої родинної садиби, яку після смерті планував передати громаді міста. Її творцем був зять Алчевських – відомий архітектор Олексій Миколайович Бекетов, який втілював у життя всі архітектурні задуми свого тестя. Серед його праць, які нині існують у Харкові, є замовлені, а також профінансовані Алчевським – будинок Харківського художнього музею, будівлі Харківського комерційного училища та ін.¹⁸⁰

На заваді подальшим планам мецената стала економічна криза, яка охопила європейські країни, в тому числі й Російську імперію на самому початку ХХ століття Алчевський намагався отримати допомогу від уряду, втім дістав останню відмову від чиновників 4 травня 1901 року, а 7 травня його тіло було знайдене на Царськосельському залізничному вокзалі в Петербурзі. За офіційною версією це було самогубство на тлі складної ситуації, але вже більше ста років існує й версія про замовне вбивство.

¹⁷⁹ Там само, с. 14.

¹⁸⁰ Вишняков О., Дубченко І. Олексій Алчевський. Українець, який нам потрібен. URL : <https://medium.com/nastupna/alchevskiy-6f9b030047d6>.

Наразі точної відповіді немає.

Після смерті підприємця його бізнес збанкрутів, садиба родини В Харкові була продана. Цікаво, що Алчевські демонтували бюст Т. Шевченка та забрали його з собою. У 1932 році син загиблого промисловця Микола Олексійович передав бюст у картинну галерею Т. Г. Шевченка, а тепер він зберігається у Національному музеї Тараса Шевченка в Києві¹⁸¹.

Отже, благодійна діяльність Олексія Кириловича Алчевського відображала його активну громадську позицію та, торкаючись різних сфер громадського та культурного життя, мала безумовно національний характер.

¹⁸¹ Харків. Пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку (1898 р.). URL : <https://archexplorer.wordpress.com/2014/03/01/харків-пам'ятник-т-г-шевченку-1898-р.>

Залізничний вокзал у Сватовій Лучці в другій половині XIX – на початку XX століття

З кінця XVIII століття все актуальнішим ставало питання сполучення між провідними господарськими та адміністративними центрами Донбасу та південної частини Слобожанського краю. Це було пов'язано з активним промисловим освоєнням краю. Ефективна робота шахт, фабрик та заводів безпосередньо залежала від можливості підвезення сировини та вивезення готової продукції до місць її споживання. Потребувала нової інфраструктури й зростаюча сільськогосподарська галузь з її збіжжям, яке йшло на продаж як за кордон, так і на загальноімперський ринок.

Наявна інфраструктура виявилася неефективною в нових господарських реаліях. Цей недолік помітив ще наприкінці XVIII століття шотландський підприємець Карл Густав Гаскойн (1737–1806), який у 1794 році заклав першу вугільну шахту в Лисячій балці, а в 1795 році – Луганський ливарний завод. У своїх нотатках він, зокрема, зазначав: *„что транспортная сеть и поныне остается въ первобытномъ положеніи”*¹⁸².

Це призвело до того, що *„заводъ въ полное действе поныне не пущенъ по причине затрудненій, издержекъ и убытковъ, неизбежныхъ при доставленіи къ заводу угля черезъ 80-ти верстное разстояние на обыкновенныхъ повозкахъ по гористымъ дорогамъ”*¹⁸³.

Усвідомлення важливості розбудови залізниць, які складають систему „кровообігу” товарної та індустріальної економіки, почала оформлюватися в суспільній думці Російської імперії тільки в другій половині XIX століття. Це був період динамічного розвитку на Луганщині одразу двох важливих галузей – індустріальної в районі міста

¹⁸² Набока А. Карл Густав Гаскойн. Шотландский след в модернизации луганского края URL: <https://farwater.net/farwater/karl-gustav-gaskojn-shotlandskij-sled-v-modernizacii-luganskogo-kрая/>.

¹⁸³ Там само.

Лисичанськ та експортно-зернової на півночі сучасної області.

У 80–90-х роках XIX століття представники місцевого бізнесу почали створювати спеціальні акціонерні товариства, які боролися за концесії від царського уряду на будівництво тих чи інших ділянок залізничного сполучення. Одним з них було „Акціонерне товариство Південно-Східних залізниць”, яке протягом 15 років добивалося дозволу від царського уряду на будівництво гілки Лисичанськ-Куп'янськ. Концесію вдалося отримати тільки в 1895 році¹⁸⁴

Відтоді розпочинається історія залізничного вокзалу міста Сватове, у той період – слободи Сватова Лучка. Нагадаємо, що цей населений пункт був заснований приблизно в 60-70-х роках XVII століття козаками Ізюмського полку Слобідської України. У 1825 році тут було створили військове поселення Ново-Катеринославль, яке стало центром чотирьох навколишніх військових округів. Саме тоді тут з'явилася велика кількість кам'яних споруд, а також зросла кількість підприємств, пов'язаних із переробкою продукції сільського господарства¹⁸⁵.

Формування капіталістичного господарства в другій половині XIX – на початку XX століття змінило характер життя Сватової Лучки. Не останню роль у цьому процесі відіграло будівництво залізничного вокзалу як проміжного пункту між індустріальним Лисичанськом та великими торгівельними та промисловими центрами Російської імперії. Важливість Сватової Лучки визначалася її розташуванням в аграрному краї, який спеціалізувався на товарному вирощуванні хліба. Не менш вагомим чинником була й географічна близькість до найближчого повітового міста – Старобільська, з яким Сватове було

¹⁸⁴ Алдакимов Д. К., Клименко К. Х. Попасная : путеводитель. Донецк : Донбасс, 1981. С. 21.

¹⁸⁵ Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. X.: Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. С. 274.

пов'язане поштовим трактом, а на початку ХХ століття – автомобільним шляхом.

Усі ці фактори робили сватівський залізничний вокзал важливим пунктом гілки Лисичанськ-Куп'янськ. Згідно з інформацією, зібраною у виданні „По Екатерининской железной дороге”, на початку ХХ століття Сватове вважалось найбільшим залізничним пунктом на лінії Попасна-Куп'янськ, вантажообігом якого в 1912 році складав 10 м. п.¹⁸⁶

На станції діяло управління 20-ї дільниці залізничного шляху. Було побудовано депо на 20 стійл для стоянки та мийки вагонів, а також 6 стійл – для ремонту. У 1912 році її потреби забезпечували 240 співробітників¹⁸⁷.

Станція, імовірно, спеціалізувалася на забезпеченні перевезення нафти, яку виробляли в Баку на підприємствах Нобеля. Ця фірма на початку ХХ століття володіла активами хімічних підприємств у Рубіжному. Саме тому при станції діяв керосиновий склад Нобеля, де зберігалось майже 150 цистерн палива на рік¹⁸⁸.

Сватівський залізничний пункт забезпечував також перевезення продукції навколишнього аграрного виробництва. Приміром, у 1917 році звідси відправляли до 4000 вагонів збіжжя, до 300 вагонів сіна, до 200 вагонів худоби¹⁸⁹.

Одночасно через станцію до регіону надходило в цей період приблизно 1000 вагонів лісу, 2000 вагонів вугілля, 400 вагонів землеробських знарядь щороку. Через неї також відбувалося забезпечення повітового Старобільська, на який припадало до 50 тис. відправлень вантажу щорічно. Зв'язок між Сватовим та Старобільськом

¹⁸⁶ По Екатерининской железной дороге. Екатеринослав : Издание Управление Екатерининской железной дороги, 1912. Вып. II. С. 215.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Альбом схематических планов станций Екатерининской железной дороги. Екатеринослав : Типо-Литография Екатерининской железной дороги, 1917. С. 484.

¹⁸⁹ Там само.

здійснювався, як зазначалося вище, автомобільним шляхом¹⁹⁰.

Отже, на початку ХХ століття залізнична станція в Сватовій Лучці відігравала велике значення в процесі організації господарського устрою краю. Вона забезпечувала зв'язок місцевого аграрного виробництва з провідними ринками європейської частини Російської імперії. Її поява сприяла пожвавленню економічного життя регіону, налагодженню торгівельних зв'язків південної окраїни Харківської губернії з різними районами українських губерній та імперії загалом, зокрема, з Донецьким басейном.

¹⁹⁰ Там само.

**ІНОЗЕМЦІ
В ПРОМИСЛОВОМУ ОСВОЄННІ
ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У другій половині XIX – на початку XX століття Донецький басейн опинився в епіцентрі безпрецедентної за своїми масштабами індустріальної революції, яка назавжди змінила регіональний господарський уклад, соціальну структуру й динаміку населення. Вирішальну роль у промисловому становленні краю відіграли іноземні комерсанти: англійці, німці, бельгійці, французи. Їхній внесок воістину унікальний: у перше десятиліття XX століття іноземні компанії виробляли приблизно 60% донбаської сталі й чавуну, 70% – вугілля та 100% товарів машинобудівної продукції.

Ще більше значення мали іноземні капітали. Тільки інвестування з-за кордону могло забезпечити динамічне піднесення індустріальної економіки та її введення в глобальну комерційну систему. Саме бельгійці, французи, німці вкладалися в промисловість Донбасу, тоді як національні капітали йшли переважно у виробництво цукру та сільське господарство. Акції провідних компаній Донбасу (із змішаним та переважно іноземним капіталом) високо котувалися на впливових тоді Брюсельській та Паризькій біржах.

Окрім того, саме іноземці почали прищеплювати підприємницьким колам та робітництву Донбасу основи нової трудової етики. Підвищення стандартів життя робітників, забезпечення їх медичною допомогою, пенсіями, різними пільгами – все це вперше було застосовано на промислових підприємствах іноземної форми власності. У цьому контексті варто, наприклад, згадати бельгійця Ернеста Гастона Сольве (засновника хімічного заводу в Лисичанську) та німця Густава Гартмана (засновника паровозобудівного заводу в Луганську).

**Карл Густав Гаскойн.
Шотландський слід модернізації
Луганського краю**

Колись російський хімік Дмитро Менделєєв назвав Донбас „російською Америкою”. Влучнішого визначення для нашого краю в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття годі знайти. Завдяки індустріальній революції, що ступала гігантськими кроками та охопила тоді всю східну частину України, місцеві степи подібно до американських прерій і лісів стали справжнім „плавильним тиглем”. У етнічній масі, що закипала, перемішалися різні національності: українці, росіяни, євреї, греки, а також представники західних країн, які інтуїтивно відчували перспективи нового промислового району. Саме останні багато в чому сприяли створенню нових підприємств, які дотепер є економічним обличчям Донбасу.

Вони ж принесли в край нову виробничу та соціальну етику, поширену в Західній Європі, але ще невідому в Російській імперії. Саме вони, а не більшовики, першими порушили питання про соціальне забезпечення робітників: пенсії, лікарняні та допомогу з інвалідності. Свого часу вихідці з Британії, Бельгії, Німеччини, Франції, пройдисвіти та респектабельні бізнесмени, вчені та інженери, „технарні” та філософи, були невід’ємною частиною „російської Америки”. Ігнорувати їхню роль у промисловому становленні Донбасу загалом та Луганщини зокрема, неприпустимо.

Іноземці відігравали важливу роль у становленні Донбасу з початку його господарського освоєння. 21 вересня 1724 року було видано указ Петра І, у якому наголошувалося на наявності значних покладів кам’яного вугілля в Донецькому краї та необхідності його видобутку. Для розвідки вугільних родовищ був запрошений англієць „мастеръ Яганъ Никсонъ, съ четьрьмя его вспомогателями”, якому наказали „буравам и щупать въ глубину” та з’ясувати, „годно ль то уголье будетъ къ

кузнечнымъ и прочимъ деламъ, противъ англійскаго". У документі зазначалося, що розвідувальна експедиція Ніксона отримала 100 рублів на витрати, в тому числі, „*на наємъ работниковъ*". Проте результати досліджень Ніксона залишилися невідомими.

Новий етап у промисловому освоєнні Луганського краю починається з кінця XVIII століття. Людину, яка відіграла ключову роль у становленні Луганська і луганського краю і визначила всю економічну специфіку, звали Карл Густав Гаскойн. Він народився 1737 року в сім'ї Вудрофа та Грізелі Гаскойнів. Його батько служив у англійській армії в чині капітана, мати походила зі старовинного аристократичного роду Елфінстонів.

Батьківщиною Карла була Шотландія, наприкінці XVIII – на початку XIX століття – своєрідна „кузня кадрів”, яка випустила значну кількість політичних діячів та комерсантів, котрі гордо несли славу Британської імперії на віддалених материках, островах та морях. Молодий Гаскойн зайняв серед них гідне місце.

Як і багато молодих людей з аристократичних сімейств тієї епохи, свою кар'єру він почав як службовець могутньої Ост-Індської Компанії. Потім був свій бізнес і успішне шлюб в 1759 році з Мері Герберт. Зять Гаскойна був власником металургійної компанії „Carron”, що спеціалізувалася на постачанні спорядження флоту Її Величності. Гаскойн увійшов у бізнес, ставши молодшим партнером нового родича.

Карл був гарним керівником заводу тестя. Проте, незважаючи на всі його зусилля, компанія „Carron” ніяк не могла позбутися проблем. Особливо важко стало на початку 70-х років XVIII століття, коли Королівський флот відмовився від контракту на постачання довгоствольних палубних гармат. Виявивши їхню низьку якість, військово-морське відомство почало відмовлятися від керонівських гармат. Це була майже катастрофа. Однак Гаскойн зумів вирішити й цю проблему, створивши принципово нову короткоствольну гармату, яка ідеально підходила для тодішніх морських баталій. Її назвали на честь заводу –

„Карронадою”. У 1779 році Гаскойну вдалося укласти новий контракт з флотом.

Міцні зв'язки, що встановилися з командуванням англійського військово-морського флоту, визначили подальшу долю талановитого шотландця. У 80-ті роки XVIII століття Велика Британія була, як ніколи, геополітично близька з Російською імперією. Лондон вважав вигідним посилення морського російського впливу у Чорному та Середземному морях у ході чергової російсько-турецької війни. Однак російський флот, після короткочасного зльоту в період правління Петра I, в катерининські роки був у занепаді. І тоді британський уряд прийняв рішення про надання допомоги потенційному союзнику для технічного переозброєння військових кораблів – такий собі англійський варіант „ленд-лізу” кінця XVIII століття.

У 70-х роках XVIII століття „Carron” отримав замовлення з морського міністерства на виготовлення спеціального парового насоса, який мав служити для осушення доків на російській військово-морській базі в Кронштадті. Угодою займався особисто міністр лорд Ноулз. У 1784 році підприємство Гаскойна отримало нове замовлення для російського флоту, цього разу на „Карронади”, популярність яких зростала. Після виготовлення гармат, на прохання особисто Катерини II, шотландця запросили до Російської імперії для налагодження там виробництва власної артилерії. В травні 1786 року він вирушив до Кронштадта, прихопивши з собою кількох інженерів і робітників із „Carron”. Він більше не повертався на батьківщину.

У 90-х роках XVIII століття обласканий Катериною II чином дійсного статського радника та орденом Святого Володимира, шотландець взяв на себе виконання справді амбітного завдання. Йому, по суті, з нуля треба було створити матеріально-технічну базу Чорноморського флоту, що будувався в нещодавно відвоєваному в турків Криму. Гаскойн мав як робити гармати для військових кораблів, так і знайти руду для їхнього відливу та навіть

організувати її видобуток. Він з ентузіазмом взявся за справу, отримавши державну субвенцію в розмірі 50 мільйонів рублів.

Після масштабної геологічної розвідки степів майбутньої Луганської області він у 1794 році доповідав у Санкт-Петербург про те, що знайшов у „*Донецькому та Бахмутівському*” повітах достатню кількість вугілля та руди для виробництва гармат. Особливо його радували запаси вугілля в місцевості під назвою Лисяча балка – нинішній Лисичанськ. Прикметно, що до приходу шотландця там вівся якийсь кустарний видобуток, однак він вважав його „неправильним”. *„З верхньої частини шарів вугілля виймали, зриваючи землю та різні породи, від чого витрати через короткий час ставали непомірними, і скупчення води змушувало видобуток зовсім зупинити”*, – повідомляв він до столиці.

Проєкт промислового освоєння був схвалений Катериною через рік і закипіла робота.

Взявшись за справу, шотландець ставив перед собою кілька завдань, про які писав у своїх „Записках”. По-перше, він вважав, що видобуток вугілля в регіоні дасть змогу зменшити обсяг деревини, що спалюється, дефіцитної в степовій зоні. *„Пріискъ каменнаго угля и добыча онаго на меня возложена, яко главнейшія препорученія, съ темъ нам рвеніемъ, чтобы онымъ на корабляхъ Черноморскаго флота, въ крепостяхъ и даже во всемъ томъ крае заменить употребленіе дровъ, дабы симъ къ населению обширныхъ и почти необитаемыхъ степей южныхъ губерній способствовать, а леса, кои тамъ весьма недостаточны, отъ совершеннаго истребленія сохранить”*, – писав він¹⁹¹.

По-друге, Гаскойн сподівався налагодити судноплавство річкою Донець, за якою передбачалася доставка вугілля до місць призначення. *„За симъ мне было поручено стараться, открытъ уголь въ такихъ*

¹⁹¹ Цит за. : Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.). Т. I. Луганск, 2004. С. 162.

местахъ, откуда бы на судахъ оный доставлять въ Черноморские порты и въ разныя области тамошнихъ губерній. Сіе въ дѣйствіе произвести предполагалось возстановленіемъ древняго судоходства реки Донца, посредствомъ котораго уголь доставлять къ разнымъ местамъ, для продажи удобнымъ, а оттуда развозить въ безлесныя места Воронежской губерніи, по станицамъ Донскихъ казаков, по берегамъ реки Дона, къ темъ селеніямъ, до которыхъ судами ходить можно, по всемъ темъ краямъ, отъ коихъ реки, впадающія въ Азовское море, протекаютъ, а наконецъ съ немалою выгодною и вверхъ по симъ же рекамъ уголь развозить можно”, – писав шотландець¹⁹².

Нарешті, третім завданням Гаскойн вважав будівництво ливарного заводу для забезпечення потреб Чорноморського району. „Устроєніе чугуноплавильнаго завода со всеми удобствамъ и для безостановочнаго произведенія машиннаго дѣйствія съ тѣмъ, чтобы нужныя для черноморскихъ флотовъ и южныхъ крепостей чугуныя вещи на ономъ приготовлялись”, – зазначав він¹⁹³.

Про Гаскойна говорять насамперед як про засновника Луганського ливарного заводу та робітничого селища, що зросло навколо нього, майбутнього обласного центру. Проте Луганськ – це лише „вишенька на торті”. Гаскойн створив не просто місто, ним було сформовано великий промисловий район, з чіткою регіональної виробничої специфікою, з’єднаний у єдиний промисловий ланцюжок. Його початок – Лисяча балка, де англійськими фахівцями, які прибули сюди разом із шотландцем, було збудовано першу в Україні вугільну шахту глибиною 3 метри. Кероване англійським інженерами Роппером і Смітом підприємство вже в 1799 році підняло нагору 19 тисяч пудів необхідного для лиття гармат вугілля.

¹⁹² Цит за. : Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.). Т. I. Луганск, 2004. С. 162.

¹⁹³ Там само.

Того ж року запрацювала інша найважливіша ланка Гаскойнового ланцюжка. У селі Городище (нині Алчевський район) було збудовано шахту для видобутку руди, що забезпечувала сировиною Луганський ливарний завод.

Інфраструктуру, тобто перевезення сировини, вугілля та продукції, мали забезпечувати селяни чотирьох місцевих сіл – Фащівки, Оріхового, Петропавлівки та Городища. Цей обов'язок був покладений на них як ще одна повинність.

Історичний внесок Гаскойна та його соратників у становлення економічного потенціалу Донбасу важко переоцінити. І все ж таки слід зазначити, що його проєкт тут закінчився провалом. Головною причиною став точно не брак необхідних менеджерських якостей у шотландця. Скоріше загальний соціально-економічний „бекграунд” кінця XVIII – початку XIX століть не дав йому повною мірою втілити задумане.

„Кров'ю” індустріалізації, важливим чинником її успішності вже в той період була вільнонаймана праця, поширена в рідній Гаскойну Британії, але не в дореформеній Російській імперії. В результаті шотландцю довелося будувати від початку деформовану виробничу модель. Її можна уявити як ієрархаризовану піраміду, на вершині якої був він сам і запрошені іноземні фахівці. *„Из Англии были выписаны на завод представители главной технической силы – мастера, для начального основания разрабатывания каменного угля, построения машин для поднимания воды и самого угля, делания потребных инструментов, ради производства работ в рудниках и прочего. Итак, основные мастера – иностранцы”*, – писав економіст, дослідник модернізації XIX століття П. І. Фомін¹⁹⁴.

Англійці були привілейованим станом, життя якого було чудово організовано на першій луганській вулиці, що

¹⁹⁴ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. X. : Типография Б. Бенгис, 1915. Т. 1. С. 18.

отримала назву „Англійська” (нині вулиця Даля). Вони жили немов їхні одноплемінники в Китаї чи Індії, у комфорті та відірвано від загальної злиденної маси робітників.

У середині піраміди перебували кріпаки („приписні”) робітники, яких пригнали на завод з інших регіонів імперії. У 1796 році Гаскойн мав у своєму розпорядженні піхотну роту, а також 100 кріпаків з Олександрівського та 300 осіб із Липецького ливарних заводів.

І, нарешті, нижній прошарок заводського механізму складала каторжники та бродяги, яких насильно пригнали на завод для важкої роботи. Зазначимо, що використання злочинців не було „винаходом” Російської імперії. Це імовірно загальна, незабаром відкинута, практика країн, що наприкінці XVIII століття вступили в індустріальну та колоніальну епоху. Так, співвітчизники Гаскойна тоді саме за допомогою каторжан опановували безкраї простори своєї нової колонії – Австралії. *„Главный контингент простых горных рабочих – преступники и безместные, шатающиеся бродяги, «для ломки каменного угля и работ огненных машин, при укреплении штольн и галлерей, при кладке каменного угля для обжига».* Указ 1795 г. *предписывает употреблять «непрерывных работников» «из присылаемых в Херсон за вины преступников, также и шатающихся, и пришедших в новые губернии из распущенных бывших польских войск безместных бродяг, которые в известный срок постоянным жительством себя не пристроят»*¹⁹⁵”.

Навряд чи підневільні кріпаки з Росії, каторжани з Херсона та безпритульні (ймовірно – українці) з нещодавно приєднаного у 1793 році Правобережжя були мотивовані добре працювати на заводі, що будувався в Луганську.

Іншою причиною того, що задум Гаскойна закінчився провалом був брак належної інфраструктури індустріальної цивілізації, що розвивається. Возити

¹⁹⁵ Там само, с. 19.

вугілля та руду до Луганська, а потім готову продукцію до Таврії лише селянськими підводами було неможливо. Потрібна була залізниця, перші з яких з'являться на Донбасі лише в другій половині XIX століття. Неможливість організації поставок як причину своїх невдач, зазначав і сам Гаскойн. Він писав, що транспортна мережа *„и поныне остается въ первобытномъ положеніи и я откровенно признаю себя въ части сей столь недостаточнаго знанія, что никакими способами, отъ меня зависящими, предмета сего выполнить не въ силахъ”*¹⁹⁶.

І нарешті, головна причина неуспіху полягала в тому, що промисловість могла ефективно працювати, лише спираючись на ємний комерційний ринок. Державні замовлення могли підтримувати її, але не забезпечувати її розвиток. П. І. Фомін, розмірковуючи про неефективність роботи шахти в Лисячий балці, зазначав, що *„конечно, не в этих частичных дефектах заключалось коренное условие невозможности выполнить заветы Петра в этом деле. Причина здесь лежит гораздо глубже и заключается в невозможности, при тогдашних экономических условиях, организовать рыночный сбыт каменного угля”*¹⁹⁷.

Отже, Гаскойн, незважаючи на всі успіхи, не зміг забезпечити запуск індустріальної бази Луганського краю. Це було зумовлено корінними недоліками господарської моделі кріпосної Російської імперії, відсутністю в ній вільнонайманої праці та комерційного ринку. Тільки з початком „Великих реформ” 60-70-х років XIX століття, коли Донбас став ареною докладання нових підходів до організації виробництва та коли сюди почали надходити іноземні капітали, він став справді промисловим краєм.

¹⁹⁶ Набока А. Карл Густав Гаскойн. Шотландский след в модернизации луганского края URL: <https://farwater.net/farwater/karl-gustav-gaskojn-shotlandskij-sled-v-modernizacii-luganskogo-kрая/>.

¹⁹⁷ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. X. : Типография Б. Бенгис, 1915. Т. 1. С. 11.

Фредерік Ле Пле. Формування індустріального обличчя Донбасу

Автори належать, можливо, до останніх поколінь, чії юнацькі літературні уподобання здебільшого визначав французький фантаст Жуль Верн. Його твори стали гімном індустріальної цивілізації, що народжувалася та рушійними силами якої були ексцентричні вчені, які бачили щастя людства в подальшому технічному прогресі. Письменник вигадав ідеальний образ людини науки того часу, що поєднував енциклопедичні знання в галузі природничих наук з глибоким занепокоєнням питаннями соціальної справедливості. Як виявилось, вигадана Жулем Верном реальність існувала не тільки на папері. Талановиті „технарі”, що були адептами ідей соціальної справедливості, заповнили регіони, які, на їхню думку, потребували світла освіти й прогресу. Серед таких зон підвищеної уваги в першій половині XIX століття був і Донбас, що досить дивно для нас. У свідомості сучасного споживача, землю, сповненою небезпечних пригод та відкриттів, могли бути прерії Північної Америки, африканські пустелі, індійські джунглі. Проте романтичні вчені початку позаминулого століття зараховувати до таких зон і тодішній Донбас. Для них це була територія нещодавно звільнена від „варварських” кримських татар, місце багатоговікового дикого фронтиру, який гостро потребував поширення на нього „цивілізації”. Тому в „дике поле” кинулися захоплені західні дослідники природи. Таврію та Донбас відвідали французи Жан де Люк, П. Шарден, Дюбуа де Монпере, П. І. Бларамберг; англійці Е. Кларк, Р. Лайєлл, Г. Форстер, Г. Джонс, А. Слейд, Е. Спенсер; німці П. С. Паллас. Ф. Паррот, М. Енгельгард, І. Г. Коль, швейцарці К. Монтандон та С. Бруннер. Найпомітніший же слід в історії Луганщини залишив талановитий французький інженер, соціолог та комерсант П'єр Вільом Фредерік Ле Пле, про якого йтиметься в цьому нарисі.

Майбутній учений народився в 1806 році в

французькій провінції Нормандія, в містечку Ла-Рів'єра, що на березі моря. Для когось безмежна водна гладь під боком – це щастя саме собою, але чутливий хлопчик бачив інше. З раннього дитинства його вразила незавидна доля місцевих рибалок, які жили надголодь через блокаду англійців, що воювали проти Наполеона. Про цей факт згадують кілька іноземних та вітчизняних біографів. Бідність торкнулася й Ле Пле. У 1811 році його батько, місцевий чиновник, помер і хлопчик мусив переїхати під піклування забезпеченої тітки до Парижа. Біографи зазначають, що не маючи грошей на вчителів, Фредерік зайнявся самоосвітою. У 1825 році він завдяки старанням і старанності вступив до Політехнічної школи, ставши за успішністю другим учнем. Через два роки перейшов до Гірничої школи, де був вже першим. Директор навчального закладу зазначав: *„Цей юнак встиг стати на чолі списку учнів і придбати 5.797 похвальних балів, тобто цифру, до якої ніколи, з часу заснування училища, не доходив жоден студент, який навіть пройшов усі чотири курси”*.

Блискуча кар'єра гірничого інженера, проте, не змогла позбавити Ле Пле дитячих образів згорблених норманських рибалок, що не мали ні гроша за душею. Юнак все більше замислювався над створенням наукової концепції соціальної справедливості, вважаючи своїм обов'язком ознайомитися зі становищем трудящих у різних регіонах земної кулі. Разом із своїм шкільним товаришем та однодумцем Жаном Рено він починав подорожувати різними країнами, щоб безпосередньо побачити рівень життя простого народу та сформулювати основи соціальної справедливості.

Перший такий похід друзів відбувся 1829 року Північною Німеччиною. З травня по грудень чоловіки вперто обходили регіон пішки, буваючи в поселеннях місцевих рудокопів, дроворубів, вугільників та плавильників. Вони були справжніми авантюристами. Озброївшись компасом та картою, шукали найоптимальніші маршрути, знаходячи такі стежки, куди

жодного разу не доїжджав диліжанс.

Подорожі та знайомство з побутом народу стали згодом основою наукової методики Ле Пле. В ранні роки він побував у Британії, Іспанії, Бельгії та в 30-х роках ХІХ століття нарешті дістався Донбасу. Роки мандрівок та наукової роботи Ле Пле вдало поєднував із розвитком кар'єри гірничого інженера. Незважаючи на захоплення соціологічними дослідженнями, він завзято мріяв бути інженером і навіть „постраждав” за мрію. У 1828 році, проводячи хімічний досвід, він „намішав” чогось вибухонебезпечного. Відбувся вибух, Ле Пле серйозно поранився та кілька місяців не міг користуватися руками. Але це не зупинило його. Після блискучого закінчення Гірничої школи він швидко заявив про себе та „пішов у гору”. У 1834 році молодик став головою комісії постійного комітету статистики гірничого видобування. Його помітили за кордоном, зокрема, в Російській імперії, великий бізнес у якій тільки народжувався й мав інтерес до видобутку вугілля в Донецькому краї.

У 1837 році француз на запрошення багатого промисловця Анатолія Демидова прибув туди, щоб очолити велику дослідницьку експедицію. Вона, серед іншого, передбачала глибинну розвідку мінеральних ресурсів Донбасу. Раніше таке завдання намагався виконати російський геолог Євграф Ковалевський, проте після його досліджень залишалося чимало „білих плям”. *„К сожалению, описание Е. Ковалевского... отличается краткостью, недостаточностью и отсутствием цифр, дающих представление о размерах добычи каменного угля Донецкого Бассейна, благодаря чему не представляется возможным сравнить размеры этой промышленности во время Е. Ковалевского и в начале ХІХ века”,* – писав про попередника Ле Пле П. І. Фомін¹⁹⁸.

Ле Пле вдалося ліквідувати більшість прогалін Ковалевського. За результатами експедиції він написав

¹⁹⁸ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Х. : Типография Б. Бенгис, 1915. Т. 1. С. 34.

велику працю, присвячену гірничій промисловості Донбасу, дуже популярну в Російській імперії в перекладі професора Щуровського¹⁹⁹. Книга розділена на п'ять частин: топографія, геологія Донецького басейну, опис родовищ кам'яного вугілля та залізної руди, перспективи створення тут промисловості, а також розділ, присвячений хімічному аналізу донецького вугілля.

Проаналізувавши причини невдач Гаскойна, Ле Пле дійшов висновку, що розвитку важкої промисловості в регіоні заважають два головні чинники: брак належної інфраструктури та конкуренція з боку англійських шахт. З цього приводу він писав: *„Учреждение правильной навигации по Донцу могло бы придать довольно значительную важность этимъ копямъ и другимъ, принадлежащимъ къ той же группе, если бы требовалось большее количество угля на Черномъ и Азовскомъ моряхъ и особенно если бы онъ не встречалъ тамъ соперничества съ англійскимъ углемъ”*²⁰⁰.

Англійці перемагали в конкурентних перегонах з місцевим виробником з низки причин, проте найбільше не на користь „місцевого виробника” працював брак засобів доставки вугілля до морів. Англійський пароплав привозив вугілля на чорноморське узбережжя в трюмах як баласт, тоді як донецький промисловець віз його гужовим транспортом, що збільшувало кінцеву вартість продукту. *„Действительно, замечательно, что англійській уголь, привозимый в виде балласта въ Черное море, продается по 4,10 фр. за 100 кил. (19 коп. сер. за пудъ) въ Одессе; между темъ какъ онъ почти то же стоитъ въ нижне-сенскомъ департаменте”*, – писав Ле Пле²⁰¹.

Він вважав, що навіть за належного рівня

¹⁹⁹ Ле-Пле Ф. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837–39 годах, по распоряжению А. Н. Демидова, главным горным инженером и профессором в Горной парижской школе, Ле-Пле, при пособии гг. Маленво, Лалано и Эйро. М., 1854. 751 с.

²⁰⁰ Там само, с. 231.

²⁰¹ Там само.

інфраструктури росіянам навряд чи вдасться випередити англійців і рекомендував розширювати ринок збуту для донецького вугілля за рахунок цукрової промисловості, що динамічно зростала на Правобережній та в Центральній Україні. *„Вся перевозка производится сухимъ путемъ; месторожденія этой группы отделены отъ Донца меловыми осадками, и потому невероятно, чтобы въ скоромъ времени они могли иметь более экономическія средства для отправления своихъ произведеній. Естественное потребленіе ихъ, по-видимому, должно ограничиться самою страною, отличающеюся сельскохозяйственной промышленностью; со временемъ, вероятно, они получаютъ гораздо большее развитіе, употребивъ каменный уголь для винокуренія, пивоваренія, для свекловично-сахарныхъ заводовъ и пр., и пр.”*, – писав інженер²⁰².

Погляди Ле Пле були готовим бізнес-планом економічного освоєння Донбасу. У майбутньому, вже в період промислового перевороту другої половини ХІХ століття, його ідеї будуть надзвичайно популярними серед іноземних і місцевих промисловців. Особливо цінними вважалися його рекомендації щодо розвитку інфраструктури, які визначили напрями майбутнього будівництва залізниць, що з'єднали Донбас із чорноморським та азівським узбережжям.

Якщо технічні та комерційні ідеї Ле Пле були прогресивними, то його науковий пошук ефективної соціальної моделі, що його він продовжив на Донбасі, привів до парадоксальних і вельми суперечливих висновків. Маючи критичні погляди на російське кріпацтво, він незабаром відкинув їх. Попри свої очікування, він виявив, що закріпачений російський селянин цілком задоволений життям. Він слухняний і має стійкі моральні принципи. Ле Пле вразив той факт, що поміщик, який побудував церкву, молиться в ній поряд із селянами. Якщо ж „господар життя” запізнався на

²⁰² Там само, с. 235.

службу, то він мав стояти разом із іншими за дверима храму. Ле Пле дійшов висновку, що існує взаємна залежність між аристократами та кріпаками й в ній полягає головна сила Російської імперії. *„Ця подорож, – зазначав він у своїх пізніх записках, – більш, ніж усі попередні, відкрила мені нові елементи соціальної науки. Мені довелося входити в близькі та тривалі зносини з робітничим класом, умови життя якого західна література представляла у фальшивому світлі. Мої перші враження від побаченого кріпосного стану суперечили моїм упередженим думкам, і тому я довго не довіряв самому собі. Населення було задоволеним своєю долею, підкоряючись моральному закону, так само як і верховній владі та панам, завдяки релігійному началу, яке підтримувало тверду віру. Достаток самородних копалин давав достатньо коштів для існування. Як і в Іспанії, взаємна короткість відносин поєднувала поміщиків із селянами. З цієї першої своєї подорожі я помітив, що головна сила Росії полягала у взаємній залежності поміщиків та селян. Дух заступництва був, по суті, основою суспільного устрою”.*

Подібні ідеї були прийняті консервативно налаштованою частиною Російської імперії як доказ унікальності її цивілізаційного розвитку. Кріпацьке рабство виправдовували тим, що воно не рабство зовсім, а частина певного взаємовигідного симбіозу. Однак реальність спростовувала цю ідею. Саме кріпацтво стало однією з причин економічної відсталості країни. Завдяки йому саме англійське вугілля заповонило чорноморські порти, витіснивши звідти донецький аналог. І незабаром правлячі кола країни мусили визнати це та відмовитися від кріпацтва, обравши собі більш прогресивний лад, що сприяв господарському піднесенню Донбасу.

Гастон Сольве. Початок хімічної промисловості Донбасу

Отак живеш і не знаєш, що колись твій край називався „десятою бельгійською провінцією”, а Катеринославська губернія, до якої у XIX столітті частково входили землі Луганщини, мала неофіційну назву „Біле Конго”. А все завдяки невеликій, але економічно важливій у період розквіту індустріальної цивілізації країні – Бельгії. З початком промислової революції на Донбасі бельгійські промисловці та комерсанти кинулися до регіону, відчувши, що тут є всі перспективи для швидкого збагачення. 1899 року на південному сході України діяло 104 промислових підприємства зі значною часткою бельгійського капіталу сукупною сумою 125 млн. рублів. Прибутковість кожного вкладеного франка становила 3-5%. Про величезний інтерес бельгійських капіталістів до промисловості Донбасу свідчить той факт, що на Брюссельській біржі в 1912–1913 рр. котирувалося одразу 19 найменувань цінних паперів „південноросійських” підприємств (для порівняння – на Паризькій біржі лише 9 найменувань). Серед таких концернів, поряд із донецькими гігантами, було „Товариство доменних печей та фабрик на Ольховій”, штаб-квартира та основні виробничі потужності якого були зосереджені в Успенці, що неподалік Луганська.

Та що говорити про велику промисловість. Судячи з рекламного оголошення „Луганських емальювальних майстерень” початку XX століття, навіть каструлі та відра на Луганщині виготовляли із залученням бельгійських капіталів.

Бельгійці були далеко не єдиними іноземцями, готовими інвестувати в зростаючу індустріальну міць краю, проте з усіх народів Європи, вони, ймовірно, були наполегливішими й краще пристосованими до донбаських реалій, які багатьом європейцям могли здатися дикими. Прикметний факт зауважує кореспондент російської газети кінця XIX століття: *„Цікавою є ще одна риза*

бельгійських сітоуєнів на російському ґрунті: ними чудово засвоєно в поводженні зі службовцями всі триповерхові російські лайки". Однак були в „бельгійських колонізаторів” й протилежного характеру досягнення. Разом з капіталами та технологіями вони впровадили на Донбасі доки практично невідому тут виробничу етику. Саме бельгійські комерсанти першими принесли в край той „соціальний пакет”, який сьогодні є основою цивілізованих трудових стосунків між робітником та роботодавцем.

Таким комерсантом був видатний бельгійський учений-хімік та підприємець Ернест Гастон Сольве (1938–1922), один із творців Лисичанського содового заводу. Ернест Гастон Сольве – це не якась „забуте ім’я”, це видатна особистість, чие ім’я й сьогодні на слуху в світовій хімічній науці. На його честь названо кілька міст, розкиданих по всьому світу, гору в Антарктиді та навіть астероїд. Проведений під його егідою в 1911 році Сольвейський конгрес став подією світового рівня. На конференції з доповідями виступили такі наукові „зірки” як Марія Склодовська-Кюрі, Альберт Ейнштейн, Макс Планк, Анрі Пуанкаре, Ернст Резерфорд. Створене ним 1863 року хімічне підприємство з виробництва соди „Solvay” існує й досі та є головним постачальником цього продукту на світові ринки. Те, що він був пов’язаний з історією Луганщини, – велика честь для її мешканців.

Насамперед бельгієць відомий як винахідник нового виду хімічного видобутку соди, який дав змогу виробляти цей продукт у промислових масштабах. Водночас він володів здібностями „капіталізувати” результати своєї наукової праці, перетворивши плід фантазії на величезні гроші.

Майбутній вчений та мільйонер народився 16 березня 1838 року в бельгійському містечку Ребек-Рогнон. Його батько, який заробляв на торгівлі сіллю, найбільше у світі мріяв дати Ернесту та його брату Альфреду повноцінну університетську освіту. Для пристрасно захопленого природничими науками юнака

шлях до університету було відкрито, але втрутилися важкі життєві обставини. У 1854 році Сольве захворів на плеврит і на кілька місяців був прив'язаний до ліжка. Часті рецидиви тяжкої хвороби не дали йому змоги продовжити навчання в університеті й, здавалося, про бажану кар'єру інженера можна було б забути. Але Сольве як справжній представник західної цивілізації, коли життя „підкинуло йому лимон, зумів зробити з нього лимонад”. Розуміючи духовні страждання юнака, дядько запропонував йому непоказну посаду лаборанта у своїй газовій компанії. Ернест був у захваті, оскільки така робота відкривала йому можливості для улюблених хімічних досліджень.

У 1860 році він зробив відкриття, що змінило його життя. Його робота полягала в тому, що він за допомогою солоної води видобував з води аміак, який згодом використовувався для промивання газу. Якимось чином звернув увагу на осад у пробірці, що залишився після операції. Як виявилось, це була харчова сода. Отже, він відкрив більш дешевий та ефективний спосіб виробництва, який давав змогу виробляти її в промислових масштабах. Ідея захопила Сольве. Через рік він разом з братом відкрив випробувальну станцію в містечку Шаєрбек для апробації нової методики. Коли результати наукової праці стали незаперечними, Ернест замислився над капіталізацією своїх зусиль. Початковий капітал створення компанії він позичив у родичів, і, отримавши патент на винахід, поринув у роботу.

Перші роки компанія Solvay працювала на межі банкрутства. Спочатку Сольве відкрив виробництво в містечку Куйель, де були річка, залізна руда та вугілля, але не було головної сировини – солі. Тому в 1870 році він переніс виробництво в Лотарингію, сіль з кар'єрів якої він вважав дешевою та відмінної якості. Справи пішли краще. Справжня популярність та комерційний успіх прийшли до Сольве через 10 років після відкриття підприємства. Його сода та спосіб її приготування привернула особливу увагу на черговій Всесвітній виставці в Парижі.

Той, хто заробив на повний бізнес, вимагав

розширення, тож в 80-х роках XIX століття „Solvay” відкриває філії в Німеччині, США та Російській імперії. 1892 року в невеликому селищі Верхне, що неподалік Лисичанська, Ернест разом із пермським купцем і меценатом Іваном Любимовим став співзасновником Лисичанського содового заводу. Крім самого заводу акціонерна компанія „Любимов, Сольве і К^о” активно створювала його інфраструктуру. Було відкрито крейдяний кар’єр. Також взято в оренду неефективну казенну шахту „Дагмара”, на основі якої в 1896 році було створено зразкове вугільнодобувне підприємство імені К. Скальковського. Для транспортування вугілля та крейди було побудовано промислову канатну дорогу.

Підприємство супроводжував успіх. За три роки роботи Лисичанський содовий завод став головним виробником соди в Російській імперії, і другим – у Західній Європі. У 1898 році його виробнича потужність складала 200 тон продукту на добу та 70 тисяч тон на рік.

Ставлення до Сольве в сучасників було неоднозначним. З одного боку, їх, мало знайомих із поняттям інтелектуальної власності, неприємно дивувало бажання вченого та комерсанта зберегти в таємниці його методику виробництва соди.

З іншого боку, захоплення викликала (і викликає) соціальна політика бельгійця, революційна як для Російської імперії, так і для його батьківщини. У той період однією з найгостріших проблем було т. зв. „робітниче питання”. Пролетаріат жив у бараках, отримував мізерну зарплату, працював по 12 годин на добу без жодних соціальних гарантій. Саме тому робітниче середовище було благодатним для різних революціонерів, наприклад, для більшовиків, які будували свою політичну платформу на ігноруванні царською владою „робітничого питання”.

Сольве в моральному розумінні був комерсантом нового типу. Він вважав, що високі соціальні стандарти для робітників сприяють зростанню продуктивності їхньої праці та особистої зацікавленості в ній. Саме тому спочатку компанія „Solvay” прагнула дати їм якнайбільше. Поруч із

підприємствами, що належали бельгійцю, зводилися спортивні клуби, школи, бібліотеки та лікарні. Крім того, він запровадив низку важливих соціальних новацій, які сьогодні називаються „соціальним пакетом”. 1899 року Сольве створив пенсійний фонд для працівників, 1907 – оплачувані „лікарняні”, 1908 – 8-годинний робочий день, а 1913 року – систему оплачуваних відпусток. Ним було створено мережу навчальних закладів для професійної підготовки та перепідготовки.

Швидко зростало поселення довкола содового заводу. Якщо 1895 року там було 500 працівників, то через п'ять років їхня кількість збільшилася вдвічі, а 1916 року на підприємстві працювало вже 1545 робітників. У перші роки ХХ століття населення робітничого селища становило майже шість тисяч осіб, проти двох тисяч на початку ХІХ століття. На кошти компанії будували адміністративні будівлі, з'явилися кам'яні будинки, лікарня, церковно-парафіяльна школа, Миколаївська церква. Біля шахти було розбито великий сад-парк і навіть зведено невеликий будинок для театральних вистав.

Після революції 1917–1921 рр. Лисичанський содовий завод був націоналізований більшовиками. Що ж до його власника, то після Першої світової війни він продовжив піклуватися про добробут робітників вже як бельгійський міністр. Сольве тратив величезні гроші на наукову та освітню благодійність. На його кошти було побудовано одразу чотири найважливіші підрозділи Брюсельського університету, його „Альма-матер”, яка не відбулася. Серед них інститут фізіології, інститут соціології, Школа бізнесу „Solvay” та Міжнародний інститут фізики та хімії.

Густав Гартман та зародження машинобудування в Луганську

Без перебільшення можна сказати, що залізниці були кров'ю індустріальної цивілізації, розвиток якої припав на кінець XIX – першу половину XX століття. Мільйони й сотні тисяч різних виробів фабричного виробництва, які стали товаром, потрібно було перевозити в різні частини світу, а гужовий транспорт не справлявся з такими потоками. Зросли розміри регулярних армій, які теж потребували ефективних способів доставки. Країни, оточені морями, зробили ставку на розвиток флоту, держави ж переважно континентальні прагнули з'єднати всі важливі точки на карті в єдину залізничну мережу.

Донбас, що входив у цей час до складу Російської імперії, не став винятком. У регіоні зростало індустріальне виробництво. Місцеві фабрики й заводи були пов'язані невидимими комерційними нитками як із великими імперськими містами, так і з європейськими країнами. Значна увага до забезпечення потреб армії та флоту в місцевому виробництві зумовлювала необхідність надійного сполучення з чорноморським узбережжям та Кримом. Ці чинники й зумовили створення в 1896 році одного з флагманів паровозобудівництва Російської імперії – луганського заводу Гартмана.

Творець паровозобудівного заводу, німецький комерсант Густав Гартман, народився в 1842 році в родині великого саксонського промисловця Ріхарда Гартмана, який володів машинобудівним заводом у місті Хемніц. Цей факт визначив подальший шлях хлопчика – він мав стати спадкоємцем батьківської індустріальної імперії. Насамперед він мусив стати спеціалістом у сфері машинобудування, що передбачало не лише отримання диплома інженера, а й розуміння найдрібніших тонкощів тієї справи, за яку йому треба було взятися. Саме тому після закінчення комерційного училища в рідному місті Густав подовгу бував за кордоном (Британія, Франція, Бельгія), де проходив стажування на великих

металургійних заводах. Одночасно батько давав змогу освоювати комерційні тонкощі ведення машинобудівного бізнесу. У 1862 році Густав представляв батьківську фірму на Всесвітній виставці в Лондоні, потім працював у бавовняній компанії в Ліверпулі та на найбільшому локомотивному заводі „Beuer, Peacock & Co.” у Манчестері.

У 1865 році юнак повернувся додому, щоб стати партнером батька. Тоді він вперше потрапив до Російської імперії, де Ріхард мав комерційні інтереси. Невдовзі такі мандрівки стали регулярними. У спогадах під назвою „Записка про виникнення та розвиток Російського товариства машинобудівного заводу Гартмана, Луганськ, Катеринославська губернія, південь Росії”, він зазначав: „З 1856 року один-два рази на рік я здійснював тривалі поїздки в царську імперію в інтересах підприємства мого батька ..., локомотиви, що все більше постачали в Росію, пароплавні двигуни, верстати й ткацьке обладнання, щоб підтримувати дружні відносини з російською владою й тамтешньою приватною промисловістю. Завдяки цим регулярним довготривалим поїздкам я докладно вивчив ринок та потреби Російської імперії”²⁰³.

У 70-х роках XIX століття Густав почав перебирати на себе бізнес батька, став спочатку провідним акціонером Хемницького заводу, а з 1880 року – головою наглядової ради. У цей час він також очолив Дрезденський банк.

Через десять років у бізнесі Гартмана, що стрімко розвивався, намітилися перші проблеми. Справа в тому, що російський уряд запровадив протекціоністські мита на іноземні товари, що робило іноземний імпорт у країну дорогим, а товари неконкурентоспроможними. У відповідь німецький бізнесмен, за досвідом бельгійських та французьких колег, вирішив стати „вітчизняним виробником”, відкривши завод на території імперії. „На

²⁰³ Тут і далі: Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России. Экономическая история: Ежегодник. 2008. М.: РОССПЭН, 2009. С. 455–462.

початку 1890-х рр. французькі та бельгійські промисловці, спираючись на свої банківські групи, вже створили значну кількість металургійних заводів у різних частинах Росії, і частина цих підприємств процвітала. Після ґрунтовних роздумів, я переконався, що цей спосіб участі в російській промисловості може стати найперспективнішим і надійнішим і для нас, німців”, – писав він.

З надією побудувати паровозобудівний завод у Польщі, ближче до німецьких кордонів, Гартман у 1895 році вирушив на уклін до Петербурга. „В результаті наших роздумів та обговорень у квітні 1895 року я подав прохання одночасно міністрам фінансів та шляхів сполучення, в якому просив дозволити будівництво в Росії заводу з виробництва паровозних котлів, топок і труб, якщо уряд надасть багаторічний контракт на постачання таких виробів”, – згадував комерсант у „Записці...”.

У проханні про багаторічний контракт, Гартман, ймовірно, сподівався на покровителя – тодішнього міністра фінансів Сергія Юлійовича Вітте, з яким, на думку окремих західних істориків, німецького промисловця пов’язувала багаторічна дружба. Російський сановник, великий прихильник розвитку залізничного сполучення в Російській імперії та ініціатор будівництва прямої гілки на Далекий Схід, став усіляко сприяти ініціативам німецького знайомця. Після тридцяти тижнів бюрократичної тяганини, Гартман, нарешті, отримав дозвіл на будівництво та тривале державне замовлення (до 1903 року), що дало змогу підприємству процвітати в майбутньому. Дружба з Вітте обумовлювала те, що Гартман міг очікувати на підтримку уряду й у подальші роки. Державні замовлення допомогли йому скоротити виробництво в кризові роки початку ХХ століття й збільшити його в роки російсько-японської війни 1904–1905 рр.

15 травня 1896 року було засновано акціонерну компанію „Російське товариство машинобудівних заводів

Гартмана”, з основним капіталом 4 мільйони рублів. Власниками підприємства проголошувалися тримач контрольного пакету акцій Густав Гартман та російський підданий німецького походження статський радник І. Л. Гольдштанд.

Під час переговорів з російською владою Гартман не домогся лише одного – дозволу на будівництво заводу в Польщі. Міністр шляхів сполучення імперії М. Хілков переконав комерсанта створити завод у глибині країни, подалі від неспокійного західного кордону, де часто спалахували збройні конфлікти. Гартман дав доручення своєму заступнику Халльбауеру знайти нове місце. Той кілька місяців їздив Польщею, Центральною та Південною Росією, і нарешті, зваживши всі за і проти, зупинився на невеликому містечку Луганськ з населенням 20 тисяч жителів.

Що ж змусило Гартмана зупинити свій вибір на Луганську? Позитивну роль відіграла наявність водних ресурсів (річка Луганка), місцеве кам'яновугільне та металургійне виробництво та надлишок чоловічої робочої сили. *„Майже за століття до подій, що описуються, російська скарбниця заснувала там завод з виробництва гармат і боєприпасів... Приблизно 20 років тому на місці старої фабрики в Луганську, скарбниця побудувала патронний завод, на якому тепер зайнято 1,5 тис. робітників, точніше кажучи, робітниць. Луганські робітники-чоловіки, які майже поголовно мали в місті свої хатини, мали залишати Луганськ у пошуках роботи... Згодом через прагнення осісти на рідній землі, ці робітники обіцяли незабаром стати ядром робочої сили нового заводу”,* – писав комерсант.

Гартман викупив у міста приблизно 60 десятин землі під будівництво цехів та ще одну ділянку, де планувалося збудувати робітничі бараки. Зведення заводу почалося у вересні 1896 року під керівництвом першого директора – англійця Я. І. Андерсона. 24 травня 1898 року відбулася церемонія запуску нового підприємства. Довгий час вважалося, що власник заводу ніколи не приїздив

побачити свою нову власність. Однак є свідчення, що Гартман досить часто навідувався до Луганська та особисто стежив за зведенням підприємства. Підтвердження тому можна знайти й в „Записках ...”: *„Оскільки я залишив за собою функції нагляду за будівництвом та технічним оснащенням заводу, то мусив під час 20-ти місячного будівельного періоду часто найжджати до Луганська, причому поїздка туди з Дрездена і назад займала тоді чотири повні дні та ночі”*.

На виконання обіцянок російському уряду, комерсант обладнав завод за останнім словом техніки. Все обладнання та верстати, за його розпорядженням, везли із саксонського підприємства.

Перший паровоз був збудований у 1900 році, на експериментальному запуску якого Гартман був присутній особисто. Проте незабаром спалахнула економічна криза 1900–1903 рр. Хоча комерсант мав гарантоване державне замовлення, яке дало змогу не знижувати темпи виробництва навіть у кризові часи, він таки задумався про пошуки нових ринків збуту за рахунок європейських споживачів. Вихід у Західну Європу на початку ХХ століття загалом був успішним. Так, у 1907 році Гартману вдалося випередити в конкурсі на постачання паровозів для румунських залізниць німецьке підприємство „Борзинг”. Напередодні Першої світової війни комерсант створив представництво „Російського товариства заводів Гартмана” у Парижі. Тоді ж він почав переговори з великою французькою залізничною компанією „Regie Generale” щодо можливості замовлень у Туреччині та Аргентині, де французи мали концесію.

Наявність заводу позитивно позначилася на Луганську та його мешканцях. Гартман писав: *„Умови життя в Луганську, звичайно, стали зовсім іншими, найкращими, оскільки ті кошти, які отримувало місто від заводу... дозволили міській управі упорядкувати вулиці, створити та утримувати міські споруди, тож Луганськ тепер зовсім змінив свій вигляд. Чарівний краєвид відкривається із заводу на місто з його двома*

храмами та безліччю побілених будиночків із зеленими та червоними дахами, так само як і навпаки, із міста на підприємство, а саме з розташованої перед собором площі, звідки постає величезний, що розтягнувся більш ніж на кілометр, завод з трубами, що димляться, залізничними коліями і локомотивами, що біжать по них, на місці якого ще 9 років тому було порожнє поле з мізерною степовою травою, де городяни пасли худобу”.

Крім того, Гартман прагнув до підвищення загального рівня життя своїх робітників. „У плані турботи про заводських робітників також було досягнуто значних результатів. Для зайнятих на підприємстві не тільки діє страхування від каліцтва при нещасному випадку на виробництві, а й відкрито власну заводську лікарню з лікарем, який оплачується за рахунок компанії, де робітникам забезпечено лікування та догляд. Крім того, коштом заводу в Луганську відкрито дві школи –російську та німецьку, а також компанія щорічно виділяє значні субвенції іншим луганським навчальним закладам”,–зазначав він.

Тривалий час німецький комерсант зберігав велику зацікавленість у своєму луганському дітищі, особливо в період 1902–1904 рр., коли заводом керував його родич – Р. У. Трек. Коли ж у 1904 році Рада директорів звільнила ставленика Гартмана, замінивши його на поляка К. Хржановського, то власник підприємства поступово відійшов від справ, залишаючись лише головним акціонером. 1910 року, під час відпочинку на курорті в Баварії, великий промисловець раптово помер, залишивши в Луганську про себе добру пам’ять.

Іноземці в Лисичанську. Проекти промислової навігації Сіверським Дінцем

Як відомо, промислова специфіка Лисичанська та навколишніх територій почала оформлюватися в другій половині XVIII століття. Це був період затяжних війн між Османською Туреччиною та Російською імперією, яка прагнула затвердитися в якості чорноморської держави. Луганщина, ще нещодавно буферна зона між двома державами, в міру відкидання турків від чорноморського та азовського узбережжя, ставала „великим тилом”. На її території з’являлися нові поселення та підприємства, завданням яких було забезпечення імперської присутності на півдні сучасної України. Завдяки цьому в нашому регіоні було утворено кінні заводи, військові поселення та ливарні заводи. Лисичанську була відведена при цьому важлива роль вугільної копальні, яка мала забезпечувати цим важливим паливним ресурсом як нові міста Причорномор’я, так і потреби Луганського ливарного заводу, заснованого у 1795 році майже одночасно із першою лисичанською шахтою. Проте на шляху до успішної реалізації цього завдання постала, як вже зазначалося в попередніх розділах, інфраструктурна проблема – неможливість у транспортних умовах кінця XVIII – першої половини XIX століття доставити це вугілля до місця призначення. Нетривіальний спосіб розв’язати це питання пропонували іноземні спеціалісти, зацікавлені в індустріальному становленні Донбасу.

Майже одразу із заснуванням лисичанської шахти та поселення навколо неї, постала проблема: як доставляти вугілля тим, хто його потребував? Справа пролягала у відсутності розвиненої системи доріг, якими можна було б забезпечити ефективне постачання продукції фабричного виробництва у великій кількості. Вози та підводи кріпаків, що належали місцевим поміщикам, таке завдання виконати не могли. Залізниці ще не було. Усе це здорожувало вартість лисичанського вугілля проти англійського, який доставляли в чорноморські порти

новими на той час судами – пароплавами.

Єдиним способом виправити ситуацію для багатьох учених, чия діяльність була з Донбасом, була організація транспортного сполучення через річку Сіверський Донець.

Іноземні спеціалісти, яких держава активно залучала для будівництва заводів та шахт почали шукати нагоди для організації такої навігації, навіть попри те, що річка вважалася несудохідною.

Одним з перших, хто вивчив судноплавних можливості Сіверського Дінця був неодноразово згадуваний нами фактичний засновник лисичанської шахти та Луганського ливарного заводу Карл Густав Гаскойн. Відчуваючи постійний дефіцит вугільного палива для свого підприємства, він писав, що *„заводъ въ полное действие поныне не пущенъ по причине затрудненій, издержекъ и убытковъ, неизбежныхъ при доставленіи къ заводу угля черезъ 80-ти верстное разстояніе на обыкновенныхъ повозкахъ по гористымъ дорогамъ. При начале же предполагалось уголь доставлять на судахъ по рекамъ Донцу и Лугани до самыхъ доменныхъ печей”*.

Прибічником цієї ідеї був також французький геолог та інженер П'єр Гійом Фредерік Ле Пле, про якого докладно йшлося вище. У 1837 році він здійснив глибинне дослідження вугільного виробництва, зокрема й у районі Лисичанська. Визнаючи високу якість лисичанського вугілля, яке за цим показником не поступалося англійському, француз, втім, відмічав хронічні проблеми з його постачанням.

Як вихід із ситуації, він пропонував використовувати Сіверський Донець. У своїх записах він вказував: *„Учрежденіе правильной навигаціи по Донцу могло бы придать довольно значительную важность этимъ копиямъ и другимъ, принадлежащимъ къ той же группе, если бы требовалось большее количество угля на Черномъ и Азовскомъ моряхъ и особенно если бы онъ не встречалъ тамъ соперничества съ англійскимъ углемъ”*.

Наступним іноземцем, який обстав за розвиток річного сполучення між Лисичанськом та азовським та

чорноморським узбережжям був шотландський геолог та інженер Родерік Імпі Мерчисон (1792–1871), який у 1841–1842 рр. брав участь у великому дослідженні різних гірничих районів Російської імперії, зокрема й вугільних копалень Донбасу. У ході цієї експедиції вчений відвідав околиці Луганська та Лисичанська. Цей відрізок шляху був пройдений переважно річкою Сіверський Донець, яку Мерчисон вважав однією з головних транспортних артерій Донбасу.

Перша практична спроба налагодження транспортного сполучення Сіверським Донцем була реалізована в 1838 році, коли в Британії було куплено спеціальний пароплав. Проте цей проєкт не був реалізований внаслідок того, що судно мало занадто велику осадку – замість можливих 30-ти дюймів, воно просідало у воду на 40 дюймів.

Наступна спроба була здійснена у 1863 році. Начальник Луганської гірської округи, німець за етнічним походженням, Апполон Мевіус (1820–1898) наказав дослідити можливості річного сполучення між Лисичанськими вугільними копальнями та Луганськом, який продовжував потребувати лисичанського вугілля. Однак і ці проєкти виявилися безрезультатними.

Ще одну спробу було здійснено у 1870 році, коли в регіон було запрошено голландського інженера Станга. Спираючись на досвід своєї країни в суднохідному використанні місцевих річок, він впевнено говорив, що існує перспектива зробити Сіверський Донець прохідним для великих вугільних барж.

Проте й ці рекомендації так і залишилися нереалізованими. Довгий час „Великий тил” російської військово-політичної присутності в Чорноморському регіоні залишався без надійного транспортного сполучення. Особливо гостро ця проблема проявилася під час Кримської війни 1853–1857 рр., однією з причини поразки Російської імперії в котрій була неможливість забезпечення стабільного постачання до театру воєнних дій вугілля з Лисичанська та гармат з Луганська.

Хоча в другій половині XIX століття російський уряд взяв курс на поєднання Донбасу та чорноморсько-азовського узбережжя залізничним сполученням, проекти іноземців щодо організації судноплавства Донцем усе ще цікавили наукову громадськість. Прибічником такої ідеї, був, скажімо, видатний російський хімік Дмитро Менделєєв (1834–1907). Спираючись, зокрема й на висновки вищезгаданих іноземних вчених, він у книзі „Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 года” зазначав: *„От Лисичанска до впадения Донца в Дон... по течению реки около 450 верст. Вот эту часть течения реки и следует сделать судоходною, способною выносить ваменноугольные и другие грузы в Дон, по нему...на юг, к Азовскому морю”*.

Втім попри усі переваги амбітний проєкт розвитку річного сполучення між Лисичанськом та іншими торгівельно-промисловими центрами України та Росії так і не був реалізований.

**ЛУГАНЩИНА В РОКИ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.**

Запорізький корпус армії УНР на території сучасної Луганщини в 1918 році

Столітня річниця Української революції 1917–1921 рр. спричинила неабияке посилення уваги до подій того часу на території нашої країни, а співзвучність тодішніх проблем реаліям сьогодення тільки підкреслила актуальність вивчення цього періоду. Однією з таких проблем є формування та розвиток національної армії та її участі в боротьбі за незалежність України. З цієї точки зору маловідомими є події, які відбувалися протягом 1918 року на кордонах з більшовиками. Тоді на території Сходу України, в тому числі й сучасної Луганської області, були дислоковані підрозділи Запорізького корпусу Армії Української Народної Республіки.

Відповідно до домовленостей, укладених після підписання Брестського мирного договору, в другій половині лютого 1918 року Німеччина та Австро-Угорщина почали операцію щодо звільнення України від більшовиків. Разом з ними наступ вели нечисленні, але цілком боєздатні підрозділи Армії УНР. Так, Слобожанщину та Донецький басейн звільняла Перша Запорізька дивізія, яку на початку квітня, вже у Харкові, було реорганізовано в корпус на чолі з генералом Олександром Натієвим²⁰⁴.

До складу корпусу входили полки, дивізіони та повітряна ескадра, в тому числі підрозділи, які почали формуватися ще в ході українізації окремих частин російської армії на Східному фронті Першої світової війни в 1917 році. Одним з полків, який у січні 1918 року не лише не втратив боєздатності, але й пробився з фронту до Києва, де взяв участь у боротьбі проти більшовиків, був організований із українців 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії в 1-й Запорізький імені кошового Костя Гордієнка

²⁰⁴ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Л. : Кальварія, 1997. С. 189–190.

полк кінних гайдамаків, очолюваний полковником Всеволодом Петрівим. На основі українізованих полків було створено й 1-й Запорізький імені гетьмана П. Дорошенка піхотний полк (полковник Олександр Загородський) та 3-й Запорізький імені гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк (Олександр Шаповал). Створений під загрозою вступу до Києва більшовиків добровольчий Гайдамацький Кіш Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою навесні 1918 року включено до Запорізького корпусу як 3-й Гайдамацький піхотний полк, який очолив Володимир Сікевич. Крім того, до корпусу входили 2-й Запорізький піхотний полк (Петро Болбочан), 1-й Запорізький гарматний полк (В'ячеслав Парфенів та Семен Лощенко), 1-й Запорізький інженерний полк (Олександр Козьма), Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон (Олекса Алмазов), 1-й Український (Запорізький) авіазагін (М. Баранів) та 1-й Запорізький автопанцерний дивізіон (Олександр Болдирів)²⁰⁵.

Паралельно з формуванням Запорізького корпусу проводилася реорганізація й створення нових частин. Серед них виділимо сформований наприкінці 1917 року з військовополонених австрійських українців курінь Січових Стрільців під керівництвом Євгена Коновальця, який наприкінці квітня перетворився на полк чисельністю приблизно 3 тис. вояків. Разом із Запорізьким корпусом вони склали ядро регулярної Армії УНР, загальна чисельність якого сягала орієнтовно 12 тис. вояків²⁰⁶. Саме в такому складі українська армія брала участь у звільненні Лівобережної України й, зокрема, територій сучасної Луганщини, які тоді входили до складу Катеринославської та Харківської губерній.

Після визволення 6 квітня 1918 року Харкова Запорізький корпус було розділено на дві групи: Кримську

²⁰⁵ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. Л. : Світ, 1992. С. 376–377.

²⁰⁶ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Л. : Кальварія, 1997. С. 190.

на чолі з П. Болбочаном для звільнення Криму та Донецьку під керівництвом В. Сікевича для звільнення Донецького басейну, який тоді по лінії Лозова–Слов'янськ–Нова Астрахань обороняли більшовики²⁰⁷.

15 квітня полки імені П. Дорошенка, Б. Хмельницького, 3-й Гайдамацький, гарматний та інженерний у складі Донецької групи після 12-годинного бою звільнили станцію Барвінкове поблизу Слов'янська, втративши 9 убитих і 59 поранених. 17 квітня було зайнято Слов'янськ, 18 квітня – Бахмут, 25–26 квітня разом з німцями було звільнено станцію Микитівка та Горлівку²⁰⁸. Ще 24 квітня під контроль „запорожців” перейшла станція Колпакове (сучасний Ровеньківський район) на кордоні з Військом Донським. Власне, цим звільнення Донецького басейну, яке тривало три тижні, було завершено. За спогадами В. Сікевича українські військові *„дістали наказ... дальше станції Колпаково не йти, бо то вже Донщина, а нам чужих земель не потрібно!”*²⁰⁹

Успішною була й кампанія Кримської групи, якій вдалося швидко звільнити півострів. Втім, конфлікт між керівництвом УНР та німецьким командуванням, з яким похід не було узгоджено, призвів до згорнення операції. Група відійшла до Мелітополя, де дізналася про гетьманський переворот 29 квітня 1918 року²¹⁰

Запорізький корпус з тривогою сприйняв зміну влади в Україні. За спогадами В. Сікевича²¹¹, було скликано нараду командирів підрозділів, де різко проти

²⁰⁷ Монкевич Б. Г. Слідами Новітніх Запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк : „Видавнич секція”, 1956. С. 77.

²⁰⁸ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. Л. : Світ, 1992. С. 416–417.

²⁰⁹ Сікевич В. 1918. Донецький бліцкриг. К. : Видавництво „Залізний тато”, 2018. С. 293.

²¹⁰ Литвин С., Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті Української революції (1917–1920 рр.). *Воєнна історія*. 2011. № 2. С. 59–68.

²¹¹ Сікевич В. 1918. Донецький бліцкриг. К. : Видавництво „Залізний тато”, 2018. С. 297.

Скоропадського виступив сам Сікевич, а також В. Петрів. Втім, П. Болбочан та О. Козьма висловилися за прийняття влади гетьмана в умовах більшовицької загрози та прихильності до нього німецьких союзників, їх підтримав і О. Натієв. Незважаючи на це недовіра до очільників новоутвореної Української Держави з боку вояків Армії УНР з часом лише посилювалася. Так ситуацію описував хорунжий Купчак з полку імені К. Гордієнка, що стояв тоді в Мелітополі: *„В ночі з першого на 2 травня 1918 року наша сотня таки роззброїла німецьку кулеметну частину... По довгих переговорах цей конфлікт зліквідовано, але всім стало ясним, що співжиття під одним дахом з німцями є неможливе. Тим самим треба було вибирати одне з двох, або піти на службу гетьманську, або зложити зброю й розійтися. Більшість старшин і козаків були проти гетьмана”*²¹². Тоді ж у Києві німці роззброїли вже згадуваний полк Січових Стрільців, який прямо виступив проти перевороту. Після цього майже всі січовики перейшли до 2-го Запорозького піхотного полку Запорізького корпусу²¹³.

Щодо Запорізького корпусу, то від розформування, ймовірно, його врятувала тільки віддаленість від Києва та страх оголити кордон з більшовиками. Це розуміли й сучасники, за спогадами яких, корпус було збережено завдяки діям командирів підрозділів, що ініціювали їхнє переведення *„для несення прикордонної служби... на північний схід від м. Харкова”*²¹⁴. Це давало змогу усунути республіканські налаштований підрозділ подалі від центру влади.

Відповідно до Брестських мирних угод, за якими Радянська Росія повинна була визнати УНР, на початку

²¹² Купчак Д. З Запорізького Корпусу до СС-ів. *Літопис „Червоної Калини”*. 1936. № 12. С. 5.

²¹³ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. Л. : Світ, 1992. С. 387.

²¹⁴ Гарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна. *Літопис „Червоної Калини”*. 1931. № 3. С. 14.

травня 1918 року між ними було підписано договір про припинення бойових дій, а 12 червня – прелімінарну мирну угоду. Було визначене тимчасове розмежування території Української Держави та РСФРР по демаркаційній лінії від Суражу до Куп'янська, вздовж якої залишалася т. зв. „нейтральна зона” завширшки 10–40 км, на було заборонено розміщення обох армій²¹⁵. Остаточні кордони планувалося визначити в результаті роботи двосторонньої мирної конференції.

На момент початку переговорів з РСФРР полки Донецької групи Запорізького корпусу залишалися на території Донецького басейну – полк імені П. Дорошенка в Бахмуті, 3-й Гайдамацький – у Микитівці, полк імені Б. Хмельницького – у Дебальцевому²¹⁶. До 25 червня перші два з них було виведено з території Бахмутського повіту, а пізніше почалася передислокація й полку імені Б. Хмельницького²¹⁷. Сотник Степан Самійленко згадував про це так: *„Прийшов наказ нашому куреневі вирушати на охорону північного кордону – між Харківщиною і Вороніжщиною, по річці Гайдар (Айдар). Так нам усім шкода було покидати привітну Донеччину! Ми там обжились, позаводили знайомства, а то й любов... Пізніше туди ж був спрямований увесь наш полк і врешті вся Запорізька Дивізія”*²¹⁸.

Підрозділи Кримської групи також прибули на кордон з більшовиками. З району Олександрівська (нині Запоріжжя), де вояки перебували з початку травня до середини червня, їх перекинули до Слов'янська та Ізюму

²¹⁵ Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. 2009. № 3. С. 224.

²¹⁶ ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 9–9 зв.

²¹⁷ ЦДАВО. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 27–27 зв.

²¹⁸ Самійленко С. Дні слави : спогади полковника української армії. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. С. 53, 55–56

Харківської губернії. Там вони були підпорядковані коменданту германського корпусу, який відповідав за охорону кордону в межах губернії. Запорізький корпус стояв у резерві аж до 20 липня, поки поступово його полки відбували залізницею до станції Сватова Лучка (Сватове), а звідти – на демаркаційну лінію для її охорони від більшовиків²¹⁹.

Українські військові стали на лінії Куп'янськ-Кантемирівка: від Куп'янська на слободи Ровеньки (сучасна Белгородська обл. РФ), Бондарівку (сучасна Воронежська обл. РФ), Пантюшине (сучасний Старобільський район) та Новомарківку до Кантемирівки (нині обидві Воронежська обл.). Штаб корпусу розмістився в селищі Білокуракине²²⁰.

За даними луганського краєзнавця В. Каплунова, найсхідніше був дислокований полк імені П. Дорошенка зі штабом у слободі Кам'янка (сучасний Старобільський район). На захід від нього стояв 2-й Запорозький піхотний полк – від Бондарівки до Ровеньок з центром у Білолуцьку²²¹. *„Нашу сотню розквартировано на північному кінці села. Другого дня вечером наша чета відійшла на хутір за Білолуцьком на самім пограничу, до вартової служби, де заняла три застави. Мені випала служба на вітряку, де був уставлений скоростріл. Полк наш вислав з Білолуцького на кордон дві сотні на переміну. Варту держали через добу, після чого сотні вертали до Білолуцька, так що варта випадала що два, три дні. Здовж границі менш-більш що пів кілометра стояли застави зі скорострілом, а поміж заставами ходили безустанно стежі”*, – згадував Зенон Стефанів²²².

²¹⁹ Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натієва. *Літопис „Червоної Калини”*. 1930. № 4. С. 5–8. С. 8.

²²⁰ Маслівець Г. М. Гордієнківський кінний полк. *За державність*. 1964. Зб. 10. С. 134; Стефанів З. Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 10. С. 9.

²²¹ Каплунов В. Нездійснена місія останніх запорожців. *Часопис українського сходу*. 2015. Вип. 1. С. 54

²²² Стефанів З. Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної*

По річці Айдар було розміщено 3-й Гайдамацький полк (штаб у Білолуцьку) та кінний полк імені К. Гордієнка (штаб у слободі Павлівка під Білокуракиним), якому підпорядковувався гарматний дивізіон. Північніше по течії Айдару, на території сучасної Белгородщини, стояв полк імені Б. Хмельницького (штаб у слободі Олександрівка (нині Лозно-Олександрівка))²²³.

Безумовно, головним завданням „запоріжців” протягом їхнє перебування на Сході України була охорона кордонів. *„Кордони ці, в глухому куті України, до того часу не були ніким охоронювані з жодного боку. Так само, як з боку нашого, з боку московського не було жодної охорони чи сторожі”*, – згадував сотник полку імені К. Гордієнка Григорій Маслівець²²⁴. Протягом травня–листопада 1918 року, незважаючи на мирні переговори між Українською Державою та Радянською Росією, більшовики неодноразово нападали на українські війська в прикордонній смузі, тим самим їм відповідали й „запорожці”.

За спогадами командира чоти кінної сотні 2-го Запорізького полку Петра Дяченка, одразу після прибуття на кордон з’ясувалося, що ворожі загони систематично здійснюють рейди на українську територію: *„З кінцем травня більшовицькі відділи кінноти силами до чоти, а часом і більші, почали прориватися на наші тили і грабувати людність, вбивати священиків, учителів та інших. Полковник Болбочан наказав своїй кінноті відповісти тим самим. У цих наскоках у скорому часі була без конкуренції 2-га чота, яка робила рейди на 50 км на ворожі тили. Не завше «совхози» були без охорони, часом доводилося і з боєм вриватись, але чота, як усі сміливі, завше мала щастя і не верталась із порожніми руками, а зі здобиччю: зброєю, кіньми, досить*

Калини”. 1932. № 10. С. 9.

²²³ Каплунов В. Нездійснена місія останніх запорожців. *Часопис українського сходу*. 2015. Вип. 1. С. 54

²²⁴ Маслівець Г. М. Гордієнківський кінний полк. *За державність*. 1964. Зб. 10. С. 134.

часто приводила полонених”²²⁵. Такий характер мали й наступні сутички. Так, на початку липня більшовики напали на хутір на р. Біла, вкрали 7 коней, заарештували та вивезли прикажчика місцевої економії²²⁶.

Траплялися й прямі бойові зіткнення. На початку серпня біля станції Журавки (нині Воронежська обл.) 20 військових полку імені П. Дорошенка зустрілися з більшовицьким загonom у складі 30 осіб та намагався вступити в бій, однак більшовики відступили. За свідченнями селян було з’ясовано, що вони поїхали до Криничного, де стояла сотня гвардійців Литовського полку. Там „запоріжці” оточили школу та церкву, де розташовувались більшовики, та відкрили вогонь. Бій тривав 14 годин, після чого більшовики відступили до штабу Литовського полку в Старій Калитві. У якості трофеїв козаки забрали знамена, 5 кулеметів, 9 рушниць, 3 шаблі, самокат, 13 шинелей, чоботи та інше майно²²⁷. Ще одну сутичку описує у своїх спогадах С. Самійленко: *„На заставу, що вліво від Ровеньок, напали большевики і йде бій. Полковник наказав поручникові Водотиці послати на місце бою дві піші сотні на підводах. Полковник Іван Луб’яницький сів на коня, я теж, і ми поскакали. По дорозі нас наздогнали кулеметчики з ручними кулеметами. Ми увірвались у самий розпал бою. Наші козаки й старшини були здебільшого у самій близькі, бо вони саме вигрівались на сонці, коли большевики майже непомітно підійшли соняшниками і несподівано напали. Большевицької кінноти Антонова було з добрих півтори сотні, мали вони й гармату. Гаряча робота була: залишили большевики і гармату, і зо три десятки убитих. З нашої сторони було троє забитих і дев’ять поранених”*²²⁸.

²²⁵ Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К. : „Стікс”, 2010. С. 23–24.

²²⁶ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 19–20.

²²⁷ ЦДАВО. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 7а–7д.

²²⁸ Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української

Подібними сутичками характеризувалося все літо 1918 року, протягом якого вояки звикли до нової місцевості та населення, яке тут мешкало, а їхнє повсякденне життя набуло організованого характеру. Коли не було активних бойових дій, для бійців Запорізького корпусу проводилися навчання. Зокрема в серпні в Білокуракиному було організовано шеститижневий телефонічний курс для підстаршин, який проходив у церковній школі²²⁹. Крім того, у кожному підрозділі проводилися вправи для навчання новобранців, якими вони поповнювалися: „Кожного дня провадилася муштра, часом на конях, часом без них. Треба було отих студентів та семінаристів... навчити гаразд сидіти на конях, орудувати шаблею та рушницею. Треба було їх із цивільних хлопців перекувати на вояків не тільки душею, але й тілом”²³⁰.

Вступали до корпусу й місцеві мешканці. За свідченням В. Каплунова, в Новобілій і Можняківці (нині Старобільський район) в окремих родинах до наших днів збереглася пам'ять про тих, хто пішов „воювати за Україну”²³¹. Збереглися окремі прізвища селян Тимонівської волості Старобільського повіту, які влітку вступили до полку імені Б. Хмельницького – Тимофій та Денис Безверхові, Андрій Назаренко, Яків Павленко з хутору Наугольний та Іван Верицун з Плахо-Петрівки. Разом з ними туди ж вступили 7 селян хутору Богородицького²³². Втім масового характеру цей процес не набув. Самі вояки розуміли, що населення краю було національно малосвідомим та ставилося з недовірою до

армії. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. С. 65–66.

²²⁹ Стефанів З. Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 10. С. 9.

²³⁰ Маслівець Г. М. Гордієнківський кінний полк. *За державність*. 1964. Зб. 10. С. 135.

²³¹ Каплунов В. Нездійснена місія останніх запорожців. *Часопис українського сходу*. 2015. Вип. 1. С. 60.

²³² ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 3.

будь-якої влади. Тож „відділи запорозьської дивізії в районах свого розташування були освідомлюючим чинником... з дуже свідомих селян і робітників, що безумовно мусіли мати вплив на тодішнє село”²³³. З цієї точки зору важливим засобом такого впливу ставало неформальне спілкування вояків з місцевими мешканцями. Однією з розваг було влаштування різного роду концертів і вистав, до яких залучали й місцеву молодь²³⁴.

Влаштовували військовослужбовці й приватне життя – їздили до сусідніх сіл на вечорниці, „сиділи на колодках, жартували з місцевими дівчатами, співали, розважались. Добре тоді було на селах – просто не вірилось, що навколо буває революція й війна. Деякі козаки так розгосподарились, що й орали, й сіяли: самітнім удовам допомагали... Я мало не одружився з гарненькою попівною, а поручник Пархоменко таки одружився і всюди став їздити з молоденькою дружиною”, – згадує С. Самійленко про період дислокації 2-го Запорізького полку на Айдарі²³⁵. Наявність значної кількості жінок, які „волочилась за полками і штабами”, звісно, призводила до падіння дисципліни, про що з незадоволенням згадували окремі старшини²³⁶.

Разом з тим, становище всередині самого Запорізького корпусу влітку 1918 року було аж ніяк не спокійним. Перші конфлікти тут почалися ще в травні, коли значна частина вояків відмовилася від складання присяги гетьману. Через прямі виступи проти австро-німецького командування було майже одразу роззброєно

²³³ Стефанів З. Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 10. С. 9.

²³⁴ Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української армії. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1958. С. 53, 55–56, 64.

²³⁵ Там само, с. 53, 63–65.

²³⁶ Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натієва. *Літопис „Червоної Калини”*. 1930. № 4. С. 8.

панцирні дивізіони²³⁷. Але найгострішим був конфлікт з владою був у військовослужбовців кінного полку імені К. Гордієнка на чолі з В. Петрівим, який свого часу виступив проти гетьманського перевороту.

Сцену „прийняття” присяги „гордієнківцями” докладно описав Г. Маслівець: *„Село Павлівка, де полк тоді перебував, досить велике село, в центрі церква, а біля церкви вигін – площа, що на ній звичайно восени відбувався ярмарок... На тому вигоні старшини та козаки гордієнківського кінного полку чекали закінчення Служби Божої у церкві та на прийняття присяги. Церква сільська, невелика, туди може вмістилося б чверть тих людей, що стояли на вигоні. По закінченні служби священник із дяком, Євангелією та хрестом вийшли з церкви і зайняли місця біля столика. Після прочитання молитви, священник сказав, що тепер він читатиме слова присяги, а всі присутні мусять за ним той текст повторювати... Далі голосно читає: «Оцим я присягаю перед нашим Господом Богом (за ним сумлінно присутні повторюють слово за словом) та цілуванням хреста і Євангелії стверджую... (повторюють далі)... що я, по мірі своїх сил буду чесно і вірно та сумлінно... (повторюють)... боронити свою державу Україну... (повторюють) ...та ясновельможного пана гетьмана... (мовчанка, ніхто не повторює) ...та її ясновельможного пана гетьмана... (читає голосніше священник, але знову тиша і тільки з задніх рядів на повний голос пролунало – „А...!”)» . Священник, тоді вже більш не повторюючи про гетьмана, похапцем дочитав слова присяги, не зважаючи, чи за ним хтось повторює, чи ні ті слова і закінчив... Отак та отаким способом гордієнківський кінний полк „приняв” присягу гетьманові Скоропадському”²³⁸. Невдовзі, 27 червня 1918 року, вояки*

²³⁷ Тинченко Я. Ю. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень–грудень 1918 р. К.: Темпора, 2014. С. 53.

²³⁸ Маслівець Г. М. Гордієнківський кінний полк. За державність. 1964. Зб. 10. С. 135.

полку імені К. Гордієнка в Білокуракиному здійснили вже публічний виступ проти гетьмана, німців та поміщиків. Про його підготовку стало відомо ще 26 червня, а наступного дня за сигнальними пострілами до штабу підїхав броньовий автомобіль та зібралися озброєні солдати. Було здійснено спробу заарештувати полковника та кількох старшин²³⁹. Втім більшість бійців повстання не підтримала, тому частину солдатів було заарештовано, інші перейшли до більшовиків або залишилися на місці, підбурюючи селян проти гетьмана та німців²⁴⁰. За спогадами Івана Вислоцького, частина повстанців навіть залишила демаркаційну лінію та рушила на Сватову Лучку, де була роззброєна 10-ю стрілецькою сотнею 2-го Запорізького полку²⁴¹. Тож заворушення в полку на початку літа не дістало розвитку, за його результатами було звільнено полковника В. Петріва та його помічника. Новим командиром був призначений полковник Микола Продьмо, який приступив до виконання обов'язків у липні. Тим часом незадоволення політикою гетьмана зростало не лише в полку імені К. Гордієнка, а й у всьому корпусі.

Бійців підбурювали також політичні опоненти П. Скоропадського. Ще в травні 1918 року під час перебування в Україні командира австрійського підрозділу Українських січових стрільців ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (відомого як Василь Вишиваний), він зустрічався зі старшиною Запорізького корпусу (зокрема з О. Натієвим і П. Болбочаном), які бачили в ньому альтернативу залежному від німців П. Скоропадському. Особа ерцгерцога викликала таке занепокоєння в Києві, що гетьман мусив просити про рішуче втручання німців²⁴².

²³⁹ Гражданская война на Украине (1918–1920) : сб. док. и мат. : в 3 т., 4 кн. К. : Наукова думка, 1967. Т. 1. Кн. 1. С. 196.

²⁴⁰ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 12–12 зв.

²⁴¹ Вислоцький І. 16 місяців у рядах київських Січових Стрільців. 1918–1919 (Продовження). *Літопис „Червоної Калини”*. 1935. № 9. С. 17.

²⁴² Ковальчук М. Перша світова війна і українська держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. Частина 2. URL :

Пізніше Запорізький корпус також таємно відвідував Микола Міхновський, який цікавився політичними настроями військовослужбовців. Значна кількість старшин висловилися тоді проти Гетьманату. Коли про візит стало відомо командирі полку імені Б. Хмельницького й він надіслав загін для затримання гостя в Сватовій Лучці, вояки дали Міхновському втекти²⁴³.

Ситуацію загострювало й те, що з недовірою до Запорізького корпусу ставилися німці. Цей конфлікт виник ще під час походу П. Болбочана на Крим, а з часом тільки посилювався. Німецьке командування постійно тиснуло на П. Скоропадського з пропозиціями щодо розформування корпусу.

Гетьман же не наважився на цей крок, оскільки вважав його єдиним боєздатним з'єднанням на той час. Крім того існувала загроза, що після роззброєння все майно „запорожців” буде конфісковане німцями²⁴⁴. Само тому гетьман зайняв вичікувальну позицію, незважаючи на тривожні звістки з місць розташування „запоріжців”.

Такі звістки постійно надсилав різко налаштований проти корпусу харківський губернський староста Петро Заліський, який посилався, зокрема, на розповсюджені бійцями плакати, де містилася *„соціалістична відозва, мерзенного характеру, та ще й противна владі Гетьмана”*²⁴⁵. Підтримував старосту й Харківський губернський комітет союзу хліборобів, який підкреслював, що майже всі частини війська О. Натієва *„суть*

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/972-mykhailo-kovalchuk-persha-svitova-viina-i-ukrainska-derzhava-hetmana-p-skoropadskoho-1918-r-chastyna-2>.

²⁴³ Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української армії. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1958. С. 60-62.

²⁴⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.: Філадельфія, 1995. С. 188–189.

²⁴⁵ Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 г. Очерки политической истории. СПб.: Нестор-История, 2013. С. 287.

прихильники Ради та вороги пана Гетьмана, а половина з них вельми співчутливо ставиться до більшовиків” та вимагав „виведення гайдамацьких загонів за межі губернії, ліквідації утворених банд, роззброєння населення та припинення пропаганди проти існуючого ладу та закликів до класової боротьби”²⁴⁶.

З вимогою про роззброєння корпусу П. Заліський неодноразово звертався до Києва, а також до командира німецького корпусу, однак діставав відмови. У відповідь на численні скарги з Харківської губернії наприкінці липня – на початку серпня 1918 року Запорізький корпус відвідав військовий міністр Олександр Рогоза. У Білокуракиному було влаштовано парад, в якому взяли участь всі полки, крім 3-го Гайдамацького, який перебував на позиціях²⁴⁷. Парад приймав також командир німецького корпусу, якому формально підлягали „запорожці”. Візит не виявив причин для занепокоєння. Бійці згадували, що „після паради видано нам по малій пляшечці горілки – певно за те, що дефіляда добре удалася”²⁴⁸, а староста П. Заліський також з незадоволенням визнавав, що „генерал Рогоза знайшов все в порядку, мої донесення перебільшеними”²⁴⁹. Втім, у Києві все одно розуміли, що настрої в корпусі залишаються загрозливими і це відповідало дійсності. Значна частина „запорожців” залишалася прихильниками соціалістичних ідей УНР, які вони намагалися втілювати в життя, збурюючи спокій в місцях своєї дислокації.

Попри невдалий виступ проти П. Скоропадського в кінному полку імені К. Гордієнка, саме цей підрозділ

²⁴⁶ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1–1 зв.

²⁴⁷ Куций А. Ф. Реформування військової формації Наддніпрянських Січових Стрільців у 1918 р. (на прикладі особистої долі курінного Романа Сушка). *Вісник Національного університету „Львівська Політехніка”*. 2012. № 724. С. 144.

²⁴⁸ Стефанів З. Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 10. С. 10.

²⁴⁹ Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 г. *Очерки политической истории*. СПб.: Нестор-История, 2013. С. 288.

залишався центром опозиції в корпусі, а тижні після інциденту відомі великою кількістю сутичок військових та підбурюваного ними населення з владою та землевласниками на території Ізюмського, Куп'янського та Старобільського повітів Харківської губернії. Так, на початку липня „гайдамаки Натієва в Куп'янському повіті заявили священнику, що якщо він буде молитися за гетьмана та Українську Державу, вони рознесуть церкву”²⁵⁰. Ба більше, збереглися численні донесення щодо випадків побиття, обеззброювання та арештів представників Державної варти, захоплення їхніх коней та зброї, знищення справ канцелярії²⁵¹. На початку липня в районі Сватової Лучки та Покровська (нині с. Покровське Сватівського району) настрої населення був настільки неспокійний, що чини Державної варти у Сватовому відмовлялися служити через страх перед населенням, а варта в Покровську взагалі була роззброєна військовими. Для встановлення порядку представники Державної варти просили посилення своїх підрозділів. Приміром, у Старобільського повітового старости вимагали виділити додатково до 11 наявних ще 20 „стражників”²⁵².

Тоді ж було здійснено кілька нападів на поміщиків, зокрема, бійці полку імені Б. Хмельницького здійснили замах на поміщика О. Петрашевича²⁵³, імені К. Гордієнка – на Ф. Дрожаннікова, 3-го Гайдамацького полку – на сина І. Бугакова на хуторі Андріївка Осинівської волості (нині Старобільський район)²⁵⁴.

Заклики до пограбувань поміщицьких маєтків, повалення гетьмана та вигнання німців дозволяли собі навіть окремі офіцери. Відомо про розповсюдження прокламацій, надрукованих у Куп'янську на замовлення

²⁵⁰ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 9.

²⁵¹ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 31–33; Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1–1 зв.; Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 3.

²⁵² ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 6.

²⁵³ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 3.

²⁵⁴ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 24, 26.

когось зі старшини²⁵⁵. Крім того, вояки регулярно спілкувалися з селянами, агітуючи проти виконання розпоряджень влади. Наприклад, 14 липня солдати з Дем'янівки, де служили при військовій хлібопекарні, зібрали селян хутору Богородицький та закликали не повертати награване раніше майно під вигуки натовпу *„Геть буржуазію, бий її та її помічників”*²⁵⁶. Трохи раніше в Білокуракиному бійці зупинили селян, які їхали в Старобільськ як призовники до Сердюцької дивізії, назвавши їх буржуями²⁵⁷. Тоді ж у Павлівці, у дворі Кредитного товариства, бійці полка імені К. Гордієнка розповідали селянам, що українські полки йдуть на фронт для об'єднання з більшовиками проти німців²⁵⁸.

Звернемо увагу, що термін „більшовизм”, що використовується в тогочасних джерелах, не варто розуміти в сучасному його значенні. Багато українців, незадоволених політикою гетьмана та підбурюваних більшовиками, під „більшовизмом” розуміли краще ідеї есерів з їхньою націоналізацією великих землеволодінь та принципами дрібноселянського господарства. Більшовики ж парадоксальним чином перетворилися в очах багатьох на захисників від іноземної навали та гаранта завоювань селян у перерозподілі землі. *„Ця ідея згодом стала основою для виникнення на Україні в 1918 році нового великого непорозуміння з приводу більшовизму”*, – зазначає італійський історик А. Граціозі²⁵⁹.

Підтримка озброєних військовослужбовців спричинила численні випадки селянських виступів проти розпоряджень влади. Передусім йшлося про повернення майна, награваного селянами протягом перебування в краї більшовиків. За наказом Харківського губернського старости від 14 травня 1918 року все майно (найперше –

²⁵⁵ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 26.

²⁵⁶ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 8, 11.

²⁵⁷ Там само, арк. 8 зв.

²⁵⁸ Там само, арк. 5–5 зв.

²⁵⁹ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. М. : АИРО-XX, 1997. С. 49–50.

зерно, худобу, коней, землеробські знаряддя) треба було повернути власникам під загрозою штрафу в 3 тис. руб. або тримісячного арешту, які не звільняли від повернення та судового переслідування²⁶⁰. Звісно, що виконували цей наказ селяни неохоче та з ненавистю ставилися до Державної варти, на яку покладалося повернення розграбованого власникам та збір податків. Особливо гострою була ситуація в Тимонівській волості, де розташовувалися полки імені К. Гордієнка та імені Б. Хмельницького, які підбурювали селян проти поміщиків Козиревих та Сухачових.

Так, 1 липня в слободі Рудовка (нині с. Рудове Старобільського району) солдати заявили Аполлінарії Козиревій, що знищать загопи для примушування селян повертати награване у землевласників, „оскільки вони утворені буржуазією”, а також погрожували старості Володимирові Фоменку²⁶¹. 5 липня в Рудівці було зібрано сільський сход, на якому Михайло Козирев разом з наказним волості Бичковим знову закликали повернути награване майно та компенсувати Козиревим збитки у розмірі 4 тис. руб. Селяни погодилися, почалося обговорення умов повернення. Втім присутній на сході військовий Запорізького корпусу заявив, що нічого повертати не треба. За його словами, у Танюшівці (нині Старобільський район) був бій між українськими військами та німцями, де перші перемогли, вбивши 7 німців²⁶². Ця звістка так збудила селян, що вони не тільки категорично відмовилися повертати майно, але й

²⁶⁰ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. : сб. док. и материалов / под ред. И. К. Рыбалки. Харьков : Прапор, 1973. С. 27–28.

²⁶¹ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4.

²⁶² Зауважимо, що інформація про бій українців та німців поблизу Білолуцька декілька разів трапляється в джерелах, при чому вказувалася різна кількість вбитих, аж до 300 (ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1, Спр. 52. Арк. 10 зв.). Втім, це завжди записи з чийось слів, тому, найвірогідніше, – не більше як чутки, а якщо інцидент і мав місце, то точно не з вказаними наслідками.

розібрали зібрані раніше гроші на компенсацію. Після ж того як бійці полку імені Б. Хмельницького пообіцяли захист від утисків варти, за свідченням голови Тимонівської управи Семена Алексеєва, повернення награваного у волості зовсім зупинилося. Наказному Бичкову залишили записку з вимогою не змушувати селян повертати награване, поки у волості стоїть „Українська дивізія”²⁶³. Подібну записку з погрозами розправитися з вартою „по-козацькому” отримав і землевласник Сухачов²⁶⁴.

Власне, військові виконували свою обіцянку. 15 липня санітар полка імені Б. Хмельницького Курлянчик заявляв, що їздить селами для засвідчення побоїв, які наносить селянам Державна варта та погрожував, що в разі, якщо вилучення награваного продовжиться, з Олександрівки будуть надіслані 100 козаків²⁶⁵. За повідомленням представника Старобільської повітової варти Ткаченка *„через агітацію солдат зробити щонебудь щодо повернення майна землевласникам... неможливо... Селяни, які пограбували маєток Сухачова, після кожного звернення йдуть до слободи Олександрівки з проханням до солдатів захистити їх від Варти”*. Ба більше, селяни забрали худобу, яку раніше повернули Сухачову²⁶⁶. Ситуацію не вдалося владнати швидко й на початку серпня, не допомогло навіть звернення до німців, які відмовилися втручатися в ситуацію на територіях, які контролював Запорізький корпус²⁶⁷.

Виступали вояки й проти німців, закликаючи, зокрема, не здавати для них хліб за розпорядженням волосної земської управи. Про це свідчили селянин слободи Тимонової Дмитро Хамлов, а також член Тимонівської земської управи Андрій Воробйов. Під час

²⁶³ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4–5, 8–8 зв; Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 21.

²⁶⁴ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 10 зв.

²⁶⁵ Там само, арк. 8 зв. – 9.

²⁶⁶ Там само, арк. 10.

²⁶⁷ Там само, арк. 2.

збору управою хлібу до інтендантського складу в Осиновому солдати заявили, що дадуть його провезти тільки в разі, якщо він призначений українським, а не німецьким частинам. Це викликало хвилювання селян, які відмовилися здавати зерно без відповідного підтвердження зі Старобільська²⁶⁸. Ситуація повторилася й пізніше з відправкою збіжжя до Новопскова, коли поширення чуток про необов'язковість здачі викликало хвилювання селян, які вимагали сказати, куди піде хліб²⁶⁹. Тож непопулярність офіційної влади серед військових та місцевого населення призвела до того, що останнє побачило в Запорізькому корпусі захисника проти Державної варти. Втім це не говорило про беззастережну підтримку селянами військовослужбовців Запорізького корпусу. У іншому болючому питанні вони часто були по різні боки. Йдеться про обов'язок місцевого населення щодо постачання німецької та української армії хлібом та фуражем переважно за дуже незначну платню, а також доволі часті випадки реквізицій з боку солдат.

Зауважимо, що проблема постачання, в тому числі через вилучення продовольства та майна в місцевих жителів, стояла в регіоні доволі гостро з самого початку перебування тут військових. Ще 24 червня 1918 року старобільський повітовий староста просив переглянути питання про розміщення в повіті українських військових частин, мотивуючи прохання тим, що в Старобільську вже розмістилася німецька дивізія, тому утримання додаткових частин сильно вдарить по виснажених запасах селян²⁷⁰. Уже в перші дні після переведення почалися непорозуміння, які насамперед торкнулися поміщиків. Приміром, 26–27 червня військові кінного полку імені К. Гордієнка звернулися до землевласника хутору Райовка Олександра Кіреєва щодо корму для коней. Було виділено 5 дес. сінокусу, однак ними була викошена також

²⁶⁸ Там само, арк. 4 зв.

²⁶⁹ Там само, арк. 19.

²⁷⁰ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 14.

орендована селянами ділянка. Крім того, сотник замінив хворого коня на здорового та забрав ще дві голови рогатої худоби²⁷¹.

Подібні випадки були непоодинокими. На початку липня губернський староста регулярно повідомляв у Київ про вилучення військовими худоби у селян²⁷². Так, 1-3 липня у землевласника Тимонівської волості Івана Дрожаннікова солдатами 2-го Запорізького полку під підроблені розписки було вилучено 9 коней та 2 голови рогатої худоби. Через кілька днів власних знайшов частину з них у Білолуцьку, і після сутички, в перебігу якої звучали навіть погрози про розстріл поміщика, повернув чотирьох коней²⁷³. Протягом липня 1918 року військові 3-го Гайдамацького полку, які стояли в Можняківці, без дозволу викосили 4 дес. сінокоосу в маєтку Івана Бугакова на хуторі Андріївка, а також забрали до 100 підвод та 130 копиць готового сіна²⁷⁴.

Місцева влада, зокрема Старобільська повітова земська управа, намагалися розв'язати конфлікти, що їх викликала реквізиція військовими корму для коней у селян. Для цього ще 25 червня було скликано нараду за участі місцевих урядових і громадських організацій, а також української та німецької комендатур. Було вироблено інструкцію щодо постачання населенням волостей фуражу для потреб військових через систему інтендантських складів, утворити які планувалося до 10 липня

На всіх мешканців повіту покладався обов'язок сплати грошової повинності (від 20 до 100 руб.), хоч це й не було передбачено законодавчо. Всі землевласники, які фактично користувалися землею, мали сплачувати 1 пуд сіна, 0,5 пуда соломи, 0,5 пуда різного зерна (в тому числі 5 фунтів пшениці) з десятини, які передавалися на склади

²⁷¹ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 17–17 зв.

²⁷² ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 11.

²⁷³ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 13–13 зв.

²⁷⁴ Там само, арк. 26–27.

у великих селах. Фураж військовим мав видаватися на їхню вимогу, з видачею квитанції. Встановлювалися норми стягнення й продовольства–картоплі (10 фунтів з дес.) та м'яса (15 пудів живої ваги з 200 дес. землі). Також передбачалося постачання армії рогатої худоби, свиней та коней із встановленням твердих цін та доплатою різниці між ними та ринковою ціною, шляхом стягнення її рівномірною розкладкою зі всього населення волості²⁷⁵. На початку вересня інтендантські склади вже діяли й управа повідомляла, що *„справа постачання українських і німецьких військ фуражем і продуктами продовольства йде без всіляких ускладнень”*²⁷⁶. За фураж здійснювалася оплата, а грошова повинність не стягувалася, тож рішення наради було реалізовано тільки частково.

Втім, запровадження нової системи протягом літа не зняло проблеми повністю. Відомі випадки, коли військові продовжували самовільні покоси, не завжди залишаючи квитанції, або вилучали сіно силою, хоч і виписували на нього документи²⁷⁷. Насамперед шкоди завдавали землевласникам та їхнім службовцям. Так, 26 липня у Федора Дрожаннікова „гордієнківці” відібрали особисту зброю та відшмагали племінника та трьох службовців. При цьому вилучили майже 1 тис. пуд. сіна, виписавши квитанцію²⁷⁸. Часто такі вилучення разом з погрозами були спровоковані бідканнями селян. Звісно, що до Харкова та Києва летіли численні скарги від землевласників, які погрожували від'їздом і відмовою в збиранні врожаю, якщо проти вояків не буде вжито заходів²⁷⁹.

Гострота проблеми полягала не просто в хибах дисципліни чи втіленні уявлень військових про соціальну справедливість, а в тому що протягом літа гетьманські інтендантства практично припинили постачання

²⁷⁵ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 4 зв.–6 зв.

²⁷⁶ Там само, арк. 13–13 зв.

²⁷⁷ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 15.

²⁷⁸ Там само, арк. 24–25.

²⁷⁹ Там само, арк. 16, 18.

Запорізького корпусу. На короткий строк ситуацію рятувала згадана ініціатива Старобільської земської управи щодо повітових інтендантських складів. Утім, вже в серпні видачу за „вимогальними відомостями” ними було призупинено та введено вимогу сплати за постачання готівкою. Оскільки грошей від Головного інтендантства корпус також не отримував, це рішення викликало обурення О. Натієва, який навіть звинуватив управу в провокації та агітації проти українського війська²⁸⁰.

Про скрутну ситуацію з постачанням згадують і самі вояки: *„Харчувався гордієнківський кінний полк у тих павлівських селян, що по їхніх подвір'ях з кіньми був розташований. Щоб не бути для селян-господарів тягарем, дармоїдом, кожний старшина та козак дістав дозвіл самому допомагати господарям у праці на полі і свого коня до такої праці вживати. Отож, навчання та муштра мусіли припинитися, бо припинити виконання охорони на кордоні аж ніяк не можна було... А гетьман тим часом навіть їсти не дає ні людям, ні коням... Такий стан потривав ціле літо, відбулися жнива, надходила осінь 1918 року. Майже в усіх старшин та козаків одяг та білизна і взуття зносилися. Не помагали вже пильні руки зичливих дівчат та молодиць, що тих наших вояків обпірали, латали їм сорочки, нашивали латки на штанах. Час робив своє, надходила холодна осінь, а полк голий і босий”*²⁸¹.

Звісно, що така ситуація разом із загальним незадоволенням гетьманською владою, не сприяла дисципліні, тому до осені все частішими ставали випадки дезертирства. Частина бійців поверталася додому, де привертала увагу Державної варти та потрапляла під арешти. Тому *„деякі, національно менш свідомі, але зате більш озлоблені – перепливали конем річку Айдар і зголошувалися... до Червоної армії, щоб таким чином*

²⁸⁰ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 16, 19.

²⁸¹ Маслівець Г. М. Гордієнківський кінний полк. *За державність*. 1964. Зб. 10. С 136.

мати змогу в майбутньому помститися отій владі, що в такий куток та таким способом його загнала”²⁸².

Крім того, збільшувалася кількість грабежів населення, що здійснювалися особами, яких визначали як „гайдамаків”. Наприклад, у ніч на 13 вересня з маєтку землевласника хутору Наугольного І. Козирева бійці полку імені К. Гордієнка забрали 10 пудів пшениці, 8 пудів жита та 5 пудів ячменю на суму 192 р. 90 коп. та видали за отримання розписку. Пізніше невідомими було викрадено бика, залізну борону, плуг та дві вісі, в чому одразу звинуватили військових²⁸³. Через декілька днів інцидент стався в хуторі Н. Андріївка, де четверо невідомих, озброєних гвинтівками та вдягнених у форму, пограбували селян Михайла Перепелицю та Гаврила Швеця²⁸⁴. 20 вересня також повідомляли, що в Старобільському повіті чотири козака пограбували хутір та вбили родича власника²⁸⁵. Тож восени 1918 року ситуація в підрозділі була відверто складною.

Через численні зворушення та дезертирство в серпні 1918 року „запорожців” реорганізували в Окрему Запорозьку дивізію. У жовтні було звільнено О. Натієва, замість якого П. Скоропадський призначив непопулярного серед вояків генерал-хорунжого Миколу Бочковського. Ще влітку через зменшення чисельності особового складу кінний полк імені К. Гордієнка був кадрований у сотню, згодом демобілізовано частину 3-го Гайдамацького полку, а у жовтні – розформовано інженерний курінь²⁸⁶. Наприкінці серпня зі Сходу України на Чернігівщину було виведено 2-й Запорозький, а також гарматний полки та

²⁸² Там само, с. 136–137.

²⁸³ ЦДАВО. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 31–31 зв.

²⁸⁴ ЦДАВО. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 200.

²⁸⁵ Там само, арк. 147.

²⁸⁶ Литвин С., Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті Української революції (1917–1920 рр.). *Воєнна історія*. 2011. № 2. С. 64–65; Тинченко Я. Ю. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. К. : Темпора, 2014. С. 53–54.

кінно-гірський гарматний дивізіон²⁸⁷.

До початку листопада 1918 року на кордоні в Харківській губернії залишилися 3-й Гайдамацький, а також полки імені П. Дорошенка та Б. Хмельницького²⁸⁸. Проблеми із забезпеченням, розформування окремих підрозділів та невдалі кадрові рішення призводили до погіршення морально-психологічного стану військових та поглиблювали невдоволення гетьманом, яке існувало в дивізії з самого початку його правління. Поширення ж чуток про рішення Скоропадського щодо повернення до оновленої Російської імперії остаточно спонукало виступити проти нього разом із Директорією УНР.

Антигетьманське повстання на Лівобережжі розпочалося 17 листопада 1918 року, коли П. Болбочан заарештував у Харкові представників гетьманської влади. Перехід до нової влади в підрозділах, що тримали фронт проти більшовиків на території сучасної Луганщини пройшов переважно спокійно²⁸⁹. У полку імені Б. Хмельницького старшина запідозрила І. Луб'яницького в тому, що він планує передати полк Добровольчій армії, тому після невдалої спроби заарештувати його, новим полковником став Степан Лазуренко²⁹⁰. У цей же час командири змінилися й у 3-му Гайдамацькому полку (Омелян Волох) та полку імені П. Дорошенка (Іван Литвиненко)²⁹¹. Загалом панівним настроєм у частинах

²⁸⁷ Куций А. Ф. Реформування військової формації Наддніпрянських Січових Стрільців у 1918 р. (на прикладі особистої долі курінного Романа Сушка). *Вісник Національного університету „Львівська Політехніка”*. 2012. № 724. С. 144.

²⁸⁸ Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 року. *За державність*. 1935. 36. 5. С. 176.

²⁸⁹ Там само, с. 182.

²⁹⁰ Самійленко С. Дні слави : спогади полковника української армії. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. С. 74.

²⁹¹ Тинченко Я. Ю. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. К. : Темпора, 2014. С. 247.

було бажання йти на Київ на підтримку Директорії, але П. Болбочан вивів до Харкова тільки полк імені П. Дорошенка, інші ж залишилися на кордоні з більшовиками. 13 листопада 1918 року Радянська Росія оголосила про денонсацію Брестського договору, тому загроза її наступу ставала як ніколи реальною.

З іншого боку постала загроза Добровольчої армії, пішу дивізію зі складу якої в середині грудня було скеровано на Слов'яносербськ. У цей же час у районі Бахмута велися бої з донськими козаками отамана Петра Краснова²⁹². Саме тому на охорону Донецького басейну було скеровано 3-й Гайдамацький полк, який тримав цей напрямок у районі Лисичанська до захоплення більшовиками Харкова 3 січня 1919 року

Раніше розпочалися бої для полку імені Б. Хмельницького, який контролював райони, звідки з середини листопада відступали німці й куди одразу почався наступ частин 8-ї Червоної армії, які прагнули охопити лівий фланг Воронежської групи донських козаків. 3 грудня більшовиками було захоплене м. Валуйки (нині Белгородська область РФ). Тут сталася сутичка з бійцями полку імені Б. Хмельницького, який підійшов від станції Уразово (бл. 13 км на південь від Валуйок) і вибив більшовиків з міста. В цей час на станції завантажувався останній німецький ешелон, однак німці зберігали нейтралітет. Через перевагу більшовиків у силі, українські війська ввечері того ж дня були змушені відступити на Уразово, але більшовики продовжили наступ. Вночі полк відійшов на станцію Тополі (нині Харківська область), де ними було отримано незначну допомогу та наказ тримати оборону.

Попри укладене після відходу з Уразового перемир'я, вже наступної ночі більшовики напали на „богданівців” та змусили їх відійти на станцію Двурічну (на північ від

²⁹² Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 року. *За державність*. 1936. 36. 6. С. 149.

Куп'янська). Саме тоді з Куп'янська виходили німці, після чого більшовики почали наступ та 21 грудня захопили місто, взявши в полон частину українців. Відступати на Харків було неможливо, тому полк імені Б. Хмельницького відійшов на станцію Попасна (сучасний Северодонецький район), де тоді стояв 3-й Гайдамацький полк, а вже звідти вони відступили в бік Чугуєва²⁹³.

Так у самому кінці 1918 року підрозділи Запорізького корпусу практично без боїв залишили територію сучасної Луганщини. Цікаво, що в останні місяці, вже за Директорії, до лав Запорізького корпусу долучалися місцеві мешканці. Зокрема, до 3-го Гайдамацького полку, що стояв у грудні 1918 року в його рідному селі Верхне (територія сучасного Лисичанська), вступив поет Володимир Сосюра: *“Грудень 1918 року. Мобілізація. Мій рік має йти. Мати мене жене з дому: в мене вже й штанів немає. Я їй кажу: «Підождіть, ось уже недалеко червоні». А вона мені: «Доки прийдуть твої червоні, так ти будеш світити голими... Іди, сукин син, доки ти будеш сидіти на моїй шії...» Що ти поробиш... Пішов. Тільки не в Бахмут, а знов же до цього полку, штаб якого стояв у нашому селі. Думаю, все одно. Всі однакові, а Бахмут далеко... То хоч трохи ще ходитиму до дівчат”*²⁹⁴.

Втім складно говорити про масову підтримку Директорії населенням. Імовірніше йшлося про стихійний рух незадоволення, який спалахнув пізньої осені. Цікавим з цієї точки зору є епізод, який наведено в роботі „Революційне минуле Старобільщини”. У листопаді після відступу німців у Біловодську було організовано підпільний більшовицький загін, який з наступом Краснова перемістився в Борівське (нині в складі Северодонецької міської громади), де вже зібралися більше 100 повстанців з Петропавлівки (нині Щастинський район) та інших сіл. На станції Переїзна

²⁹³ Там само, с. 121–122.

²⁹⁴ Сосюра В. М. Третя Рота. К.: Знання, 2012. С. 131.

(територія м. Лисичанськ) від „петлюрівського полку” загін отримав 500 гвинтівок і набої. Повстанці вирішили йти на Старобільськ через Муратове та Смолянинове (нині Щастинський район), де до них приєдналися ще 500 осіб. Однак у Смоляниновому „повстанцям було оголошено, що загін буде боротися не за Петлюру, а за ради”. Водночас „для повного укомплектування полку, від петлюрівців з Переїзної прибула кулеметна команда, двох офіцерів якої роззброїли й прогнали, а кулеметники з кулеметами приєдналися до загону”. Після переходу Старобільська під контроль більшовиків учасники загону перейшли до лав Червоної армії²⁹⁵. Тож більшовики вдало використовували незадоволення населення, яке спиралося на „запорожців” та ту політичну дезорієнтацію, яка панувала в краї наприкінці 1918 року

Отже, з північною частиною сучасної Луганщини пов'язана важлива сторінка історії Запорізького корпусу Армії УНР, що припадає на період створення, існування та падіння Української Держави на чолі з П. Скоропадським. Із самого встановлення його влади Запорізький корпус опинився фактично в опозиції до неї. Передусім це стосувалося підрозділів, що сформувалися ще за часів Центральної Ради та болюче сприйняли її відсторонення від влади (полк імені К. Гордієнка, 3-й Гайдамацький полк, утворений на основі Гайдамацького коша Слобідської України С. Петлюри, підрозділи Січових стрільців у складі 2-го Запорізького полку та ін.). Політику Скоропадського вони сприймали як спробу повернути дореволюційні часи та ще й у союзі з німецько-австрійськими військами, які після майже чотирьох років війни розумілися винятково як ворожі. І якщо старшина переважно розуміла необхідність підтримки чинної влади в умовах більшовицької загрози, то рядові військові часто-густо сприяли заворушенням і в корпусі, і серед місцевих мешканців, виступаючи з соціалістичними гаслами,

²⁹⁵ Револьюційне минуле Старобільщини / уклад. В. Щепетильників. Старобільськ, 1927. С. 24–25.

фактично ідентичними більшовицьким. У такий спосіб Запорізький корпус став чинником, який дестабілізував ситуацію в регіоні, де і без того потужною була пропаганда більшовиків. Проте, як ми вже зазначали, говорити про підтримку власне більшовицької ідеології не йшлося. Підтримка з боку військових підсилювала стихійний селянський рух, що мав антипоміщицьке, антиокупаційне та антиурядове спрямування. А вже його вдало використовували більшовики.

Український кордон. Гайдамацький хрест у селі Можняківка

У селі Можняківка Старобільського району є незвичайне для регіону пам'ятне місце. На невеликому земляному насипі, який вінчає необтесаний могильний камінь, поруч із глибокою балкою стоїть хрест. Табличка, прибита на ньому, повідомляє про те, що тут могила воїнів Запорізького корпусу армії УНР, які боронили східні кордони Української держави в роки національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Ця пам'ятка, чи не єдина подібна в області, дає змогу зрозуміти, що історія Луганщини в той час розвивалася не лише в контексті становлення більшовицької держави. Була тут й інша сила, що втілювала молоду українську державу, яка щосили прагнула зберегти свою незалежність і цілісність.

Хто ж ці воїни, названі на честь українських повстанців на Правобережжі XVIII століття? Як йшлося в попередньому нарисі, охоронцями східного українського кордону був, серед інших, Гайдамацький кінний полк імені Костя Гордієнка, який перебував тут навесні-влітку 1918 року. У радянському ідеологічному кіно подібних „воїнів” було прийнято зображати безглуздими ідіотами, одягненими у вкрадені в „бабів” спідниці та шовкові чепчики. Вони тільки й можуть, що грабувати, пити та розбігатися за першого наближення червоної кінноті. „Хлопці п'яні, коні запряжені”...

Насправді ж Гордієнківський полк був серйозним військовим формуванням, що мав великий бойовий досвід. Його формування припадає на осінь 1917 року. До влади в Петрограді щойно прийшли більшовики. На фронтах Першої світової війни – явна розгубленість, солдати розуміють, що йдеться про сепаратний мир. Для воїнів, які чотири роки провели в окопах, існувало два варіанти: або дочекатись миру з демобілізацією та повертатися в рідні місця, або саморганізуватися та служити новопроголошеним державам на території колишньої Російської імперії, зокрема й УНР. Частина

українців із 25-го Сибірського полку, 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії та 3-го Сибірського корпусу Західного фронту обрали для себе другий шлях. Три тисячі солдатів і офіцерів створили українське військове формування, назвавши його на честь запорізького кошового отамана Костя Гордієнка. Як відомо, цей історичний персонаж свого часу разом із гетьманом Іваном Мазепою перейшов на бік шведського короля Карла XII. Очолив підрозділ колишній начальник штабу Туркестанської дивізії полковник Всеволод Миколайович Петрів (1883–1949 рр.).

Незважаючи на всі старання більшовиків роззброїти полк, йому таки вдалося зі зброєю та піднятими національними прапорами в січні 1918 року дістатися Києва, де в Центральній Раді саме вибухнув конфлікт з прихильниками новопроголошеної Радянської влади. Військова підтримка для Центральної Ради виявилася дуже доречною. В українській столиці назрівало більшовицьке повстання, а до міста зі сходу підходили частини Червоної гвардії Муравйова. Більшість бойових частин Києва оголосили про нейтралітет, тож Центральна Рада могла сподіватися хіба що на юрбу захоплених ненавчених студентів та юнкерів. Після особистої зустрічі Петріва з Михайлом Грушевським гордієнківцями буквально стали „затикати всі дірки”. Вони брали участь у придушенні більшовицького повстання на заводі Арсенал. Пізніше, у лютому 1918 року, коли українському уряду таки довелося залишити Київ, полк воював на Правобережжі, здійснюючи глибокі партизанські рейди в тил більшовицьких військ.

Після повернення до Києва Центральної Ради полк був відправлений для відновлення української влади на Лівобережжі, спочатку на Полтавщині. Так поступово, крок за кроком, гордієнківці дійшли до кордонів Слобідської України та Донбасу. На початку квітня вони взяли Лозову та мали намір йти походом на Слов'янськ, але мусили повернути заради виконання більш нагального та важливого завдання. Полк було введено до складу особливої військової групи на чолі з полковником

В. Болбачаном, якій було доручено встановити українську владу в Криму. Прорвавши більшовицькі заслони на Сиваші, гайдамаки взяли участь у наступі на Сімферополь, Бахчисарай та Ялту.

Під час короткого відпочинку в Мелітополі гордієнківці дізналися про гетьманський переворот у Києві 29 квітня 1918 року. Попри те, що більшість з них була негативно налаштована проти Павла Скоропадського, вони виконали його наказ про перебазування на схід України, де їм потрібно було захищати кордон Української Держави. Так окремі частини полку потрапили до села Можняківки. Збереглися відомості, що за часів відносного затишшя, гайдамаки здебільшого тренувалися основам кінного бою, розташувавшись на околиці села з промовистою назвою „Майдан”.

На жаль, гайдамакам так і не вдалося порозумітися з режимом гетьмана Скоропадського. Полк вважався „неблагонадійним”. Через незадовільне забезпечення провіантом, фуражем та грошима в формуванні почалися бродіння, які розкладали його набагато краще, ніж більшовицька агітація. Пізньої осені 1918 року, коли після поразки Четверного союзу влада Скоропадського захиталася, гайдамаки виступили проти нього на боці Директорії.

Активізація бойових дій більшовиками в цей період змусила полк відступити до Кременчука. Вони ще довго воювали проти Радянської влади. Зокрема, гордієнківці брали участь у Першому зимовому поході армії УНР. У серпні 1920 року вони перейшли річку Збруч, але були розформовані польською владою лише через три роки.

Гайдамацький хрест у Можняківці стояв до 70-х років ХХ століття й знову був зведений вже після проголошення незалежності України. Кілька разів його зносили вандали, які вважали, що під ним поховані бандерівці. Активісти знову й знову відновлювали святиню. Щороку, на свято Покрови та в День незалежності, тут збираються українські патріоти, щоб згадати всіх, хто загинув за свободу своєї Батьківщини.

Сватівський залізничний вокзал у роки Української революції 1917–1921 рр.

Одним із ключових пунктів у залізничній інфраструктурі Луганської області дотепер залишається Сватівський залізничний вокзал. Його значення особливо зросло у зв'язку з початком воєнного конфлікту на Сході України в 2014 році. Порушення традиційної системи залізничного сполучення зробило Сватове одним ключових пунктів, який поєднує Луганську область з іншими регіонами України, як-от містами Харків, Київ, Ужгород і т.д.

Так вокзал, розташований у невеликому містечку на півночі регіону, став місцем, куди прибував особовий склад, зброя, амуніція та припаси Збройних сил України. Окрім того, він був пунктом збору для багатьох людей, що мусили виїхати з Луганщини. Саме звідси для них починався шлях у нове, переселенське, життя у вільній Україні.

Сватівському вокзалу вже було присвячено один нарис у цій книзі. Але хочемо ще раз повернутися до цього важливого пункту та наголосити на його значенні протягом багато в чому подібного до сучасного періоду Української революції 1917–1921 рр.

Після 1917 р. станція Сватова Лучка, як тоді називалося місто, набула військово-політичного значення. Контроль над ним давав змогу переміщати залізницею військову силу та контролювати велику територію, яка входила до тодішніх Харківської та Катеринославської губерній. Саме тому всі політичні рухи, які прагнули встановити владу в регіоні: більшовики, українські сили, Добровольча армія генерала А. Денікіна, намагалися захопити цей важливий пункт.

Так, навесні 1918 року Сватове, як і більшість міст та містечок регіону, стало об'єктом суперництва між більшовиками та військовими угрупованнями спочатку УНР, а потім і Української держави. Як відомо, після підписання в січні 1918 року Брест-Литовського договору з

країнами Четвертного союзу українські війська, за підтримки німецької армії, розпочали звільнення України від більшовицьких сил. Активні бої за контроль над Сватовою Лучкою тривали у квітні 1918 року. Тоді більшовики на чолі з К. Ворошиловим мусили відступити в напрямку Старобільська.

Навесні 1918 року Сватова Лучка, враховуючи її важливе стратегічне значення, стала центральною базою Запорізького корпусу – українського національного військового угруповання, яке в цей період здійснювало охорону державних кордонів УНР. Як йшлося в одному з попередніх нарисів, частини корпусу перебували на території сучасних сіл Сватівського та Старобільського районів (Тимонове, Осинове, Можняківка, Закотне та ін.). Проте центром тяжіння „гайдамаків” (саме такою була самоназва „запорожців”) була Сватова Лучка.

На бойовий дух солдатів та офіцерів корпусу негативно впливав політичний конфлікт між гетьманською владою та українськими політичними силами, які після приходу до влади П. Скоропадського прагнули відновити УНР. Гайдамаки були фактично розділені за політичною ознакою, неохоче виконували накази представників нової влади, а після того, як вона під тиском німецького окупаційного командування почала насильницьку реквізицію зерна в селян, часто ставали на бік місцевого населення. Все це вело до ослаблення гетьманських і загалом українських позицій у регіоні. Як зазначалося вище, *„на початку липня 1918 року в районі Сватової Лучки... настрої населення був настільки неспокійний, що чини Державної варту в Сватовому відмовлялися служити через страх перед ним”*²⁹⁶.

Саме в цей період до містечка почали прибувати агітатори – представники прибічників скинутої Центральної Ради, які прагнули підбурити гайдамаків на

²⁹⁶ Забудкова О. А. Запорізький корпус Армії УНР на території сучасної Луганщини в 1918 р. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2019. № 8(331). С. 80.

антигетьманське повстання. Зокрема, офіцер Запорізького корпусу Степан Самійленко згадував, що саме через Сватівську станцію влітку 1918 року до його загону прибув відомий українській діяч Микола Міхновський. Після проведення мітингу, політик *„на селянській фурі поїхав на залізничну станцію”*²⁹⁷.

Самійленко отримав наказ наздогнати Міхновського та заарештувати його. Тож він, поспішив до Сватівської станції. *„Приїхали на станцію Сватово. Я постарався не зустрітись з комендантом станції, сотником Базилевським, а розпитав козаків комендантської чоти, чи вони не бачили такого-то чоловіка. Вони відповіли, що подібний до мого опису чоловік сидів уночі на станції, чекав потяга, а тепер пішов на село, видно хоче там поспідати”*, – згадував офіцер²⁹⁸.

Скоро Самійленку вдалося відшукати Міхновського. Оскільки він поділяв антигетьманські погляди, то не став заарештовувати агітатора, навпаки, допоміг йому втекти. *„Повернувшись на станцію, я знайшов сотника Базилевського і наробив галасу, начебто шукаючи того чоловіка. Сотник Базилевський поїхав потягом з кількома козаками на сусідню станцію”*, – згадував він²⁹⁹.

Падіння гетьманської влади наприкінці 1918 року не призвело до перемоги національних сил, але спричинило подальшу політичну дезорієнтацію Запорізького корпусу. Під тиском більшовицьких сил, гайдамаки мусили евакуюватися залізницею. Сватівська залізнична станція стала для багатьох останнім пунктом Луганщини, який їм довелося побачити.

Офіцер Валентин Сім'янцев згадував, як він, разом із іншими бійцями, мав покидати Сватову Лучку, вже під вогнем супротивників-більшовиків. *„Лишали ми Сватову Лучку. Відходили з залізничного двірця (вокзалу) у*

²⁹⁷ Літопис українського Донбасу. Донбас в часи Визвольних Змагань 1917–1921 гг. / упор. Ю. Косенко. Ічня : ПП „Формат”, 2018. С. 66.

²⁹⁸ Там само, с. 67.

²⁹⁹ Там само, с. 68.

вагонах потягу обстрілюваного з усіх боків. І ми самі одстрілювалися. Видно було як, ховаючись поза вагонами, на сусідніх рейках, били по нас більшовики. Дзенькали у вікна кулі, хряскали по стінах. Потяг помалу посувався – видно, швидко не було можна”³¹¹, – писав очевидець³⁰⁰.

³⁰⁰ Там само, с. 88.

До історії Біловодського селянського повстання 1918–1919 рр.

Довгий час збройні конфлікти революції 1917–1921 рр. подавалися в книжках і фільмах тільки як героїчна боротьба за встановлення радянської влади. За офіційною версією часів Радянського Союзу часто розмивався трагізм подій того часу, які складно оцінювати однозначно. Одним з таких епізодів революції на теренах сучасної Луганщини є Біловодське селянське повстання. Інформації про цю подію доволі багато, але її розпорошено по різних архівах та дослідженнях, переважно радянських часів. Ми хотіли б ще раз звернути увагу на ті трагічні події межі 1918–1919 рр.

У листопаді 1918 року Директорія УНР підняла повстання проти Павла Скоропадського, очільника Української Держави, до якої входили й території сучасної Луганщини. Користуючись моментом східний сусід – Всевелике Військо Донське на чолі з генералом Петром Красновим – почав анексію Слобожанщини. Це стосувалося й Біловодська, куди було введено козацьке військо. Паралельно з т. зв. „білими” боротьбу за регіон вели т. зв. „червоні” – більшовики.

Козацький генерал Олександр Фіцхелауров майже одразу почав у Біловодську мобілізацію в Донське військо. Ніхто з селян служити не хотів, тому комендант віддав наказ: зібрати всіх чоловіків відповідного віку, а за його невиконання грозив розправою. Селяни 12 грудня 1918 року відповіли масовими виступами та розігнали організаторів мобілізації. Як відповідь на покарання бунтівників хвилювання серед селян продовжилися. Найжорстокіше цей рух проявився 25–27 грудня.

Підмога повстанцям прийшла 3 січня 1919 року, коли до Біловодська прибув Перший Воронезький полк Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК). З учасників повстання був сформований ескадрон під командуванням

Я. Хорунжого³⁰¹. Однак спалах насильства на Біловодщині, який розпочало повстання, цим не завершився, на чому хочеться зупинитися докладніше.

3 січня 1919 року до Євсузької волосної управи приїхали два офіцери Донської армії та стражник колишньої гетьманської Варти з вимогою надати коней і чоловіків з лопатами для очищення дороги від снігу. Місцеві чоловіки їх убили й відтягнули на кладовище³⁰². У ті роки подібні випадки були типовим явищем. „Там, де селянам в полон потрапляли офіцери, – писав учасник подій, – повстанці розпоряджалися їхнім життям з жахливою жорстокістю, що нагадує гайдамаччину”³⁰³.

Про події в Євсузі дізналося командування 12-го козачого полку, командир якого наказав „навести в слободі лад і покарати вбивць”³⁰⁴. Лад навели згідно з „законами воєнного часу” – було розстріляно 7 селян³⁰⁵.

У відповідь почалася нова хвиля повстанського руху, яка по черзі накривала села Біловодщини. В сусідній Литвинівській волості в Різдвяну ніч з 6 на 7 січня кілька жителів села Литвинівка на чолі з І. Лисенком захопили волосну управу, заарештували, а потім розстріляли

³⁰¹ Снегирев В. Беловодское восстание в Луганской области. Крестьяне против казаков. *Корреспондент*. 2014. № 19. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/3366834-korrespondent-belovodskoe-vosstanye-v-luhanskoi-oblasty-krestiane-protyv-kazakov>.

³⁰² Степанов В. Н. История Беловодского края : события и лица, факты и версии. Самиздат В. Деркуль, 2012. URL: <https://lektsii.com/1-128041.html>.

³⁰³ Могилянський Н. М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 г.). *Революція на Україні : По мемуарам белых /* Сост. С. А. Алексеев. М., Л. : Государственное издательство, 1930. С. 129.

³⁰⁴ Степанов В. Н. История Беловодского края : события и лица, факты и версии. Самиздат В. Деркуль, 2012. URL: <https://lektsii.com/1-128041.html>.

³⁰⁵ Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. / Голов. редкол. П. Т. Тронько. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Т. 13. С. 209.

волосного старшину М. Гніденка, писаря Д. Ісакова та двох охоронців варті³⁰⁶.

8 січня Я. Хоружий організував виступ проти козаків. У той же день, відповідно до спогадів Л. Кузоятова та І. Попова, *„група Миколи Пелиха з хутору Царівка... озброївшись «обрізами» заарештувала адміністрацію Лимарівського кінного заводу, роззброїла та вбила управителя конезаводу генерал-майора А. Чапліна. Потім ця група захопила осавула, начальника гарнізону Біловодська, капітана Свенілкина, двох козаків і п'ять вартових на чолі з начальником Біловодської волосної „варті” Пугача. Всіх захоплених розстріляли «під Очкурівкою» (с. Семикозівка), а тіла опустили під лід річки Деркул»*³⁰⁷.

Тими ж днями були вбиті священики: благочинний Євсузької волості Іоанно-Предтеченської церкви, настоятель Миколаївської церкви Біловодська – нібито за співпрацю з козаками. Справжня трагедія з елементами криміналу розігралася 11 січня біля хутора Третяківка, де було розстріляно санний обоз, в якому їхали колишній військовий начальник Старобільського повіту полковник Лебедев, його дружина та дочка. Всіх, крім кучера, вбили, а тіла пустили під лід річки Деркул. Тіло полковника Лебедева та невпізнане тіло жінки (чи то дружини, чи то дочки) спливали під час весняного паводку й були поховані на кладовищі села Новодеркул³⁰⁸. Красновці, мабуть, вели розслідування цієї невинувато жорстокої розправи над сім'єю полковника Лебедева й у ході розслідування розстріляли старосту Третяківки Логвина Паталаху та жителя села Максима Гниду³⁰⁹.

³⁰⁶ Бугаивский И. А. Обитоцкая повесть. Донецк: „Донбасс”, 1990. С. 285.

³⁰⁷ Степанов В. Н. История Беловодского края: события и лица, факты и версии. Самиздат В. Деркулъ, 2012. URL: <https://lektsii.com/1-128041.html>.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Федоров А. Б. Деркульский государственный конный завод. Страницы истории. Луганск: Світлиця, 2009. С. 104.

Тоді ж було вбито одного з провідних організаторів кінно-заводської справи на Півдні Росії – управителя Деркульським конезаводом полковника Сергія Носовича. Обставини цієї трагедії до наших днів маловідомі. У 1959 році учасник подій В. Жабко вперше розповів про те, що після вбивства *„військового начальника Старобільського повіту Лебедева, полковник Носович вирішив помститися за нього повстанцям, але його теж убили за селом Данилівкою”*³¹⁰. Носович був убитий у ніч на 23 січня 1919 року За основною версією за цим стояли жителі сіл Третьяківка та Попівка.

Загадковою була й загибель старшого лісничого Деркульського лісництва колезького радника Костянтина Юницького. Є три версії цього злочину. За першою Костянтин Іванович був убитий і пограбований десятником лісництва, якого за це судив місцевий ревтрибунал і який виправдовувався типовою для того часу фразою: *„Я вбив ворога революції!”*. Друга версія говорить про бандитський наліт, жертвою якого й став Юницький. Бандити нібито вивели його вглиб лісу, роздягли й убили.

За третьою версією, що базується на спогадах жителя с. Нижня Бараниківка С. Яблуненка, Юницького, як і С. Носовича, розстріляв загін із колишніх учасників Біловодського повстання (жителів Попівки та Городища) як царських офіцерів. Це збігається зі свідченнями учасника повстання І. Санжарова: *„після повстання сформувався кінний загін, яким керував Яків Хоружий. Цей ескадрон брав участь в ліквідації всіх поїв і антирадянських елементів”*³¹¹.

Але біловодський краєзнавець В. Степанов вважає, що навряд чи місцеве населення мало пряме відношення до вбивства Носовича та Юницького. 14 січня осавул

³¹⁰ Степанов В. Н. История Беловодского края : события и лица, факты и версии. Самиздат В. Деркуль, 2012. URL : <https://lektsii.com/1-128041.html>.

³¹¹ Там само.

Растеряєв доповідав, що „в ніч з 30 на 31 грудня «банда червоних» чисельністю до 40 осіб зайняла Деркульський завод, заарештувала управителя, забрала 10 коней і повела всіх у село Попівка. За клопотанням службовців кінного заводу управителя Носовича звільнили. Носович бачив, що понад 100 «червоних» на санях рухалися в бік Городища»³¹². Цей факт був кимось навмисне перекручений і став основою для поширення чуток про „звіряче вбивство Носовича мужиками сусідніх сіл”, що дало привід стверджувати про причетність до цього селян-повстанців.

Дійсно, один з батальйонів Воронежського полку ВНК під командуванням старобільського чекіста К. Шевкопляса 21 січня „пройшов через Деркульський кінний завод в сторону Городища, Богданівки та Великої Чернігівки»³¹³. У цей же час у Стрілецькому конезаводі, селах Бараниківка та Нижньо-Бараниківка перебував 12-й Донський козачий полк. У будь-який момент полковник Носович і полковник Юницький могли бути звинувачені більшовиками в сприянні козакам Краснова, що, скоріш за все, і сталося. А жителі Третьяківки, Попівки та Городища до цих вбивств не причетні, оскільки говорити про ідеологічне наповнення Біловодського повстання було б неправильно. Повсталі селяни не були прихильниками більшовиків, як це висвітлювали пізніше радянські дослідники.

Так у перший місяць 1919 року кривава хвиля обопільного терору накрила наш край. Перемогу отримав „червоний” терор, який надалі заповонив радянську країну і не помилював ані „ветеранів революції”, ані „героїв громадянської війни”.

³¹² Там само.

³¹³ Там само.

Перебування на Луганщині Н. Махна в 1920 році

Важливим чинником національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр., як в Україні в цілому, так й окремо на Луганщині, був селянський повстанський рух, зокрема й під керівництвом Нестора Махна. Попри стихійність, він серйозно впливав на стратегічне становище тих чи інших політичних сил, які прагнули влади в Україні.

Незважаючи на значну роль у революційних подіях, діяльність Махна та його соратників на сьогодні висвітлена досить фрагментарно. Радянська історична наука взагалі відмовляла махновському руху в статусі важливої військово-політичної сили, натомість зображала його як суто кримінальне та кримінальне явище.

Яскравим проявом такого підходу в радянському кіномистецтві є фільми „Олександр Пархоменко”, „Весілля в Малинівці”, „Служили два товариша”, де повстанці представлені аполітичними мародерами, позбавленими будь-якого ідеологічного бачення своєї діяльності.

Серед аспектів цього питання, які найменше висвітлені у працях українських та зарубіжних істориків, є дії махновців у Старобільському повіті Харківської губернії в 1920 році. Важливість його вивчення полягає в тому, що саме тут Н. Махном було прийнято низку важливих стратегічних рішень, які вплинули на подальшу долю селянського повстанського руху.

Саме тут 2 жовтня 1920 року в Старобільську Махно підписав угоду з більшовиками про спільний похід на Крим, де на той час перебували частини Білої армії на чолі з генералом П. Врангелем. Передісторію цієї події розглянемо в цьому нарисі.

Як зазначалося, вивчення селянського руху в Україні залишається фрагментарним. Так, ми не можемо говорити про точну дату його виникнення. Поява іррегулярних загонів самооборони на селі обумовлювалося станом невизначеності, коли руйнувався старий світ і виникав новий. Для захисту себе, своєї родини й у цілому свого села

створювалися загони самооборони. До цих формувань входили передусім селяни-ветерани Першої світової війни, які мали бойовий досвід та залишали війська разом із зброєю у 1917–1918 рр. Вони й стали основою нового руху, зі своєю ідеологією.

Найімовірніше, появу таких загонів можна віднести до періоду перебування на території України німецьких та австро-угорських військ часів П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 року). У той час німецьке окупаційне командування проводило широку компанію вилучення сільськогосподарської продукції в селян як плати за забезпечення захисту України від посягань з боку Радянської Росії. Незадоволені селяни прагнули зупинити реквізиції для чого й створювали загони самооборони.

Саме так на Гуляйпільщині (тепер Запорізька область) і виник загін Н. Махна. Завдяки підтримці місцевого селянства й тактиці партизанської війни, каральні гетьманські війська зазнавали поразок від колишніх селян (не варто забувати той факт, що багато з них, особливо командний склад, пройшли фронти Першої світової). Чисельність загону зростала й потроху він перетворювався на партизанську армію.

Революція в Німеччині й закінчення світової війни в листопаді 1918 року остаточно підірвали боєздатність експедиційних сил, тож німецькі та австрійські солдати групами поверталися до себе додому. Махно в цей час переключився на боротьбу проти білої Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Врешті-решт, логіка боротьби проти білих, а потім і проти червоних привела отамана на Луганщину.

Ще менше відомостей ми маємо про початок та поширення селянського повстанства на Луганщині. Відомо, що восени 1919 року під час вступу махновців до міста Олександрівськ при штабі почали формуватися маневрові групи, область дій яких була окреслена Слобожанщиною: група Каменева (Каменюки) в складі загону Сироватського (Сіробаба) – 1000 багнетів, 100 шабель, 10 кулеметів, 2 гармати, а також загону

Колесніченка (1000 багнетів, 70 шабель, 12 кулеметів, 3 гармати); група Чередняка: загін Сови (1000 багнетів, 150 шабель, 15 кулеметів, 2 гармати) та 1-ий Катеринославський полк (1000 багнетів, 170 шабель, 20 кулеметів, 4 гармати). Їм було поставлено завдання руйнувати білогвардійський тил в Бахмутському, Ізюмському, Старобільському та Харківському повітах.

20 жовтня почалося безпосереднє виконання плану операції. Група Каменєва розгортала свою активність між містами Слов'янськ та Ізюм, рейдуючи навколо Чаплиного, Барвінкового та Тепленького лісу³¹⁴.

Тож отамани, які визнали себе махновськими, на Луганщині з'явилися вже в 1919 році, коли ця територія перебувала під контролем Добровольчої армії. Існують також відомості, що загін Каменюки вже з осені 1918 року партизанів проти гетьманців в Старобільських лісах³¹⁵.

Слід окремо розглянути особистість і повстанську діяльність отамана Каменюки, одного з яскравих селянських ватажків на Луганщині цього періоду. Його справжнє ім'я – Авраменко Андрій Андрійович, за соціальним походженням він був селянином-наймитом, уродженцем села Петропавлівка Старобільського повіту, що розташоване за 25 кілометрів від Луганська. За деякими даними, під час Першої світової війни Каменюка служив матросом на Чорноморському флоті. Там же в 1917 році він став анархістом.

З осені 1918 року Каменюка очолював повстанський загін, який боровся зі Скоропадським біля Старобільська. Приблизно в березні 1919 року він потрапив під політичну опіку Н. Махна, а влітку став головним отаманом Старобільського повіту (його загін налічував понад тисячу повстанців). Повіт без залізниць, великих міст і розвиненої промисловості був, як висловився В. Савченко „*ведмежим кутом – краєм лісів, боліт і степів*” і ця віддаленість від

³¹⁴ Савченко В. Атаманы казачьего войска. М.: Яуза, Эксмо, 2006. С. 317.

³¹⁵ Там само, с. 251.

основних політичних і промислових центрів надавала Каменюці додаткових переваг. Уже влітку 1920 року отаман мав під своїм контролем загін в 300 шашок і 400 багнетів³¹⁶.

Успіхи партизанської діяльності Каменюки привернули до нього увагу керівництва Революційної повстанської армії (махновців) (РПАУ(м)). Для об'єднання навколо неї місцевих повстанських елементів, пропаганди ідеалів анархо-комунізму, самоврядування та „третьої соціальної революції” на Старобільщину відправили Абрама Єфремовича Буданова, робітника з села під Луганськом (влітку 1920 року). Він був анархо-комуністом з 1905 року У 1918 році – член анархічної організації „Набат”, організатор повстанства. У махновщині з травня 1919 року як член культпросвіти, начштабу 1-го армійського корпусу. Беззмінний член Реввійськради³¹⁷.

Його ідеологічна робота на Старобільщині показує, що готувався ґрунт для подальшого розгортання повстанства в цьому регіоні, велася осмислена та цілеспрямована підготовка населення до сприйняття анархо-комуністичних ідей.

У цей період формувалася й особлива тактика партизанської війни, яку застосовували махновці, заснована на використанні на свою користь знання місцевості. Біля базових сіл в основному були густі ліси, в яких повстанці могли сховатися, якщо туди входили частини противника. Там виривали землянки, закопували зброю, патрони, цінності. Важливу роль у махновців відігравали ліси біля Старобільська. Тут розташовувалися бази загонів отаманів Каменюки, Волоха, Гаркуші, Гайворонського, Чорної Маски, Буданова, Панченка, Зайцева³¹⁸.

³¹⁶ Там само, с. 25–55.

³¹⁷ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. К. : РВЦ „Проза”, 1993. С. 428.

³¹⁸ Савченко В. Атаманы казачьего войска. М.: Яуза, Эксмо, 2006. С. 246–247.

Ще до прибуття Махна в регіон, місцеві загони діяли досить активно. Так, у доповіді губуправління за період з 1 по 31 липня 1920 року зазначалося: „19 июля атаман Терезов оперирует в районе Петропавловской волости. 18 июля бандой взяты зав. колесной мастерской, секретарь волисполкома. Банда разезжает на 8 тачанках. Банда напала на Старобельский продотряд, изрубила 8 чел. и захватила 5 подвод с продуктами. 17 июля банда налетела на с. Сокольники в количестве 40 чел. на 4 тачанках, двух бричках и двух подводах, но отступила из-за засады. 22 июля в Старо-Айдарской волости бандитами на квартире обезоружен милиционер, бандиты раздели и забрали всю одежду означенного милиционера. 23 июля в хут. Верхне-Теплый отряд Терезова (20 чел.) при 6 конных и трех тачанках уничтожили все бумаги в исполкоме и милиции, взял две лошади с седлами”³¹⁹.

Активними були й дії отамана Шаповалова. В зведенні губуправління за період з 1 по 31 липня 1920 року повідомлялося: „Лисичанский район. Убито 9 крестьян, трое уполномоченных по разработке государственных лесов, 8 красноармейцев, начальник продотряда, председатель Совета д. Ново-Дубровка; обезоружен отряд в Кабанье в количестве 66 чел., забрано 66 винтовок, 8 седел и 2 нагана. В Юрьеве убит продкомиссар Изюмского уезда; увезены той же бандой из Лимана комиссар, агент кооперации, волвоенком Нижнянской вол., два милиционера и два красноармейца. Взято у крестьян Лисичанской вол. две лошади и бричка. В с. Тернах из-за скопления дезертиров и агитации банд вспыхнуло восстание против продразверстки (до 2 тыс. чел.). Толпа обезоружила отряд военкомата. Части трудармии и усиленный наряд милиции

³¹⁹ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. С. 446.

восстание ликвидировал”³²⁰.

Активними були дії повстанців у районі Біловодська. Начальник тилу Донецької губернії І. С. Локатош повідомляв, що 16 серпня якась банда зарубала 7 радянських службовців³²¹.

Загалом у серпні 1920 року в Старобільському повіті селянський повстанський рух тільки наростав. З’явилися загони з Луганського району, які агітували, поширюючи прокламації політвідділу повстанців Махна. Звідти ж в район проникали дезертири, що несли з собою провокаційні чутки на користь Махна та нападали на політпрацівників.

Донесення місцевого ВЧК (Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем) за цей період повідомляли, що *„продразверстка в районе была крайне осложнена. В комнезамозах и комячейках оружие отсутствует, милиция по сравнению с бандитами малочисленна”*³²².

20 серпня повстанці напали на шпиталь у Слов’яногірську. 24 серпня загони Марусі-анархістки, Шаповалова, Буданова, Торезова (Терезова?) з’єдналися (600–700 багнетів, 600 шабель, 3 кулемета) та попрямували в село Трьохізбенка, у 8 верстах на північ від Слов’яносербська³²³.

29 серпня в селі Литвинівка (12 верст на північний захід від Біловодська) відбувся бій більшовиків із загоном Буданова (до 75 шабель, 30 багнетів і 4 кулемети). Загін пішов у напрямку Марківки, а частково – розбігся. В

³²⁰ Там само, с. 446–447.

³²¹ Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: Человек из контрразведки. Донецк: Донеччина, 1996. С. 132.

³²² Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М.: РОССПЭН, 2006. С. 447.

³²³ Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: Человек из контрразведки. Донецк: Донеччина, 1996. С. 13–33.

результаті бою вбито 27 повстанців, поранено 48, взято в полон 19. Захоплено 11 коней з сідлами та 5 гвинтівков. Втрати більшовиків включали одного убитого та п'ять поранених³²⁴.

У бюлетені № 78 штабу Харківського сектора військ Внутрішньої охорони Республіки (ВОХР) від 3 вересня 1920 року повідомлялося про дії махновських загонів у Катеринославській, Донецькій і Полтавській губерніях: *„С 15 августа по 1 сентября на территории тыла армии-13 нашими отрядами отобрано 819 винтовок, 5 пулеметов, 5 пистолетов, 11 обрезов, 1 пулеметный ствол, 10 штыков, 880 патронов, 12 повозок, 2 версты телефонного кабеля, 515 руб. золотом, 491 руб. серебром, 12 руб. меди, 6 лошадей, 2 верблюда. Нами задержано 1507 дезертиров, 3 бандита, 23 заложника. Убито 12 бандитов”*³²⁵.

З цих численних повідомлень можна зрозуміти, що ще до приходу Махна на Старобільщині вже мало тривало протистояння селянського повстанства та більшовиків.

У серпні-вересні 1920 року Н. Махно активізувався на півдні нинішньої Луганської області, де до цього його рух представляли лише кілька місцевих загонів. У цей період махновці в безперервних боях витратили майже всі патрони. Тому для батька Махна вкрай важливо було знайти нове джерело поповнення боєприпасів.

Одним з таких місць був Луганськ, для захисту якого більшовики, усвідомивши ситуацію, стягнули до 10 тис. бійців і 3 бронепотяги³²⁶.

Вони-то й стали на перешкоді з'єднанню основної армії з місцевими повстанцями, які отримали наказ іти на з'єднання з батьком. У відповідь 31 серпня повстанці перетнули залізницю Ізюм–Балаклія, підірвавши при

³²⁴ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М.: РОССПЭН, 2006. С. 469.

³²⁵ Там само.

³²⁶ Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2008. С. 289.

цьому рейки³²⁷.

Відомий такий наказ штабу РПАУ(м), виданий у цей період:

„1-го сентября сформировать два отряда численностью (в каждом) батальон пехоты и 50 чел. кавалерии и по 5 пулеметов;

- левый боковой отряд (Живодерова) занимает ст. Сватово и с первого звена начинает переворачивать линию ж/д на восточную часть в направлении ст. Хрипково.

- правый боковой отряд (Голика) разрушает линию ж/д со ст. Кабанье до с. Ново-Никольское на западную сторону.

- после порчи линий оба отряда должны быть у с. Мыловатка;

2-го сентября 9 час. утра главные силы группы проходят маршрут через с. Мыловатка и с. Мостки, где и располагаются части на ночлег”³²⁸.

Згідно ним 1 вересня Махно захопив с. Мілуватка³²⁹. 2 вересня через станції Сватове, Кабанне та Хрипкове махновці перейшли залізницю Куп’янськ–Лисичанськ, підриваючи рейки та вступили в бій з бронепотягом (втрат не було)³³⁰.

Тоді ж Махно видав ще один наказ штабу, у якому йшлося: „...для занятия г. Старобельска необходимо:

1. Выделить два пехотных полка, 1-й кавалерийский полк при «люисевской» команде, 10 «максима», при двух орудиях, на которых и

³²⁷ Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. К. : Темпора, 2015. С. 136.

³²⁸ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. С. 420–421.

³²⁹ Савченко В. А. Махно. Х. : Фоліо, 2008. С. 289.

³³⁰ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. С. 190.

возложитъ занятие г. Старобельска.

2. К городу подойти тихо и скрытно, пойти в лоб, а кавалерии следует переправиться на восточную сторону р. Лейдор (?) и сделать ложное наступление на город по дороге сел Евсуг–Песчаное и с. Чмыревка.

3. Т. Тыхненко со своей комендантской командой должен идти за пехотной цепью и обеспечить занятие пакгауза и тому подобное, выставляя свои караулы, чтобы не была растащена военная добыча”³³¹.

У перші дні вересня Махно з наскоку взяв Старобільськ. Нападу отамана на місто ніхто не очікував, оскільки шість днів тому, 27 серпня, він був ще на Полтавщині. О 5-й ранку відбувся розвідувальний виїзд червоноармійців з села Олексіївка до села Містки. Там місцевий селянин повідомив їм, що бачив великі загони. Але загалом верхова розвідка більшовиків у район Містків результату не дала, їм не вдалося виявити з’єднання повстанців.

Проте увечері 2 вересня Махно вийшов з Містків і до середини ночі вже стояв за 2 км від Підгорівки, в Казначеевому яру. З махновцями були сотні підвід селян. Рано-вранці 3 вересня махновці впритул підійшли до міста та зупинилися на горі, яка височить над містечком. Через сильний туман їх не було видно. Орієнтовно о восьмій годині ранку туман осів і махновці пішли на місто ланцюгом за підтримки артилерії. Місцевий батальйон ВОХР здебільшого перейшов на їхній бік, менша частина втекла на Луганськ. Були заарештовані завідувач УОНО А. Г. Лягушенко та секретар УОНО Троцький³³².

Учасник подій (член повітового комсомольського бюро) Григорій Роздимаха так описує той ранок: „Махновцы внезапно утром 3 сентября ворвались в город. Караульная рота вступила в неравный бой и была

³³¹ Там само, с. 421.

³³² Мирошниченко И. Е. Старобельщина – жемчужина Приайдарья. Луганск: ООО „Виртуальная реальность”, 2011. URL: <http://www.nikolaevskii-sobor.ru/kniga.php?page=reid-nestora-mahno-na-starobelshinu>.

смята. 25 красноармейцев, почти половина ее состава, были зарублены. Бойцы ЧОНа, бежавшие к месту службы по тревоге, встречались с махновцами и погибали.

Член уездного бюро комсомола Коля Жуков по дороге в Упартком столкнулся с группой махновцев, залег в канаве на перекрестке Большой Дворянской и Кузнечной, первым же выстрелом убил махновца. Он долго отстреливался, задерживая движение, но был убит подкравшимся со двора махновцем. Погибли коммунисты Белоусов, Шевченко, Попов, Мураховский и другие. Бывший матрос Пастухов отстреливался из окна своей квартиры, убил и ранил нескольких махновцев, последним патроном застрелился”³³³.

Просуваючись містом махновці виявляли комуністів та активістів. Частина з них була зарубана на „горбах” (район сучасного кварталу Ватутіна). Чисельність війська, згідно з даними І. Мірошніченка, доходила „до 8000 – три піхотні полки, кулеметна частина (200 тачанок) і саперний підрозділ. Артилерійська частина складала 18 шестидюймових і тридюймових знарядь”. У цей час загинула половина парторганізації міста³³⁴.

Зайнявши Старобільськ, повстанські загони розмістилися по всьому місту та навколишніх селах: Чмирівка, Бутове, Заєрок, Підгорівка, Куликівка. Тут же в Старобільську місцеві лікарі зробили операції на ногах пораненим Махну й Куриленку.

Відбувалися реквізиції бричок, лінійок, коней, корів. Зі складу повітового продовольчого комітету вивезли 22 тис. пудів зерна; зі складів повітового земельного відділу селяни вивозили плуги, сівалки, косарки, сортове залізо та оброблену шкіру. Були обчищені сейфи повітового фінансового відділу – 22 млн рублів (і 3 млн в інших установах). У місті конфіскували всі ліки й бинти³³⁵.

³³³ Там само.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Там само.

Дослідники Т. А. Беспечний та Т. Т. Букреєва вказують, що після захоплення Старобільська повстанцями було отримано 22 млн рублів, 1800 пудів хліба, який був розпроданий спекулянтам по 200–250 рублів за пуд; захоплено 4 кулемети, 40 тис. патронів, 30 коней і випущено з в'язниці до 1000 дезертирів.

Посилаючись на бюлетень інформаційного відділу Донецького губкому партії, автори повідомляють також про розстріляних комуністів (15 осіб) та безпартійних (23 людини); захоплення 48 тис. патронів, 50 тис. аршинів мануфактури, 20 тис. пудів хліба, майже 200 овець, кількох десятків пудів меду, 15-ти вагонів шкіри та 2-3-х млн рублів. З числа випущених дезертирів і злочинних елементів були ті, хто приєднався до армії³³⁶.

Значними були й воєнні трофеї. Як зазначає у своїй праці М. Кубанін, Махно під час захоплення Старобільська взяв 4 кулемети, 40 тис. патронів, 180 коней і випустив 1000 дезертирів³³⁷.

Історики В. Данилов і Т. Шанін наводять таку інформацію: *„Взято в плен до 200 чел. из особого отдела, 1 пулемет, до 25 тыс. пустых и до 30 тыс. боевых патронов, 21 млн рублей и много военного добра. Часть красных скрылась в лесу. Были освобождены 400 человек, которые сожгли тюрьму”*³³⁸.

У цей період Махно, поранений у попередніх боях із більшовиками в ногу, отримав невідкладну медичинську допомогу в хірургічному відділенні старобільської лікарні. Лікувальні процедури здійснив місцевий видатний фельдшер Василь Іванович Діденко.

³³⁶ Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: Человек из контрразведки. Донецк: Донеччина, 1996. С. 142.

³³⁷ Кубанин М. И. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. Л.: Прибой, [1926]. С. 391.

³³⁸ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М.: РОССПЭН, 2006. С. 391.

Під час перебування в місті, махновці встигли віддрукувати свою газету³³⁹. Цікавий факт: наприкінці серпня 1920 року на Харківщині махновці захопили як військовий трофей легкий аероплан, який розібраним перевозився в обозі. Останній раз він був помічений саме в Старобільську 3 вересня³⁴⁰.

Щоб привернути на свій бік місцеву молодь Махно організував огляд-парад військ на лузі біля річки поряд з крейдяним Пристіном, нижче Нобелівських нафтових баків. Отаман приймав парад сидячи та поклавши поранену в попередніх боях ногу на барабан³⁴¹.

Під час перебування махновців у місті, до них приєдналися місцеві загони Буданова й Каменюки (приблизно 3 тис. повстанців, 4 гармати); з їхньою допомогою пізніше було взято Біловодськ³⁴². Саме в цей час загін Каменюки стає Старобільським полком армії Махна.

3–8 вересня 1920 року махновці контролювали район між Старобільськом та Біловодськом, здійснюючи вилазки на Лисичанськ, Лиман і Кам'янське. У містах, куди входив Махно, одразу з'являлися місцеві селяни, які на підводах везли звітти „гостинці” додому³⁴³. У своїй книзі В. Білаш (тодішній начштабу РПАУ(м)) згадував діалог з одним із місцевих селян: „*У нас теперь начальства очень много*», – *говорили крестьяне. – В течение этого месяца нас посетило множество продовольственных отрядов. Луганск совсем зарезал. В одну неделю к нам приезжали отряды от армии, действующей и трудовой, от союза металлистов, горняков, совслужащих, от губкома и*

³³⁹ Там само, с. 390–391.

³⁴⁰ Чоп В. М. Авиация Махно. *Експедиция XXI* (Днепропетровск). 2008. № 10. С. 8–9.

³⁴¹ Мирошниченко И. Е. Старобельщина – жемчужина Приайдарья. Луганск: ООО „Виртуальная реальность”, 2011. URL: <http://www.nikolaevskii-sobor.ru/kniga.php?page=reid-nestora-mahno-na-starobelshinu>.

³⁴² Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2008. С. 287–289.

³⁴³ Там само.

ревкома, от заводов и продкома. Все эти отряды выкачивали хлеб, которого нет у нас, даже семян для посева не достает! Все они нам не верили, обыскивали, брали заложников, расстреливали. Сейчас от нас требуют: мясо, жиры, картофель и все-все, что можно съесть... Они создали целые армии для изъятия продуктов питания, а ведь у нас давно уже ничего нет, сами на овощах сидим. Да к тому же засуха, год неурожайный, все горит – будет голод. Село хотят поссорить, «расслоить» на бедняков, середняков, кулаков, и для этого участникам, которые лезут по чердакам и подпольям, выдают 10% отобранного»³⁴⁴.

У цей час загін Буданова захопив Слов'яносербськ, а загін Махна (3 тис. бійців, 6 гармат) рейдував біля Луганська в спробах заволодіти містом. Проти нього була виставлена мобільна група Степанова (2 тис. багнетів і 2 бронепотяги) та червоні загони Луганського району³⁴⁵.

Начштабу РПАУ(м) Білаш в своїх спогадах писав, що способи поповнення боєприпасів були різними. Він наводить у цьому зв'язку доповідь голови Раднаркому України Х. Раковського, в якій сказано, що перебуваючи в Донецькій губернії у вересні Махно забезпечувався з Луганського патронного заводу, отримавши звідти, нібито, майже 1,5 млн патронів (!)³⁴⁶.

Інформзведення губуправління за період з 1 липня по 15 вересня 1920 року (21 вересня 1920 року) повідомляло про наслідки проходження армії Махна через Старобільський район: „все учреждения разгромлены, телеграфная станция и аппараты совершенно уничтожены, электростанция повреждена, побита и поломана мебель, музыкальные инструменты, канцелярские дела уничтожены, и убито в одном городе

³⁴⁴ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. К. : РВЦ „Проза”, 1993. С. 436–437.

³⁴⁵ Савченко В. А. Махно. Х. : Фоліо, 2008. С. 289.

³⁴⁶ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. К. : РВЦ „Проза”, 1993. С. 509

*только до 35 чел. Советские работники и члены местной организации КП(б)У разбежались: из всей организации, в которой насчитывалось до 200 членов, до настоящего времени зарегистрировано 50 чел., об остальных сведениях нет*³⁴⁷.

У документі було зазначено, що в грабунках брало участь переважно місцеве населення. Повстанцями було взято зі старобільського „Союздонбассейна” взуття, мануфактуру, взамін чого вони залишили 18 пуд. підошовної шкіри, яку кооперативи розподілили серед населення по 40 тис. руб. за пуд. З фінвідділу, як вже згадувалося, було захоплено 22 млн руб.³⁴⁸. Також у документах за цей період зазначалося, що в місті повністю зник папір.

15–16 вересня радянська влада в Старобільську була відновлена. Проте на його околицях промахновські сили продовжували спротив більшовикам. *„В селах местные дезертиры и кулаки организуются в летучие – 5-10 чел. – мелкие отряды, которые работают открыто, подстрекая население против соввласти. Беднейшее население, организованное в комнезамощи ранее и расплеченное в настоящее время, – всецело на стороне советвласти”,* – містилося в інформзведенні губуправління (21 вересня 1920 року)³⁴⁹.

У деяких селах залишилася таємна махновська агентура. Інформзведення губуправління повідомляло що *„подрайисполкомы и милиция разбежались, боясь вернуться на свои места даже после ухода банд. Связь отсутствует. Указывалось, что на первые надобности требуется 10–12 млн рублей”*³⁵⁰.

Тим часом Н. Махно почав наступ на Луганськ, який у вересні 1920 року закінчився невдачею, змусивши

³⁴⁷ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. С. 462–463.

³⁴⁸ Там само.

³⁴⁹ Там само.

³⁵⁰ Там само.

отамана повернути назад на Старобільщину.

26 вересня 1920 року о 2-й годині ночі махновці зайняли село Стрільцівка Старобільського повіту. Тут відбулася нарада командування з приводу подальших дій.

Думки розділилися. Частина командирів висловила бажання осісти на одному місці, щоб спробувати провести анархо-комуністичний експеримент.

Водночас інша частина повстанців вважала, що місцеве селянство ще не готове до анархії, *„оно не способно к поголовному восстанию против власти и государства, и что оно не восставало даже тогда, когда подвергалось жестокостям”*³⁵¹. Тому вони обстоювали похід на Крим проти генерала П. Врангеля в союзі з недавніми ворогами – більшовиками. Прибічниками цієї ідеї були повстанські командири Белаш, Куриленко та Хохотва.

Зрештою більшість висловилося за такий союз і 27 вересня 1920 року начштабу махновців Белаш телефоном із зайнятого на той час Біловодська домовився з начальником особливого відділу Південного фронту Червоної армії Манцевим про початок переговорів.

28 вересня махновці висунули перші умови. Вони пропонували більшовикам вийти зі Старобільська та вважати 100-верстову зону навколо міста нейтральною. Щоб привести свої частини в бойовий порядок для походу проти Врангеля вони просили виділити їм 12 днів.

У відповідь більшовики пропонували нейтральну зону у 70 верст, вважаючи махновським центром Біловодськ, а також віддали розпорядження своїм частинам про призупинення воєнних дій з повстанцями.

У цей час сталася подія, що ледь не зірвала переговори. Частина більшовицьких військ, не отримавши наказу, підійшла з боку села Стрільцівки до Біловодська та готувалася перейти в наступ. Махновцями були надані відомості про перемир'я. Тільки тоді червоні відійшли до Стрільцівки³⁵².

³⁵¹ Там само, с. 446.

³⁵² Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно.

2 жовтня махновці залишили Біловодськ і зайняли Старобільськ, про що, ймовірно, вже була домовленість. Вони увійшли до міста як союзники, більшовицький гарнізон зустрічав їх з музикою. *„Нас зустрічали криками «Ура», – згадував махновський командир Белаш³⁵³.*

Штабами обох сторін були віддані накази: червоному гарнізону – не чинити опір, махновцям – припинити ворожі дії проти радянської влади.

У перші дні перебування в Старобільську Махно, разом із дружиною Галиною, жив у будинку місцевого мешканця Селіверстова. На березі Айдару, поблизу гори Пристін, він відпочивав з наближеними, зустрічався з командирами своєї армії, керівництвом міста та повіту. Саме там відбувалося обговорення майбутньої угоди із підлеглими.

Командувач Червоної армії М. Фрунзе прислав досвідченого хірурга з Харкова для лікування поранення „Батька”.

Після триденного перебування в лікарні Махно жив і лікувався в будинку місцевого священика Я. В. Буткова (тепер вул. Гімназична, 47), де гостював десь два тижні.

Як зазначали очевидці, у той час ціни на алкогольні напої в Старобільську різко зросли. На базарній площі біля Покровського собору між анархістами та комуністами був проведений політичний диспут. Анархістів очолював Д. Попов, колишній есер, один із махновських командирів. Від комуністів виступило кілька осіб, зокрема й міський секретар КП(б)У П. Нехорошев³⁵⁴.

Одночасно йшли останні приготування до підписання угоди, для чого в Старобільськ прибула повноважна делегація від більшовиків. Тут же були вироблені попередні умови військово-політичної угоди з

Историческое повествование. К. : РВЦ „Проза”, 1993. С. 393.

³⁵³ Там само.

³⁵⁴ Мирошниченко И. Е. Старобельщина – жемчужина Приайдарья. Луганск: ООО „Виртуальная реальность”, 2011. URL : <http://www.nikolaevskii-sobor.ru/kniga.php?page=reid-nestora-mahno-na-starobelshinu>.

радянською владою. Для остаточної редакції й затвердження їх відправили до Харкова. Там же для постійних зв'язків із штабом Південного фронту перебували представники Махна на чолі з Куриленком, Будановим і Поповим.

Між 10 і 15 жовтня 1920 року умови угоди були остаточно вироблені та прийняті обома сторонами. Вони зводилися до такого:

Політичні умови:

1. негайне звільнення та припинення переслідувань на територіях Радянських Республік усіх махновців і анархістів за винятком вороже налаштованих проти радянського уряду;

2. щонайповніша свобода агітації та пропаганди, як усно, так і в друкованій формі, махновцями й анархістами своїх ідей без заклику до насильницького скинення радянського уряду та з дотриманням воєнної цензури;

3. вільна участь у виборах рад, право махновців і анархістів входити до них, вільна участь у підготовці чергового 5-го Всеукраїнського з'їзду рад, який мав відбутися в грудні 1921 року.

Військові умови:

1. РПАУ(м) входить до складу збройних сил Республіки як партизанська, в оперативному відношенні підкорюючись вищому командуванню Червоної армії; зберігає всередині себе встановлений раніше розпорядок;

2. РПАУ(м) просуваючись по радянській території, фронтом і через фронти, не приймає до своїх лав частин Червоної армії та тих, що дезертирують з них;

3. про підписану угоду, з метою знищення загального ворога „білогвардійщини”, РПАУ(м) доводить до відома трудової маси, що йде за нею, шляхом відповідних відозв із закликом про припинення воєнних дій проти радянської влади; з метою досягнення більшого результату радянський уряд повинен також негайно опублікувати звіт про підписану угоду;

4. родини членів РПАУ(м), які мешкають на території Радянської Республіки, в пільгах прирівнюються

до родин червоноармійців і отримують від радянського уряду України відповідні документи.

Документ підписали:

1. Від радянського уряду: командувач Південним фронтом Фрунзе; члени реввоенради Південного фронту Бела Кун і Гусєв.

2. Від махновців: уповноважені ради та командування РПАУ(м) Куриленко та Попів.

Після підписання договору почалася підготовка до походу проти врангелівців. Кримську групу очолив Каретників, який відправився на фронт.

Махно ж на деякий час залишився в Старобільську лікувати ногу. Він писав вірші, охоче фотографувався. Часто сидів у дворі на сходах будинку та грав на гармошці³⁵⁵.

Дотримуючись у цілому встановленого порядку, махновці все ж іноді його порушували. Неприємний випадок стався з місцевим жителем Петром Яковичем Зубарем, який розповідав: *„в октябрі 1920 г. махновці забрали у них со двора копну сена и шесть мешков ячменя. Правда, расплатились деньгами, на которых было напечатано: «Гроші зло, а тобі не повезло». Эти деньги в Старобельске никто не принимал ни при махновцах, ни позже”*³⁵⁶.

Варто зазначити, що не усі повстанці погодилися на союз з більшовиками. 3–4 тисячі осіб залишили махновську армію, незважаючи на загрози розстрілу за дезертирство. Так, донські козаки групи Фоміна (500 багнетів і 200 шабель) пішли на Дон; 300 колишніх червоноармійців з групи Петренка, вкравши 15 кулеметів втекли в Богучарський ліс; повстанський полк Пархоменка (2 тис. багнетів, 150 шабель, 1 гармата та 50 кулеметів) попрямував у Воронежську губернію.

Від групи Каменєва (4 тис. багнетів, 600 шабель, 4 гармати, 70 кулеметів) у поході на Ізюм відкололася

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ Там само.

частина повстанських груп Каменюки та Гаркуші, які попрямували в бік Луганська (незабаром загін Каменюки було підпорядковано загону Пархоменка, який і собі, разом з Фоміним, вступив в партизанське об'єднання отамана Колеснікова)³⁵⁷.

Вони не вірили більшовикам і виявилися праві. Як відомо, після розгрому Врангеля в Криму, у кінці листопада-грудні 1920 року більшовики повернули зброю проти колишніх союзників, по суті, розгромивши повстанський рух.

Махно знову повернувся на Луганщину на початку 1921 року в ході боротьби за виживання своєї армії. У цей період він здійснював рейди, плануючи зміцнити кістяк армії за допомогою отаманів, які концентрувалися на півдні Слобожанщини. Сюди, в зону лісів між Ізюмом і Лисичанськом, Махно повернувся в лютому 1921 року після виснажливого попереднього походу по Воронежській губернії.

На момент перебування біля села Веселе, що на північ від міста Валуйки, загопи отамана налічували приблизно 2 тис. шабель, 2 гармати та 50 кулеметів. Окрім того, його військо супроводжували допоміжні частини та служби. Метою повернення була спроба з'єднання з отаманом Каменюкою, який, нагадаємо, в 1920 році підтримував Махна, але після укладення Старобільської угоди з більшовиками, відколовся від батька.

Шукаючи зв'язків із Каменюкою, РПАУ(м) повернула на південь до Старобільського повіту та пройшла через Олексіївське, Н. Олександрівку, Ровеньки (де з'єднався з загonom іншого місцевого отамана Волоха).

1 лютого Махно контратакував більшовицький загін Нестеровича, проте був розбитий і відступив до Білолуцька (50–55 верст на північ від Старобільська). На короткий час поселення зайняв махновський підрозділ чисельністю

³⁵⁷ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. С. 456–457.

„...до 2 тыс. сабель, 500 штыков при 4 полевых четырёхдюймовых орудиях и 70 пулеметах”³⁵⁸.

Отаман не затримався в Білолуцьку надовго. На початку лютого він досяг слободи Донцівка, звідки рушив на Кам'янку, де, прийнявши бій, здійснив прорив до Марківки. Своїм лівим фланговим підрозділом він також зайняв Морозівку, рухаючись основними силами на слободу Зориківка. Там він хотів влаштувати засідку передовому більшовицькому загону Заволзької бригади.

Однак здійснити ці плани не вдалося й махновські сили відступили до хутора Миколаїв (Безбожників), Стрільцівки та Бараниківки.

4 лютого Махно виступив з Бараниківки на слободу Н. Камишівську та Титовку Донської області. В цей період повстанцями на короткий час було захоплено Лисичанськ і Біловодськ, де загоони розжилися боєприпасами. Розбивши кавалерійську бригаду, Махно захопив 4 гармати та 6 кулеметів, а після відійшов у ліси поблизу Сіверського Дінця, де зустрів місцевих повстанців.

Вже 5 лютого він рушив на хутір Н.-Теплий (25 верст на північ від Луганська), звідки різко повернув на захід, зайнявши Петропавлівку (Луганського повіту) та рушив на хутір Гречишкін (Лисичанського повіту).

У цей час загін отамана Попова, близького до Махна, в районі слободи Райгородка атакував 2-гу бригаду 9-ї кавдивізії, яка мусила відступити. Як переможець Попов отримав артилерійську батарею, кілька кулеметів і до 300 коней із сідлами. Він переслідував більшовицькі сили до Новоайдару, а потім повернув на той же Гречишкін, лівим боковим загonom входячи в слободу Жовту та станцію Родакове, а правим – на хутір Смолянинів³⁵⁹.

Приблизно 6 лютого Махно пішов на південний схід,

³⁵⁸ Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. К. : Темпора, 2015. С. 538.

³⁵⁹ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. К. : РВЦ „Проза”, 1993. С. 703–706.

плануючи вирушити в район Міллерово, щоб приєднати загони Фоміна та Каменюки. Отаман пройшов походом через Олександрівку, Ново-Олександрівку, Ровеньки, Осипівку, а також зайняв Марківку. Тут, однак, повстанці були атаковані більшовиками та втекли через Біловодськ, Шульгинку, Кабанне, Шандриголове (на південь від Ізюма) та станцію Барвінкове на Гуляйпільщину.

Отже, мета рейду досягнути не вдалося. Загони Фоміна та Каменюки в той час перебували в районі донських станиць Усть-Білокалитвинської та Усть-Медведицької відповідно й не мали змоги об'єднатися з махновцями. До 10 лютого Махно покинув межі Донецької губернії³⁶⁰.

Наступний рейд, метою якого також було з'єднання з загоном Каменюки, відбувся влітку 1921 року 13 липня основна армія Махна перейшла залізницю біля станції В. Анадоль (селище Ольгинка, сучасна Донецька область) та під ранок зупинилася на привал у селі Новотроїцьке. Далі маршрут пройшов через Василівку, Бешев (Старобешеве), Миколаївку, Голодаївку (15 липня), що на Донеччині³⁶¹.

15 липня загін махновців був затиснутий групою більшовика Германовича в балці біля річки Міус. 250 осіб перебували під щільним вогнем кулеметів вісьмох броньовиків. Бій тривав протягом трьох годин. Врешті-решт один з радянських броньовиків в'їхав в балку і відкрив вогонь з ракетниці. Махновці, вважаючи, що готується загальна атака, зважилися на прорив, залишивши на полі обоз (53 тачанки, 33 кулемета) та 130 загиблих повстанців.

Через два дні поблизу села Нагольне (нині Донецька область) вони знову вступили в бій із загоном Германовича, втративши ще 20 осіб убитими³⁶². 23 липня

³⁶⁰ Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. К. : Темпора, 2015. С. 539.

³⁶¹ Там само, с. 569.

³⁶² Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–

загін перейшов залізницю Міллерово–Кантемирівка біля села Зоринівка (нині Міловська селищна громада Старобільського району), вийшовши за межі Донбасу в Донську область³⁶³.

У цей період Махну знову не вдалося з'єднатися з Каменюкою, оскільки останній перебрався на середній Дон (район станиць Вешенської та Мігулінської). Плакаючи надію залучити Каменюку, а також місцевих отаманів Пархоменка та Фоміна до походу на Галичину, план якого він тоді виношував, Махно відправився слідом. Військо отамана перейшло залізницю Міллерово–Чорткове біля хутора Мешков та вплав перетнуло Дон, прусуваючись до річки Хопер.

Розбивши загони комнезамів і місцеві продзагони, махновці захопили станицю Вешенську. Саме тоді до полону потрапив майбутній письменник М. Шолохов, член продзагону, який з огляду на малолітство був відпущений. Проте реалізувати головну мету походу, щодо об'єднання з промахновськими крайовими отаманами, не вдалося. Пархоменко в той час був на Тамбовщині, а Фомін розпустив свій загін за амністією та пішов у підпілля. Каменюку так і не знайшли³⁶⁴.

3 серпня 1921 року махновці перейшли залізницю поблизу станцій Чорткове та зайняли Стрільцівку. Рухаючись на захід, вони стикнулися з частинами Богучарської бригади ВЧК та кавалерійським загоном Гороха, тож повернули на північ, відійшли на лінію Миколаївка–Зориківка й далі на північний захід, занявши Кабичівку, де ненадовго стали привалом.

Згодом махновські сили продовжили рухатися на північний захід, обходячи півколом район Старобільська. 6–7 серпня Махно діяв на території Олексіївського повіту.

1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. С. 372–373.

³⁶³ Савченко В. А. Махно. Х. : Фоліо, 2008. С. 217.

³⁶⁴ Архирейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. К. : Темпора, 2015. С. 570–571.

Більшовики вважали, що Махно перейде залізничну гілку Валуйки–Олексіївка, але він, уникаючи боїв, повернув на південь, а потім на південний схід і 8 серпня зайняв Простаків і Новоолександрівку Старобільського повіту³⁶⁵.

Махно рушив у Старобільський повіт, розраховуючи, що може сховатися в місцевих дрімучих болотах і лісах, у регіоні, де не було залізниць і де частина населення лояльно ставилася до нього. Проте біля станції Сватове махновці натрапили на полк червоних гусар, полк Богучарської бригади, бронепοїзд, а також пару броньовиків. Дивом їм вдалося прорватися до ізіумських лісів. Більше на цю територію Махно не повертався.

³⁶⁵ Савченко В. А. Махно. Х. : Фоліо, 2008. С. 217–218.

Старобільщина в роки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

У роки Української революції 1917–1921 рр. Старобільськ та Старобільщина на повну випробувала на собі всі „принади” громадянського конфлікту. Кілька разів місто переходило з рук до рук. У бурхливому кругообігу змішалася боротьба відразу кількох ворожих політичних сил, рясно породжуючи численні особисті трагедії та страждання.

Вловити суть того, що відбувалося в Старобільську, тодішньому повітовому центрі Харківської губернії, досить складно. Уривчасті відомості про ті події є суперечливими, а їхня оцінка залежить від того, яку політичну позицію посідав автор джерела: пробільшовицьку, проукраїнську чи був прихильником „відродження” Білої Росії. Що казати, навіть прихильники незалежної України в певні моменти історії тут були представлені двома таборами: прибічниками гетьмана Павла Скоропадського чи Директорії. І вже зовсім без свого літописця залишився старобільський повстанський рух селян, що дало змогу в деяких історичних працях маргіналізувати його до рівня бандитських формувань.

Тому ця історична реконструкція – не більше, ніж приблизна і, ймовірно, потребує суттєвого доопрацювання в майбутньому.

Історія Старобільщини в роки революції виглядає приблизно так. Після зречення від влади царя Миколи II край охопила революційна ейфорія. До жовтня (листопада) 1917 року тут відбувалися події, близькі за змістом із тими, що гриміли всій по території колишньої Російської імперії. Відчувалися відлуння тодішнього „дво...” або навіть „тривладдя”. Верхівка міста – саме ті горезвісні купці та торговці, які визначили його „душу”, – тяжіли до міської думи як органу Тимчасового уряду. Серед низів, ймовірно, були популярні есерівські та більшовицькі ради. Селяни навколишніх сіл чекали від влади наділення їх поміщицькою землею й готові були

підтримати будь-кого, хто цю обіцянку виконає. Часто в історичній літературі можна зустріти версію, що у селянському середовищі відродився стихійний, народний анархізм, властивий Запорізькій Січі.

Прихід до влади більшовиків наприкінці 1917 року був доброзичливо зустрінутий низами та з побоюванням – Старобільської міської думою. Представникам останньої, ймовірно, був більше до душі гетьман Павло Скоропадський, який захопив владу в Києві наприкінці квітня 1918 року. У морі революційної анархії він був єдиним, хто намагався хоч якось зберегти старий-добрий дореволюційний лад, такий милий місцевим купцям, промисловцям та землевласникам. Відома дата встановлення гетьманськими військами контролю над Старобільськом. Як зазначалося у газеті „Южный край” від 25 квітня 1918 року, *„украинско-германскими войсками занят город Старобельск и очищен последний Старобельский уезд, Харьковской губернии”*³⁶⁶.

Існує також версія, що в травні 1918 року депутати міської думи Старобільська підтримали владу гетьмана, але вона потребує підтвердження та подальшого наукового опрацювання.

На жаль для місцевих купців, ближче до кінця 1918 року влада Скоропадського захиталася. У листопаді його союзники, Німеччина та Австро-Угорщина, зазнали поразки в Першій світовій війні (1914–1918), а їхні війська терміново залишили Україну, в тому числі й старобільський край. Намагаючись урятувати становище, гетьман 14 листопада 1918 року проголосив союз із Білим рухом, обіцяючи, що Україна на правах автономії увійде до складу майбутньої демократичної Росії. Хоча ці наміри так ніколи й не були реалізовані, вони давали „білим” легітимну нагоду зайняти Старобільський повіт як дружній гетьманському уряду стороні. Наприкінці листопада – у грудні 1918 року Донська армія зайшла до Старобільська, а також до Луганська. Таке рішення було

³⁶⁶ Южный край. 1918. 24 апреля.

підтримано гетьманською крайовою владою повітового міста, яка закликала білі війська.

Білим намагалися протистояти „петлюрівці” – представники поваленої Скоропадським київської Директорії.

Нову українську владу обстоювала реорганізована в листопаді 1918 року 1-ша окрема Запорізька дивізія, якій присвячено окремий нарис вище. Це було одне з найбоєздатніших формувань української армії, що несло в краї службу із захисту кордонів Української держави. Втім, оскільки дивізія на той час майже не забезпечувалася Києвом, її бойові якості були досить низькими, хоча історія залишила кілька згадок про сутички „петлюрівців” та білогвардійців. „...А на кордоні з Україною молоді козаки, щойно навчені у Персіанівці, під Новочеркаськом, покликані під прапори, билися з петлюрівцями. Майже половина заново збитого 12-го Донського козачого полку лягла під Старобільськом, завойовуючи області зайвий шматок української території”, – писав, мабуть, про цей час письменник М. Шолохов у своєму знаменитому романі „Тихий Дон”. Незабаром обидві сили зазнали поразки від більшовиків.

Важливу роль в історії революції 1917–1921 рр. на Старобільщині відіграв повстанський селянський рух, що особливо активізувався в 1919–1921 рр. Саме тоді більшовики впроваджували практику продрозкладки – насильницького вилучення „надлишків”. У результаті Старобільськ, який, ймовірно, більш-менш підтримав у 1919 році владу „червоних”, опинився в морі невдоволення селянства, яке чекало на свого істинного захисника.

Як відомо, на цю роль претендував Н. Махно, що наприкінці літа 1920 року ненадовго захопив повітове місто, а пізніше жив тут вже як гість більшовицької влади після укладання сторонами 2 жовтня 1920 року Старобільського договору про спільний похід на Крим проти генерала Врангеля.

Ще одним народним месником був Іван Каменюка (Андрій Авраменко) – уродженець села Петропавлівка

Старобільського повіту, матрос Чорноморського флоту в роки „Великої війни”, анархіст та невдалий махновець.

Як вже зазначалося, він почав партизанити ще в період Скоропадського, викликаючи співчуття в селян, незадоволених тодішньою аграрною політикою. Навесні 1919 року приєднався до Махна й пробув з батьком понад рік. Однак Каменюка відмовився визнати Старобільський договір і продовжив воювати з більшовиками.

Однією з найуспішніших акцій Каменюки було захоплення 5 березня 1921 року Старобільська під час з'їзду комбідів (комітетів бідноти) – сільської голоди, головної сили, на яку спиралися більшовики на селі. Всіх делегатів було вбито.

Загинув повстанець у 1921 році поблизу села Осинове нинішнього Старобільського району, де особисто повів своїх прихильників у смертельну атаку. Його тіло було привезено до Старобільська й виставлено на загальний огляд. Це було необхідно для того, щоб зламати опір місцевих противників Радянської влади.

ЛУГАНЩИНА 20–40-х рр. XX століття

„Великий перелам”.
Луганщина у вирі колективізації
та Голодомору 1932–1933 рр.

Історію драматичних 1930-х рр. на Луганщині неможливо розглядати без алогічної на перший погляд асоціації, яка волею-неволею спадає на думку. Пам’ятаєте, у серії романів про юного чарівника Гаррі Поттера, звичайні громадяни чаклунського світу, в якому йому доводилося жити, намагалися уникати називати ім’я справжнього лиходія Лорда Волдеморта, ховаючи свій жах перед ним за словосполученням „Той, чиє ім’я не можна називати вголос”? Така сама поведінкова модель проявляється в очевидців трагічних подій 30–40-х років ХХ століття: голодоморів, великих репресій, війни з Німеччиною. Один з авторів прийшов до такої думки в дитинстві, коли дід розповів йому історію життя свого батька – рядового Червоної армії, який улітку 1942 року потрапив у німецький полон. Після довгих і болісних пригод він опинився в трудовому таборі в Фінляндії, звідки в 1944 році його звільнили американці. Далі була історія про повернення додому в СРСР і тут зв’язне оповідання діда вперше дещо зім’ялося:

– А потім його викликали „вони” на допит, – сказав дід.

– Хто „вони”?, – запитав автор.

– Вони, – повторив дід, хитаючи головою та намагаючись очима дати зрозуміти, що йдеться про каральні органи. Він розповідав цю історію в середині 1990-х рр., коли здавалося, що всі „вони” давно канули в Лету.

Потім ця тенденція проявлялася досить часто. Налякані минулим, бабусі та дідусі намагалися не згадувати вголос такі слова як „НКВС”, „чекісти”, „репресії”, „арешт”, „голод”. Вважається, що це зайве свідчення страху, заснованого на усвідомленні власної безпорадності та незахисності, яке їм довелося пережити.

Ще страшніше, що творцям того беззаконня вдалося

досягти свого. Шляхом тотального репресивного тиску свідомість людей змінилася на покоління вперед. Населення не просто „злякалося”, а „полюбило” „Великого брата”. У наш час в суспільстві інколи трапляється міфологема: „А хіба сьогодні не голодомор?”. Заради справедливості зазначимо, що поява переконання в тому, що зниження соціальних стандартів в Україні останніх десяти років за своєю трагічною значущістю приблизно дорівнює наслідкам Голодомору 1932–1933 рр., ймовірно, оформилося як реакція на примітивну та часто совкову національну ідеологічну політику. У 1990-х рр. десь у владних кулуарах просто розчерком пера був огульно створений новий пантеон мучеників та героїв, яких почали шанувати за лекалами шанування їхніх радянських попередників. Нова історична пам'ять почала нав'язуватися дітям, чії батьки не знали чим їх нагодувати, як одягнути та взути, як заплатити за комуналку. Все це робилося нещиро, за шаблоном та формально. У результаті ми отримали повне несприйняття історичних трагедій України, висвітлення яких сприймалося як ширма, що приховує справжні соціальні проблеми сучасної держави.

З іншого боку, зерна упереджень лягли на здобрений і підготовлений ґрунт. Свідомість „Улюбленого Великого брата” патерналістського населення багато в чому є продуктом тієї репресивної ідеологічної селекції, яка проводилася у 1930-ті роки. Нащадки тих, кого навчили підкорюватися тоді, готові до кінця захищати своїх колишніх панів і часто сприймають будь-які згадки про Голодомор 1932–1933 рр. як ворожу дію особисто до них. Чому так сталося й чому організатори Голодомору мають сьогодні захисників в особі тих, чії предки його пережили (чи не пережили), ми спробуємо розібратися.

Якби жителям сіл Луганщини напередодні подій 1932–1933 рр. раптом надали ті „низькі” соціальні стандарти, які має середньостатистичний громадянин сучасної України, вони вирішили б, що померли та потрапили до раю. Як відомо, вони пережили за десять

років свого життя Першу світову війну, революцію 1917 року й чотирирічний воєнний і громадянський конфлікт. У 1918 році селяни вперше зіткнулися з продрозкладкою, коли більшу частину вирощеного в них просто забирали, залишаючи на їжу кілька пудів зерна та картоплі. Проте проблеми із харчуванням це лише частина проблеми виживання. Набагато страшніше було стати жертвою свавілля різних озброєних волоцюг, які уявляли себе провісниками нового світу. Прабабка автора тоді, наприклад, жила в селі Макарів Яр. Один із її синів пішов на війну разом із „босяком” Олександром Пархоменком, місцевим уродженцем, одним із майбутніх головних мучеників радянського пантеону „героїв громадянської війни”. За це махновці, котрі часто навідувалися до села, кілька разів ставили бабусю до стінки.

– *Де твій син?* – питали вони, пересмикуючи затвори на карабінах.

– *А звідки я знаю?* – відповідала вона, заглядаючи в темні стволи спрямованої на неї зброї.

Але якось обходилося.

Війна закінчилася 1921 року, але тут прийшла нова напасть – голод, провісник майбутніх трагічних подій 1930-х рр. В якості милості селянам дозволили грабувати церкви, віддаючи державі їхні ікони та начиння в обмін на жаданий хлібний окраєць.

Потім почався період нової економічної політики (неп). Цього разу радянська влада пішла селянам назустріч – дала змогу вільно „длубатися” на власній земельній ділянці та продавати результати праці на базарі, взявши попередньо „продподаток”, що сягав 30 % урожаю. Не бозна-яке послаблення, але селяни підбадьорилися. У багатодітних сім'ях завелася „денюжка” на зайву пару взуття, на нехитрий посаг дочці, що подорослішала. „Розговорітися” на церковні свята тепер можна було салом, м'ясом та яєчком. Немовля можна було погодувати не тільки через ганчірочку пережованим житнім хлібним м'якушем, а й молоком. І хоча виробы промисловості на той час коштували набагато дорожче за хліб, у

глинобитних хатах селян із земляною підлогою нарешті з'явилися чавунні сковорідки та „чавунки”, алюмінієві ложки та миски.

Влітку – багатогодинна виснажлива праця на полі. Восени та взимку – довгоочікуваний спокій та відпочинок. Хіба можна вважати роботою догляд за зачищеною в холодний час у сараях худобою?

Навіть цих неповних десяти років „м'якої” радянської влади, яка хоч і не любила „куркуля-одноосібника”, але не чіпала його, вистачило, щоб селянська самоповага, почуття власної гідності знову підвелися з-під лави, куди вони були загнані в роки воєнного комунізму.

Коли в 1929 році розпочалася колективізація, її зустрічали люди, які поважали себе, вважали, що якщо у них вистачить сміливості показати владі своє сакральне право на невдоволення, то влада від них відчепиться.

У листопаді 1929 року пройшов черговий пленум ЦК ВКП(б). Йосип Сталін, який грав на ньому першу скрипку, отримавши перемогу в боротьбі проти соратників-конкурентів, проголосив курс на загальну, тотальну колективізацію. У січні 1930 року Москва ухвалила директиву „Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву”, згідно з якою в УРСР повсюдне створення колгоспів передбачалося завершити восени 1931 – навесні 1932 року. На складний процес господарської трансформації „куркульського краю” відводили 1,5–2 роки. Це було трагічне волюнтаристське рішення, яке могло призвести до численних жертв. Проте товариші на місцях, бажаючи, можливо, потрафити центральному начальству, вирішили ще прискоритися. Головний український партійний керівник Сергій Косіор вважав, що на проведення загальної колективізації цілком вистачить року й закликав завершити її в УРСР уже восени 1930 року. Це була штурмівщина та репресії. На практиці це означало фактичний грабіж, насильницьке вилучення всього можливого, щоб поставити жадану галочку в графі „виконано”.

Така політика природно зустріла опір з боку

селянського населення, що встигло повернути собі почуття власної гідності в період непу.

Люди вірили: щойно вони „всім миром” покажуть владі своє невдоволення, то вона й відступить. Переживши всі лихоліття, селянам здавалося, що це найвірніший спосіб приборкати нахабство можновладців. По всій Україні розпочалися стихійні повстання й Луганщина теж не залишилася осторонь. Найпоширенішою практикою боротьби стають „волинки” або „бабині бунти”. Розлючені селянки приходили на колгоспне подвір’я. Незважаючи на крики охорони, вони з матюками та скандалом забирали викрадену в них корову або забрану посівну пшеницю. Чому саме „баби” були ініціаторами таких бунтів, цікаво пояснює в книзі „Музей покинутих секретів” українська письменниця Оксана Забужко. На її думку, це було пов’язано з гендерним сприйняттям баби, як чогось несерйозного, як „дури”. Якщо мужики прийдуть громити колгосп – це надзвичайна подія, треба розчохлайти кулемет... А якщо „баба” – ну вона ж дурна, що з неї візьмеш. От і доводилося селянкам брати на себе роль народних месниць.

Серйозна „бабська волинка” сталася у лютому 1930 року на Старобільщині. 12 лютого жінки, мешканки села Містки, прийшли на колгоспний двір і почали забирати зерно, зібране активістами за кілька днів раніше. Зерно це було відкладено на посів, насувалася весна й що тепер сіяти було зовсім незрозуміло. „Волинка” перекинулася на інші села.

Новим центром повстання стало сусіднє село Кругле (нині Сватівський район). Через три дні після початку заворушень у Мостках туди прибула одна із призвідниць – Перепелиця Меланья Пилипівна. Вона зупинилася в хаті свого батька, де й провела сходку місцевих селян-куркулів та середняків. Меланья дорікнула присутнім у тому, що вони сидять склавши руки, тоді як інші села вже охоплені повстанням.

Наступного ранку круглівчани вийшли на вулиці з гаслами *„Пора нам уже звільнитися від радянського*

ярма” та *„Давайте бити комсомольців та активістів”*. Імовірно, тоді було створено загін із двохсот осіб, який очолив Гребеник Микита Гаврилович. Повсталі почали виганяти бідняків, яких радянська влада оперативного заселила до будинків розкуркулених раніше селян.

О 9-й годині вечора прийшли посланці з сусідніх сіл Коноплянівки та Дем'янівки. Вони вмовили керівників круглянського повстання Гребеника та Козюберду Петра Гнатовича прийти їм на допомогу. Наступного дня розпочався спільний похід.

Незабаром повстання було придушене. Через місяць 11 членів бунту було засуджено до розстрілу, решта отримали від 5 до 10 років таборів на півночі СРСР.

Новий великий бунт спалахнув у селі Макартетине (нині Старобільський район). Восени 1930 року тут було створено *„контрреволюційне куркульське угруповання”*, яке здійснювало терористичні акти над сільськими активістами”. Його очолили, ймовірно, Круппа Яків Федорович та Одарченко Іван Пилипович, згодом розстріляні. Діставши десь обрізи та наробивши до них саморобних куль, незадоволені почали нападати на місцевих активістів. Так, ними було вбито 18-річного комсомольця. Він отримав кулю, коли необачно метушився біля освітленого вікна своєї хати, приблизно о 10-й годині, в ніч з 8 на 9 жовтня 1930 року.

Луганщиною поширювалися й індивідуальні виступи ображених на радянську владу селян. Восени 1931 року житель села Варварівка Рубіжанського району Ключало Федір Павлович застрелив із рушниці секретаря комсомольського осередку, якому мстився за конфіскацію власності після невиконання плану хлібоздачі.

Крім повстань та бунтів селяни мали й інші способи показати владі своє невдоволення колективізацією. Краєм ширилися чутки, що тодішня влада викривила сенс селянської політики, яку проводив засновник Радянської держави. У документах НКВС того часу можна зустріти такі доповіді: *„Дуже поширеними є розмови про те, що політика партії на загальну колективізацію є*

перекручуванням заповітів Леніна: «Ленін говорив, що необхідно колективізувати поступово, а Сталін хоче за рік»; «Хочуть загальну колективізацію запровадити, але це перекручування заповітів Леніна»; «Радянська влада робить не так, як навчав Ленін. Ленін стояв за вільну працю – хто хоче, той і працює без жодного примусу»».

По країні гуляли вигадані народними поетами антибільшовицькі віршики. Ось тільки один із прикладів:

*Ах зачем нас в тюрьму посадили,
под железным замком держат нас,
неужели мы в том виноваты,
что голодным нет хлеба у нас.*

*И мы рады бы были душою
всю голодную Русь накормить,
но не стыдно признаться пред вами,
нам самим почти нечего есть.*

*И за это теперь мы страдаем,
под замком в каталажке сидим,
и за звуком ключей часового
грустью сердца мы дружно следим.*

*Часовой по фамилии вызывает,
На допрос под начальство ведет,
А сердечко в груди замирает
И решенья судьбы оно ждет.*

*На допрос по одном нас выводят
И короткий предлог вам дают;
Везите хлеб поскорей предлагают,
А не хочешь, так опять же замкнут
И осудят нас года на три руду рыть
и придется нам, ребята, про свободушку забыть».*

Багато селян прагнули описати власне тяжке

становище, відправивши листи своїм дорослим синам, які служили в армії. Ймовірно, в їхньому уявленні військова служба була таким собі „вікном у великий світ”. Мешканцям сіл здавалося, що їхні сини-солдати через „близькість до начальства”, зможуть якимось покращити їхню долю. Самі по собі такі дії з погляду радянської законності вже підпадали під „статтю”. Наприклад, у 1932 році уродженець Волновахи Донецької області „заможний куркуль” Гадлевський Сава Іванович передав своєму синові Антону, який служив у Червоній армії в Маріуполі, випечені з висівок та відходів вівса два шматки хліба. Молодик приніс демонстрував їх товаришам по службі зі словами: *„Погляньте товариші, як живуть колгоспники на селі і що вони їдять”*. За це обидва потрапили під слідство та звинувачувалися за статтею 54-10 КК УРСР у „деморалізації красноармійців у поглядах на колгоспне будівництво, підрич боездатності РСЧА”.

Однак молоді солдати все ж, якщо змога, прагнули допомогти своїм родичам у селі. Так, 7 липня 1931 року слухачі Військово-повітряної академії Коркін Яків та Пахоленко Омелян написали листа голові ЦВК УРСР Г. І. Петровському, в якому намагалися показати перегини в процесі колективізації в Новопокровському районі та на Старобільщині. Вони чесно писали про свавілля й пияцтво активістів, незаконне розкуркулювання „бідняків”, брак продовольства, завищені плани хлібоздачі. Наприкінці листа робили такий висновок: *„Вищеописані факти мають не одиничний характер, а масовий. Для ліквідації цього неподобства необхідно в район терміново вислати комісію від партії та радянських органів. Комісії необхідно перевірити не лише зазначений нами Новопокровський р-н, а й Сватівський, зокрема радгосп. Комісії слід перевірити актив, який в окремих випадках спився і проводить куркульську лінію, а тому для виявлення фактів ширше залучати групи бідноти”*.

Повідомлення про масовий та індивідуальний опір селянства Донбасу зникають з початком Голодору 1932–1933 рр. Ймовірно, це і є та точка неповернення, коли

формувався нова система поглядів людини на її місце та роль у Радянській державі. Опухлі з голоду селяни швидко позбавлялися ілюзії, що їхнє слово, їхнє невдоволення є фактором, який може вплинути на політику більшовиків. Країна в той період жила відчуттям щастя від успіхів соціалістичного будівництва, а трагедію, що розгорнулася в українському селі, ледь помічали. „Радіоматюкальники”, розвішані на стовпах біля поспіхом збитих колгоспних правлінь, сурмили про народне щастя. Що думали голодні люди, які їх слухали, залишається тільки здогадуватися.

Не можна сказати, що в цей період невдоволення селян йшло на спад. У селі Олексіївка сучасного Щастинського району, збереглася легенда про бравого голову колгоспу. Восени 1932 року він встиг не лише зібрати мізерний урожай і виконати план із хлібозаготівель. Частину зерна він віддав селянам на трудодні. З району приїхав чиновник – лаяти голову й загрозувати йому всякими страшними карами. Чоловікові швидко набридло слухати матюки, він схопив велику колгоспну рахівницю та відлупцював нею супостата. Він знав, що скоро йому треба буде „сідати”. Замість того щоб здати свій паспорт „куди треба”, він зашив його у ваянки і в них попрямував до Сибіру. Через кілька років він вирішив, що вже насидівся. Втеча пройшла успішно, у нього був паспорт, що дало йому змогу повернутися до рідного села. Там і жив до війни. Воювати пішов у небезпечну розвідку. На питання, що спонукало його стати розвідником, відповідав: „там більше наливали”.

Голод та репресії не відбили в людей почуття милосердя. Багато хто як міг допомагав вижити своїм односельцям. Історія зберегла ім'я голови колгоспу „Червона Україна” (село Осипове II на Новопсковщині) Ігнатенка Миколи Яковича. У 1933 році він врятував від голоду сім'ю односельців Білянських, на свій страх та ризик видавши їм мішок квасолі.

Однак загалом це був час духовного переродження суспільства, яке втомилося від боротьби проти немилосердної та всеосяжної системи. Наведемо уривки з

листа, написаного в лютому 1932 року, які найбільше вразили. Його писав колишній учитель І. К. Лашкевичем, адресуючи голові ВУЦВК Григорію Петровському: „Высокодостойнейший, высокочтимый, незабвенный, драгоценный, начальник Украины, тов. Голова ВУЦИКа Петровский Григорий Иванович! Ах! Страшно, страшно на пытке умирать!!! Пытка – это есть страшный голод, сделанный искусственно отобранием хлеба и всех сортов овощей. Голод от природы вызывает сокрушение, скорбь в сердцах людей, ведет к милосердию, к добрым делам на пользу ближнего, чтобы угодить божеству. А голод искусственный вызывает в людях злобу, ненависть, жадность, недоверие, хитрость, обман и много другого дурного, и я не ошибусь, если скажу, что кто посоветовал голод сделать, тот не друг большевистской власти: евреи сделали голод в Египте и были мучимо, убиваемы и изгнаны. Боже, избави совласть от подобных последствий!”.

Після опису своїх бід, викладених у стилі дореволюційної словесності, вчитель озвучує своє жалісне й повне розпачу прохання: „Дорогой, золотой, милый Григорий Иванович! Не допустите умереть мученически, поспешите, дайте хлеба и пр. Если нельзя казенного, дайте своего, дайте, где хотите, возьмите, будьте милостивы, поспешите, пришлите, укажите и Вы будете награждены от бога и людей здоровьем, счастьем, славой и проч., а я вечно буду благодарить Вас и молиться за Вас. Многие лета совласти и Вам, Григорий Иванович! Прошу, умоляю слезно дать скоро и милостиво уведомить”.

У зв'язку з падінням рівня опору змінюється й характер репресій. Оскільки невдоволення тепер виражається переважно в словах і мало хто брався „за вила”, то завданням органів стає „налякати, щоб не балакали”. Типовим став арешт за „антирадянську агітацію”, розгляд по два-три місяці, загроза реального, багаторічного терміну, виправдання, свобода. Як приклад наведемо справу члена правління колгоспу „Перемога”

села Байдівка Старобільського району І. Г. Герасименка. 3 лютого 1933 року він був заарештований за те, що висловлювався серед колгоспників: *„Вивозять хліб у місто, годують ледарів, а ми голодуємо і пухнемо з голоду”*. За це обвинувач – Старобільське відділення Донецького обласного відділу Державного політичного управління УРСР просило в суду покарання як заслання терміном у 10 років. Проте суд справу припиняє та відпускає підсудного на волю, *„у зв’язку за браком складу злочину”*. Показово, що незважаючи на виправдувальний вирок, судимість, отже, і ураження громадянських прав Герасименка залишили. Він був реабілітований лише 1994 року.

Начебто справедливість перемогла і заарештований відбувся легким переляком. Нам, кого вибиває із колії безстороннє висловлювання у фейсбуці, важко уявити собі стан такого ось сидільця. За два місяці він проходить усі кола пекла. Його садять у буцегарню. Слідчий репетує на нього, лякає десятирічним терміном, вимагає виказати імена тих, хто базикав на колгоспному підвір’ї. Після суду, щасливчик вертався в рідне село, дивився в обличчя усміхнених односельців, кожен із яких міг під тиском очорнити його. Страх потрапити під арешт знову робив його обережним, він мовчав і навіть боявся вимовляти такі слова як „НКВС”. Багато хто від цього страху вмирав. Мешканець села Баранівка Біловодського району Тимофій Меженський, заарештований 14 січня 1933 р. за стихійну антирадянську агітацію, помер у травні того ж року.

Таким і був механізм „великого перелому” у свідомості людей, коли зміну невдоволенню й бажанням щось змінити приходять рабська любов до „Великого брата”, почуття настільки велике й щире, що передалося воно наступним поколінням. У цій історії найбільше турбує одне. В майбутньому події останніх років в Україні сприйматимуться як велика трагедія. Не хотілося б, щоб їхнє суспільне усвідомлення відбувалося за сценарієм офіційних „роковин Голодомору”. Це вбиває історичну пам’ять не гірше за будь-якого „Великого Брата”.

Монумент жертвам нацистського терору 1942–1943 рр поблизу села Пісчане

23 січня 1943 року Старобільськ був звільнений від окупації, ставши першим містом в Україні, звідки були вигнані нацистські війська та їхні союзники. Серед тих, хто визволяв населений пункт, був художник, випускник Всеросійської академії мистецтв у Ленінграді (нині Санкт-Петербург), який пішов на фронт добровольцем, – Валентин Валентинович Зимін. Його фронтова доля була короткою та типовою для того трагічного часу. Через кілька місяців він загинув у кривавій бійні. Проте встиг залишити кілька начерків-ескізів, за якими можна судити про те, як виглядало місто на момент звільнення.

На одному з них художник відобразив зруйнований вибухом вагон на місцевому залізничному вокзалі, на іншому – руїни миловарного заводу. В архіві Зиміна зберігся портрет жінки-лікаря, зроблений, імовірно, в розміщеному тут польовому шпиталі або в міській лікарні.

Серед ескізів Зиміна, на яких вгадується сучасний ландшафт, є зображення будівлі школи № 2. Оточена парканом з колючого дроту, вона, ймовірно, під час німецької окупації виконувала функцію або офісу військового штабу, або гестапо. За зображенням можна судити про час визволення міста. Окремі нариси показують, що в місті стояло типове для кінця січня-лютого бездоріжжя.

Якщо взяти до уваги одну з гіпотез про те, що в будівлі старобільської школи № 2 розташовувалася контора німецької каральної служби гестапо, яка здійснювала політичні репресії всередині Німеччини та на окупованих нею територіях, можна припустити, що з нею були безпосередньо пов'язані герої нашої трагічної історії.

Популярний нині американський історик Тімоті Снайдер, характеризуючи події 30–40-х років ХХ століття в Східній Європі, справедливо назвав Україну „найбільш смертоносною землею”. Про старобільський вимір цієї всеукраїнської та загальнолюдської трагедії того

страшного часу, точніше про один з вимірів, йтиметься в цьому нарисі.

За сім кілометрів від Старобільська, в районі села Піщане, на полі, яке в 70-х роках ХХ століття було аеродромом для літаків сільської авіації АН-2 („кукурузників”) розташовано майже забутий сьогодні монумент, частково зруйнований вандалами в 1990-х рр. Він складається з двох пам'ятників, що доповнюють один одного. Один із них є скульптурою скорботної жінки, яка простягла руки до неба. Другий – обеліск, на якому під написом „Вічна пам'ять мешканцям Старобільщини, закатованим фашистами”, висічений список імен та прізвищ, поширених на Старобільщині та на Луганщині загалом: Циганок, Череватий, Чередниченко та ін.

Під монументом лежать рештки людей, розстріляних тут у період німецької окупації, що тривала з літа 1942 до січня 1943 року.

Як стверджують архівні документи, ці рештки були ексгумовані в ході спеціальної роботи Комісії з розслідування нацистських злочинів, створеної місцевим партійним активом після звільнення Старобільська. У спеціальному акті від 18 серпня 1943 року, де йшлося про результати роботи комісії, зазначалося: *„У період із 7 по 15 квітня 1943 року... було розкопано три ями, в яких звалено 271 труп по-звірячому закатованих і розстріляних радянських громадян і полонених червоноармійців. Серед них понад 50 жінок та 9 дітей віком від 4 місяців до 12 років. Було виявлено трупи з відрізними вухами та носами, переламаними руками, роздробленими черепами, виколотими очима, вирізними грудьми в жінок. Багато трупів були частково або повністю роздягнуті”*. Більшість убивств було скоєно в період між вереснем 1942 – січнем 1943 рр.

Закатовані, а потім убиті були переважно представниками нижнього керівного складу радянської влади, партійними активістами, ветеранами минулої громадянської війни, колгоспниками. Як люди на вістрі новацій радянської влади в 30-х роках ХХ століття, що,

ймовірно, брали участь у драматичних подіях, пов'язаних з колективізацією в ранній період радянської історії, вони стали жертвами конкурентного радянському тоталітарного режиму. Судячи зі спогадів окремих очевидців, багато хто з них потрапив у це пекло на землі за доносом своїх же земляків. Можливо, що через активну діяльність майбутніх жертв у справі зміцнення радянської влади на Старобільщині, вони „накопичили” чимало ворогів, які скористалися ситуацією для того, щоб поквитатися за минулі образи.

Такою була доля, наприклад, колгоспної активістки з села Курячівка Квітки Марії Володимирівни. Спогадами про неї поділився її онуковий племінник Петро Петрович Черниченко – відома й шанована сьогодні в Старобільську людина, успішний підприємець та меценат. Судячи з розповіді бабусі нашого свідка, Марія Квітка – мати чотирьох дітей, яка мала на утриманні чоловіка-інваліда, була віддана німецькій жандармерії односельцем на ім'я Максим (точних даних про нього не збереглося). Одного трагічного для неї дня, вона була заарештована й відправлена до Старобільська, ймовірно, до жандармерії або гестапо. Там її жорстоко били артилерійськими шомполами, пробивши справжні дірки в тілі в районі нирок. Ближче до вечора її несподівано відпустили, як стверджує Петро Петрович, для того, щоб вона попрощалася з близькими. *„Знали, що нікуди вона вже не подінеться, тому й відпустили”*, – зазначив він.

Вранці наступного дня її знову забрали з дому, цього разу назавжди.

За твердженням нашого свідка, час, що їй залишився, вона перебувала на території старобільського монастиря. З початком Другої світової війни його будівля використовувалася як місце ув'язнення, спочатку радянською, а потім і німецькою окупаційною владою. Саме тут у 1939–1940 рр. утримувалися інтерновані польські солдати та офіцери. З приходом німців у монастир почали заганяти вже майбутніх жертв піщанської трагедії. Згаданий на початку нарису художник

Валентин Зимін на одному з ескізів зобразив цей концтабір одразу після звільнення міста від німців. Художник не позначив на полотні точне місце написання ескізу, проте, як стверджує відомий старобільський краєзнавець Дмитро Лук'яненко, дата його створення дає змогу думати, що Зимін, який на той час перебував у місті, намалював саме монастирські катівні.

Протримавши Марію якійсь час у монастирі, її разом з іншими нещасними пригнали на місце розстрілу. Однак вона не померла відразу. Ба навіть більше, опам'ятавшись після больового шоку від першого поранення, у вже присипаній землею братській могилі, жінка спробувала вибратися назовні. Їй вдалося відкопатися приблизно наполовину, перш ніж її було помічено й добито на місці розстрілу карателями.

Якщо мотиви німців під час розстрілу Марії хоча б можна було зрозуміти, то багато людей, чії рештки й сьогодні лежать під монументом взагалі, ймовірно, потрапили під розстріл випадково, через невдалий збіг обставин. У цьому сенсі показовою є трагічна доля голови колгоспу імені Карла Маркса Давида Олексійовича Черкасова. За розповідями його нащадка, професора кафедри біології та агрономії ЛНУ імені Тараса Шевченка Сергія Володимировича Маслійова, Давида Олексійовича було репресовано німцями за спробу вивести колгоспне стадо в евакуацію влітку 1942 року. Він не встиг відігнати худобу на схід, оскільки був перехоплений частинами німецької армії, що наступали, десь під Міллерово. Черкасову наказали повертатися разом зі стадом у рідне село, де його незабаром заарештували.

Жертв з подібними історіями, які спочивають у братській могилі, більшість. Серед них, наприклад, Семен Мойсейович Бур'ян – голова колгоспу „Колгоспна правда” Лиманської сільради; Носаль Іван Олександрович – секретар Піщанської сільради; Шпак Григорій Іванович – стрілочник залізниці; Федір Семенович Голобурда – колгоспник; Холодняк Кузьма Андрійович – працівник Старобільського маслосиравозаводу та багато інших.

Частина загиблих були членами ВКП(б), інші – безпартійними.

Ймовірно, чинником, що об'єднує всіх жертв, було те, що вони були „гвинтиками”, які забезпечували роботу радянської системи влади в Старобільщині напередодні й на початковому етапі війни. Скромні низові трудівники, чисєю працею забезпечувалося соціально-політичне та економічне функціонування більшовицького режиму. Німецький терор проти них не випадковий. Як носії ідей радянського ладу, які довгі роки відповідали за їхню практичну реалізацію на місцях, вони своїм існуванням погрожували нацистському „новому порядку”, а отже, підлягали ліквідації.

Для нас же, для нащадків, загиблі видаються мимовільними жертвами війни, багато з яких, заробляючи на хліб насущний у конкретних історичних умовах, навіть припустити не могли, що їхнє чесне життя скромних сільських трудівників стане приводом для звірячої ненависті з боку одного з найбільш нелюдських в історії режимів. Від нас вони цілком заслужили тихого християнського поминання. Як сказано в Писанні, „блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться”.

ПІСЛЯМОВА

Формат нарисів, обраний для цієї книги, не вимагає від нас повноцінної в науковому сенсі систематизації викладеного матеріалу. Головним завданням був науково-популярний виклад історії маловідомих у недалекому минулому пам'яток нашого краю. Водночас під час роботи над виданням у авторів виникли певні міркування, які говорять про поступове наукове переосмислення минулого Луганщини.

Багаторічні археологічні дослідження стародавньої історії краю, які проводив Луганський національний університет імені Тараса Шевченка спільно із Інститутом археології НАН України, дають нагоду стверджувати, що з періоду неоліту тут існує досить насичене та динамічне життя, пов'язане з іншими давніми анклавом Євразії стабільними зв'язками. Річки, розташовані на Луганщині, стали в давнину інфраструктурними системами взаємодії між різними євразійськими регіонами, якими відбувався первинний обмін технологіями та ідеями.

З часом цей зв'язок укріплюється, досягаючи свого апогею за доби бронзи. Вже в цей період наш край став важливою складовою величезного Кочового світу, який у період свого розквіту від стародавньої епохи та раннього Середньовіччя збагатив людську цивілізацію такими здобутками як, зокрема, виплавка металів, а також сприяв формуванню мережі торгівельних та культурних зв'язків між різними регіонами Євразії.

Саме в бронзову добу на Луганщині з'явилися не тільки кочів'я та кургани, але й досить численні для того часу поселення, між якими відбувався торгівельний обмін. Шляхи, якими рухалися кочові племена, імовірно, могли стати основою для майбутньої інфраструктурної системи, яка поєднає Луганщину в єдине ціле тепер.

Значущими були досягнення перших українських поселенців. Можна умовно поділити українське заселення нашого краю на кілька великих хвиль.

Перша з них (її можна охарактеризувати як стихійну)

тривала протягом другої половині XIV – кінця XVI століття її початок обумовила активізація політики Великого князівства Литовського та Великого князівства Московського щодо наших теренів. У круговерті геополітичного протистояння цих країн із Золотою Ордою, Ногайською Ордою, Кримським ханством, а також між собою, в луганських степах з'являються перші поселенці-козаки (черкеси, сердюки), які на свій страх та ризик закладають тут поселення та оборонні споруди.

Їхній притік посилюється з кінця XVI століття в умовах поразки в Речі Посполитій великих козацько-селянських повстань під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка, а також у буремні роки Національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького (1648–1657) та „Руїни” (1657–1687). Основна причина масових переселень українського населення, поруч із хаосом та розрухою, полягала в небажанні польської шляхти та магнатів визнавати козацтво окремим, привілейованим, станом. Натомість на це були готові йти московські царі, які до певного часу терпіли політичну автономію, податкові пільги та право вважатися козаком для кожного, хто обрав для себе долю жити в цих неспокійних краях.

Разом з тим, не можна ототожнювати визнання верховної влади московського царя з перетворенням козацьких територій на звичайний адміністративний суб'єкт Московської держави. Це була радше угода між васалами та сеньйором – механізм політичної взаємодії, який фактично підміняв собою систему міжнародних відносин у добу Середньовіччя та на початку Нового часу. Порушення цієї домовленості викликало козацькі повстання, незалежно від того, хто визнавався верховним правителем: польський король чи московський цар.

Саме спроба російського царя Петра I обмежити традиційні козацькі права в 1707 році спричинила повстання під керівництвом Кіндратія Булавіна. Його поразка та майже повне винищення козацьких поселень на Луганщині знаменує собою закінчення першої хвилі.

Стара система взаємодії між російською владою та козаками була ліквідована. Зауважимо, що за своїми причинами та передумовами, тобто негативною реакцією на грубе порушення козацьких прав та привилеїв з боку російського сюзерена, повстання К. Булавіна можна порівнювати зі схожими антиросійськими виступами Івана Мазепи та Костя Гордієнка в Гетьманщині та на Запоріжжі.

Наступна хвиля освоєння нашого краю припадає на 30–70-ті роки XVIII століття. Умовно її можна назвати періодом „олігархічного освоєння”, якщо можна використати це нині поширене слово для означення статусу слобожанських (ізіумських та острогоських) полковників, землевласників, скажімо, представників могутнього старшинського роду Тев'яшових.

Цей період відомий активізацією турецького напрямку зовнішньої політики Російської імперії, що актуалізувало проблему повернення автономії козацьких територій, обмеженої раніше Петром I.

Перезаселяючи спустошені раніше землі сучасних Старобільщини, Біловодщини, Новопсковщини тощо вихідцями з Гетьманщини та Слобожанщини, Тев'яшови виконували завдання уряду щодо забезпечення російсько-турецького фронту. Серед іншого, йшлося про коней, необхідних для кавалерії. З цим пов'язано становлення знаменитих кінських заводів, деякі з яких (наприклад, Деркульський) існують донині. Видається, що центром своїх нових володінь Тев'яшови бачили Біловодськ, який з 1765 року деякий час мав статус повітового міста.

Серед надбань, якими Луганщина може завдячувати Тев'яшовим, також храми унікального архітектурного стилю, який поєднує козацьке бароко та класицизм. І сьогодні ці унікальні пам'ятки, що збереглися в Осиновому на Новопсковщині, Байдівці на Старобільщині та в Кременній, є духовними та архітектурними перлинами нашого краю.

Іншим цивілізованим осередком Луганщини став його південь, який у першій половині XVIII століття

освоювався запорізькими козаками. Припускаємо, що ці землі, які входили до складу Кальміуської паланки Запорізької Січі, були отримані козаками після відродження Нової Січі 1734 року, знову ж таки, внаслідок активізації турецького та кримського напрямку зовнішньої політики Російської імперії. У краї швидко зростали поселення, які згодом перетворилися на торгівельні та господарські центри, динамічно розвивається товарний аграрний сектор та ремісництво.

Нарешті, третя хвиля освоєння краю розпочалася наприкінці XVIII ст., коли головним рушієм економічних, соціальних та політичних процесів стає російський уряд імператриці Катерини II. Цей період супроводжується, як відомо, остаточною ліквідацією козацьких прав та привілеїв, втратою слобожанською старшиною та Новою Січчю значних земельних володінь на Луганщині, які розподіляли або між російськими поміщиками (рангові дачі), або передавали представникам поневолених Туреччиною православних народів, які перейшли в підданство Російської імперії.

У зв'язку з цим змінилася й адміністративна архітектура краю, зокрема, замість тев'яшовського політичного центру Біловодська, в умовах поширення російського впливу статус повітового міста та центру північної частини Луганщини отримав Старобільськ.

Господарська та адміністративна логіка розвитку Луганщини наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття, на наш погляд, залежала від тих геополітичних завдань, які ставила перед собою Російська імперія після завоювання Криму та півдня сучасної України. Петербург створював на Луганщині соціально-економічну систему, яку ми умовно називаємо „Великим тилом”. Місцеві підприємства, людський резерв, корисні копалини так чи інакше були пов'язані в єдиний господарський масив забезпечення російської присутності в Північному Причорномор'ї. Регіонально та економічно „Великий тил” включав у себе такі підсистеми:

– багаті на корисні копалини землі навколо

сучасних Луганська та Лисичанська були призначені для формування тут важкої індустрії – перших шахт та ливарного заводу. Продукція цих підприємств, гармати та вугілля, йшли на забезпечення потреб Севастополя та Криму з усім Північним Причорномор'ям загалом;

– на території навколо Біловодська за підтримки царського уряду продовжувало інтенсивно розвиватися конярство, що було важливим для забезпечення війська кавалерією;

– землі сучасних Сватівського та Старобільського районів, де раніше були переважно населені пункти слобідського козацтва, використовувалися для розміщення там військових формувань російської армії. На початку XIX століття саме тут реалізовувався експеримент щодо створення т. зв. „військових поселень”, мешканці яких визнавалися специфічним військовим станом, однак без козацьких прав та привілеїв.

Попри сподівання, концепція „Великого тилу” показала свою неефективність під час Кримської війни 1853–1856 рр. Головною причиною цього, як відомо, стала нерозвиненість інфраструктури забезпечення армії та усього причорноморського узбережжя. Брак надійного сполучення сходу та півдня, неможливість доставки в повному обсязі промислових товарів, вугілля та зброї й обумовили крах російської імперської моделі розвитку Луганщини в першій половині XIX століття.

Розвиток залізничного сполучення за одночасного створення важкої індустрії характеризував „епоху реформ” 60–70-х років XIX століття та пореформений період. Загалом капіталістичні відносини позитивно вплинули на соціально-економічний розвиток Луганщини. Наприкінці XIX століття тут нарешті з'являється сітка залізниць, яка першочергово забезпечувала потреби промисловості південної частині регіону. Серед центрів-флагманів місцевої індустрії були Лисичанськ та Луганськ, важливою інфраструктурною ланкою стала слобода Сватова Лучка, з якої відходили залізничні шляхи, як на Москву, так і на Київ. Важливим чинником розвитку краю, особливо його

північної частини було товарне зернове виробництво, осередками якого були Старобільськ та Біловодськ, де регулярно проводилися великі ярмарки.

Варто зазначити, що бурхливий розвиток місцевої індустрії у другій половині XIX – на початку XX століття був би неможливий без участі іноземних підприємців та іноземних капіталів. Говорячи про промисловість на Луганщині в цей час, можна цілком погодитися з твердженням українського історика С. Плохія, що національні та загальноросійські капітали через свою обмеженість, не могли повною мірою забезпечити розвиток важкої індустрії. Тому на Донбасі вона розвивалася переважно за рахунок громадян Бельгії, Франції та Німеччини. Особливий внесок у становлення саме луганської промисловості зробили, перш за все, бельгійський хімік та підприємець Є. Г. Сольве та його німецький колега Г. Гартман. Підкреслимо, що разом із індустріальним виробництвом, вони першими принесли в наш край невідомі до цього соціальні стандарти праці для робітників. Завдяки цьому на Донбасі зароджувалося соціальне піклування про співробітників, забезпечення можливостей для їхньої освіти та лікування.

Варто наголосити, що саме протягом XIX – початку XX століття формувався близький до сучасного соціальний та етнічний устрій на Луганщині. Імперський наступ у краї, особливо послідовний з огляду на надання йому статусу „Великого тилу”, та широка індустріалізація в другій половині XIX століття, істотним чином змінили етнічну та соціальну картину життя місцевого населення. Завдяки активним міграційним процесам збільшується відсоток росіян, які переважно йдуть працювати на заводи та фабрики. Схожість соціальних проблем для приїшлих росіян та місцевих українців обумовлювала цілком мирний характер їхньої взаємодії. Імперський тігель також нівелював більшість історичних протиріч та відмінностей у поглядах на життя колишнього слобідського, донського та запорізького козацтва, а також сербських переселенців. Можна констатувати формування синкретичного

суспільного переосмислення дійсності, у якій наголос робиться на акцентуванні на соціальному становищі, гострому переживанні соціальної несправедливості. Постійне існування в поліетнічному середовищі обумовило сприйняття національної самоідентифікації як чогось другорядного.

Водночас імперський плавильний тігель не зміг повною мірою ліквідувати складені історично національні самоідентифікації. Мешканці тих чи інших поселень чітко усвідомлювали свою національну належність, намагалися жити осібно, відповідно до поширених у них звичаїв, вороже ставилися до спроб переробити свій уклад життя. На побутовому рівні ця недовірлива поведінка могла проявлятися навіть за умови географічної близькості поселень, наприклад, колишніх слобідських та донських козаків. Пізніше, після краху Російської імперії в 1917 році, ці національні відмінності проявляться ще повніше та стануть причиною багатьох конфліктів та драм.

Варто також зауважити, що імперський тиск і природне формування поліетнічного середовища не стали перепорою для активізації у XIX століття суспільно-політичного життя, розвиток якого відбувався, як у загальноросійських, так і в українських ідеологічних контекстах цієї бурхливої епохи. Зокрема, північні райони Луганщини стали одним з перших у Російській імперії експериментальних майданчиків для ліквідації кріпацтва. Саме тут, у Білокуракиному та Павлівці, за п'ятдесят сім років до офіційного скасування кріпосного права імператором Олександром II, місцевий поміщик князь О. Б. Куракін звільнив від залежності мешканців обох сіл, реалізуючи положення прогресивного тоді „Закону про вільних хліборобів”, лобістом прийняття якого він і був.

Поруч із російським суспільним рухом на Луганщині проявлялося й українське національне відродження, старт якому дали Тев'яшови, що підтримували родинні та дружні зв'язки з Г. Сковородою та К. Рилєєвим, а також сприяли популяризації одного з найважливіших історичних творів тієї епохи – „Історії Русів”.

Представниками українського відродження другої половини XIX століття були меценати та підприємці О. та Х. Алчевські, філолог Б. Грінченко, а також майже забута сучасними науковцями історикиня Олена Радакова, яка підтримувала плідне наукове спілкування з Ф. Вовком, Д. Багалієм та М. Грушевським.

Революція 1917–1921 рр. призвела до руйнування на Луганщині російського імперського устрою. Серед його наслідків – оголення раніше майже непомітних соціальних та етнічних протиріч, які в умовах краху державності виходили на перший план. Цей період характеризувався широким багатоманіттям рухів, кожен з яких був не тільки носієм власної ідеології, а й виразником певних історичних упереджень проти інших соціальних та/чи етнічних груп. Так чи інакше, на території краю в кривавій круговерті подій діяли більшовицький рух, український національний рух, донське козацтво, повстанський селянський рух, який концентрувався навколо таких постатей як отамани Каменюка та Махно.

Показовим прикладом є Біловодське повстання кінця 1918 – початку 1919 рр., насамперед, обумовлене традиційною побутовою ворожнечею між донським козацтвом та місцевими „хохлами”, яка простежувалася ще з середини XIX століття.

Окремо слід згадати про становище української національної влади на Луганщині в роки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Зауважимо, що це питання не було предметом спеціального дослідження й у межах цього видання, ми чи не вперше намагаємось заповнити цю лакуну. Українська національна влада, принаймні за часів гетьманства П. Скоропадського, закріпилася в краї як в повноцінній частині Української держави. Тут були розташовані українські військові формування, про що, зокрема, свідчить пам'ятний знак – гайдамацький хрест у селі Можняківка на Новопсковщині.

Однак національній владі, яка проіснувала в краї до кінця 1918 року, не вдалося закріпитися тут. Дослідження цього питання показують, що це переважно було

обумовлено протиріччями всередині самого національного табору: „гетьманці” не могли порозумітися із „гайдамаками”, які тяжіли до Центральної Ради. Перші прагнули консервативного суспільно-політичного ладу, інші залишалися завзятими революціонерами, які в соціальних питаннях часто поділяли погляди або махновців, або більшовиків. Це й обумовило їхню політичну дезорієнтацію та швидкий крах на Луганщині перед обличчям більш монолітних у своїх політичних уподобаннях білих та більшовиків.

Врешті-решт, саме останні й стали переможцями в цій боротьбі. Серед причин було й те, що вони були носіями синкретичної універсальної ідеології соціальної справедливості, цінності якої поділяла значна частина поліетнічного населення краю, особливо на індустріальному півдні Луганщини.

Найдовше їхній владі чинила опір аграрна північ, селянське населення якої було носієм ідей вільного життя, вільного користування значними земельними наділами та результатами своєї праці. Як і по всій Україні, на Луганщині відбулося поєднання анархістського, часто напівкримінального руху, який уособлювали отамани Махно та Каменюка, зі стихійними селянськими загонами. Учасники останніх, набувши бойового досвіду та зброї ще на фронтах Першої світової війни, були достатньо грізною, хоча й варварською та жорстокою, силою.

Як відомо, більшість сучасних дослідників українського селянського руху 1917–1921 рр. схиляються до думки, що він досяг проміжного успіху в боротьбі проти більшовиків, змусивши їх у 1921 році піти на нову економічну політику. Це вгамувало селянські пристрасті, хоча й не змусило до повної покори.

20-ті роки ХХ століття, попри всі складнощі тієї епохи, сприймалися селянським населенням Луганщини як одні з найкращих часів. Численні спомини свідчать, що то був час напруженої селянської праці та дикої бідності на початку цього періоду. Селянам вдалося переломити ситуацію лише у другій половині 1920-х рр., коли на

подвір'ях „роботящих” з'явився механізований реманент, а солом'яні стріхи їхніх хат почали крити залізом. Останнє найчастіше згадується очевидцями як прояв добробуту. Наприкінці 1920-х рр. рівень розвитку окремих селянських господарств досягає такої висоти, що їхні господарі починають подумувати про придбання тракторів.

Так створювався попит на промислові товари – основу природної індустріальної модернізації. Втім, як відомо, влада обрала для себе інший, форсований, командно- адміністративний варіант.

Спогади про наступні 1930-ті роки сповнені протиріччя. Для частини тих, хто вважав радянську владу рідною для себе, це був час героїчного трудового подвигу; для тих, хто пережив терор, голод та насильницьке розкуркулювання – період жаху, розчарування та безнадії, з якими вони мали миритися. Багато хто намагався опиратися: протягом 1930-х рр. на Луганщині відбулася серія селянських повстань та жорстоких розправ над колгоспними активістами.

Зі свого боку радянська влада задіяла низку репресивних заходів, націлених на отримання повної покори. Загалом така політика була успішною – протягом багатьох наступних десятиліть багато людей боялися навіть думати про засудження радянської влади, а не те, що про боротьбу проти неї. Втім, як показують події, незадоволення нею все ж таки зберігалось та проявлялося в прихованій ненависті до тих, хто був конкретним її реалізатором на місцях.

Не випадковим у цьому сенсі був той факт, що під час німецької окупації краю в 1941–1943 рр. значна частина жертв німецьких репресій, залишки яких сьогодні упокоїлися, в тому числі й під монументом жертвам нацизму в селі Піщаному на Старобільщині, були місцевими колгоспними активістами, яких віддали на розправу свої ж односельці. Імовірно, що в такий спосіб проявлялися старі образи та помста за драматичну колективізацію 1930-х рр.

Насамкінець, зазначимо, що, можливо, політичні та

історичні коріння нинішнього тривалого воєнного конфлікту на Сході України можна шукати й в цих перипетіях та нагромадженнях упереджень, які накопичувалися в історії краю протягом століть. Разом з тим, слід розуміти, що об'єктивною реальністю є факт головної ролі в його освоєнні саме українського населення, яке переважно визначило його цивілізаційну ідентичність. Спроби кремлівського керівництва нав'язати суспільству іншу думку є спотворенням історії.

Можна погодитися, що історія Луганщини це достатньо складний процес, рушіями якого були люди з протилежними етнічними та соціальними поглядами, різним рівнем освіти, різним баченням майбутнього. Новації імперців, які бачилися ними як безумовно важливі, епохальні, соціальні, економічні та політичні зрушення, залишали про себе негативні спогади в тих, хто втрачав завдяки їхньому впровадженню волю, засоби до існування або навіть життя. У цьому контексті не можна виправдовувати закріпачення, або репресії тим, що вони були частиною переходу Луганщини від стану „Дикого поля” до цивілізації. Не можна й відкидати того факту, що спочатку стародавні кочівники, а потім й українське населення нового часу не були дикунами, а навпаки – принесли на Луганщину багато технічних, господарських та суспільно-політичних новацій, без яких важко уявити її подальшу історію.

Спроби ж створити на основі історії краю якесь монолітне ідеологічне бачення, як це робилося в останні роки перед початком війни 2014 року, лише посилюють наявні століттями протиріччя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Альбом схематических планов станций Екатеринбургской железной дороги. Екатеринбург : Типо-Литография Екатеринбургской железной дороги, 1917. 578 с.

Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натієва. *Літопис „Червоної Калини”*. 1930. № 4. С. 5–8.

Атлас статистический округов Украинского военного поселения за 1837 год. 1837. 40 с.

Багалеї Д. І. Памяти Елены Петровны Радаковой. *Утро*. 1910. № 1056. С. 3–4.

Вислоцький І. 16 місяців у рядах кийвських Січових Стрільців. 1918–1919 (Продовження). *Літопис „Червоної Калини”*. 1935. № 9. С. 14–18.

Воспоминания участника революционного движения на Старобельщине. Харьковский Афанасий Иванович. Старобельск. Октябрь 1957 г. *Луганський обласний краєзнавчий музей*. Рукопис.

Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринбургская губерния, Юг России. *Экономическая история : Ежегодник*. 2008. М. : РОССПЭН, 2009. С. 455–462.

Городские поселения в Российской империи. Т. 5. Ч. I. СПб. : Типография К. Вульфа, 1865. С. 371.

Гражданская война на Украине (1918–1920) : сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. К. : Наукова думка, 1967. Т. 1. Кн. 1. 874 с.

Грушевський М. С. Листи Радакова Е. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 706. 23 арк.

Документи о бесчинствах гайдамаков, ведущих агитацию против власти. 16 июля – 23 декабря 1918 г. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 52. 38 арк.

Документи об урегулировании снабжения германских войск в Старобельском уезде. 19 июня –

22 августа 1918 г. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. . Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 65. 26 арк.

Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К. : „Стікс”, 2010. 448 с.

Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Х. : Типография Губ. Правления, 1898. Т. 1. 935 с.

Звіти про стан подій на Харківщині, Полтавщині, 22 липня – 13 серпня 1918 р *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 54. 17 арк.

Иоффе И. А. Отчет об археологических раскопках в Новопсковском районе в 1958 году, проведенных Луганским краеведческим музеем. 1958/46; Материалы археологических экспедиций и списки памятников объектов, носящих имена знатных людей. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. Р. 2426. Оп. 1. Спр. 1. 102 арк.

Інтерв'ю з Курило В. С. Записано 20 листопада 2021, м. Старобільськ.

Квасницький Г. Пам'яті О. П. Радакової. *Рада*. 1910. № 127. С. 2.

Купчак Д. З Запоріжського Корпусу до СС-ів. *Літопис „Червоної Калини”*. 1936. № 12. С. 5–7.

Літопис українського Донбасу. Донбас в часи Визвольних Змагань 1917–1921 гг. / упор. Ю. Косенко. Ічня : ПП „Формат”, 2018. 566 с.

Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского. 1880. Вип. 2. 373 с.

Маслівець Г. М. Гордієнківський кінний полк. *За державність*. 1964. Зб. 10. С. 129–153.

Могилянский Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.). *Революция на Украине : По мемуарам белых* / Сост. С. А. Алексеев. М., Л. : Государственное издательство, 1930. С. 115–135.

Монкевич Б. Г. Слідами Новітніх Запорозжів. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк : „Видавничка секція”, 1956. 288 с.

Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921 : Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М. : РОССПЭН, 2006. 546 с.

Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Баталія (1857–1932–1957). *Український історик*. 1988. № 4. С. 92–105.

По Екатерининской железной дороге. Екатеринбург : Издание Управление Екатерининской железной дороги, 1912. Вып. II. 415 с.

Повідомлення та телеграми Харківського губернського та повітових старост про настрої та політичний стан губернії. 18 травня – 31 грудня 1918 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100. 233 арк.

Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния (репринтное издание) / Сост. : О. Федоровский, Д. Педаев, В. Аверин, В. Талиев, М. Сумцов, И. Емельянов, В. Барвинский. Х. : Издательство САГА, 2007. 346 с.

Радакова Е. Генрих Ибсен. *Вестник воспитания*. 1902. № 1–2.

Радакова Е. Метерлинк как философ и моралист. *Вестник воспитания*. 1909. № 1–2.

Радакова Е. П. Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора. *Киевская старина*. 1891. № 6. С. 458–468.

Радакова Е. П. О ревизиях в Малороссии в XVIII ст. *Труды XI Археолог. съезда в Киеве*. М., 1902. Т. 2. С. 105–125.

Радакова Е. П. Отчет о поездке по Старобельскому уезду. *Труды Харьков. предварит. ком. по уст-ву XII археолог. съезда*. Х., 1902. Т. 1. С. 103–108.

Радакова Е. П. Українські козаки на Ладозькім каналі. *Записки наук. т-ва ім. Шевченка*. 1896. Т. XII. С. 1–20.

Радакова Е. П. Этнографическая экскурсия по Екатеринославской губернии. *Извест. XII археолог. съезда в Харькове*. Х., 1902. С. 44–45.

Радакова О. Золотарство у Старобільському пов. у Харківщини. *Матер. до укр.-рус. етнолог.* Львів: З друк. НТШ, 1899–1929. Т. 6. 1905. С. 108–112.

Рапорт Бахмутского уездного стряпчего И. Твердохлебова в Министерство юстиции „О развратной жизни помещика Коптева, насильственном растлении им крестьянских девок и прелюбодеянии его с крестьянскими женщинами”. 7 ноября 1841 г. *Российский государственный исторический архив*. Ф. 1405. Оп. 39. Д. 1430. Л. 21–22.

Репин И. Е. Далёкое близкое. URL : http://az.lib.ru/r/repin_i_e/text_0015.shtml.

Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 року. *За державність*. 1935. Зб. 5. С. 158–185; 1936. Зб. 6. С. 119–154.

Самійленко С. Дні слави : спогади полковника української армії. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. 134 с.

Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 х т. Х. : Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. 440 с.

Сікевич В. 1918. Донецький бліцкриг. К. : Видавництво „Залізний тато”, 2018. 324 с.

Сковорода Г. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиреч Икона Алкивиадская. *Повне зібрання творів* : у 2-х т. К. : Наукова думка, 1973. Т. 2. С. 6–31. URL : <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov201.htm>.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К. : Філадельфія, 1995. 493 с.

Сосюра В. М. Третя Рота. К. : Знання 2012. 351 с.

Стадник О. В., Стадник А. И. Отчет о разведках Луганского обласного краеведческого музея в Краснодонском районе Луганской области в 2008 году. Луганск. 2009. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. е. 29569. 2008/74.

Стефанів З. Два роки в українській армії. *Літопис „Червоної Калини”*. 1932. № 9. С. 8–10; № 10. С. 9–13.

Сумцов Н. Елена Петровна Радакова. *Южный край*. 1910. № 10002. С. 3.

Суханов-Подколзин Б. Г. Что вспомнилось о Тарасе Григорьевиче Шевченко. URL: http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp79.htm?fbclid=IwAR2no_vyAdPPI_mcRS-dQdWdx_aJUFziLk3dpS1_dIfRKeQ1YueJKceWK4c.

Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / уклад. А. Г. Адаменко. К.: Наукова думка, 1966. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/episo5.htm#page131>.

Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна. *Літопис „Червоної Калини”*. 1931. № 3. С. 14–15.

Телеграми, рапорти та зведення про настрої по б. ч. Катеринославської губернії. 1918 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 17. 102 арк.

Теліженко С. А., Іваницький В. Р. Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (смт. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, смт. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кремінський район). К.: Науковий архів ІА НАН України, 2020. 370 с.

Указ полковнику Острогожского полка Тевяшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Ostrogoz_polk/text1.htm.

Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) Прага: Русский институт в Праге, 1938. 197 с.

Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. : сб. док. и материалов / под ред. И. К. Рыбалки. Х. : Прапор, 1973. 323 с.

Хоткевич Г. З давнини. URL : <https://osvita.ua/school/literature/kh/82109/?fbclid=IwAR1aOcqBn9DT5guarud-dr4iny4R5pHkP1GWghfjuqRkMKptkVntaiX3K5w>.

Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Х. : Видавництво САГА, 2008. 376 с.

Червоний хлібороб. 1927. 2 вересня.

Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Заседание 30-го ноября, 1848 года. М. : Университетская типография, 1846. 460. с.

Шолохов М. Тихий Дон. URL : <http://sholohov.lit-info.ru/sholohov/proza/tihij-don/1-1-glava-iv.htm/>.

Южный край. 1918. 24 апреля.

Література

Алдакимов Д. К., Клименко К. Х. Попасная : путеводитель. Донецк : Донбасс, 1981. 421 с.

Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Револуційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. К. : Темпора, 2015. 636 с.

Багалий Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М. : Университетская типография, 1887. 634 с.

Багалий Д. І. Історія Слобідської України. Х. : „Основа”, 1990. 712 с.

Багалий Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Х. : Держвидав України, 1926. 397 с.

Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. К. : РВЦ „Проза”, 1993. 728 с.

Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно : Правда и легенды; Лева Задов : Человек из контрразведки. Донецк : Донеччина, 1996. 432 с.

Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. 2009. № 3. С. 217–232.

Братченко С. Н., Санжаров С. М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III тис. до н. е.). Луганськ : Видавництво СНУ, 2001. 108 с.

Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією : українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. К. : ІУАД, 2018. 344 с.

Бровендер Ю. М., Отрощенко В. В., Пряхин А. Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі” *Археологія*. 2010. № 2. С. 87–101.

Бублик М. Європейський «генний код» Донбасу. URL : www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1741821-e_ugo_peyskiy_genni_y_kod_donbasu_2004013.html.

Бублик М. Сакральная Луганщина. Здесь была столица Золотой Орды. URL : <https://www.ukrinform.ru/rubric-politics/1912298-sakralnaya-luganschina-zdes-byila-stolitsa-zolotoy-ordyi.html>.

Бугаевский И. А. Обитоцкая повесть. Донецк : „Донбасс”, 1990. 385 с.

Вирський Д. С. Новопсков. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Novopskov_smt.

Гайко Г., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). Донецьк : УКЦентр, 2009. 296 с.

Головинский П. Слободские козацьки полки. СПб. : Типография Тиблена и Компания, 1864. 254 с.

Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 : Утворення та боротьба за державу. Л. : Кальварія, 1997. 288 с.

Горелик А. Ф., Цыбрий А. В., Цыбрий В. В. О чем поведали череп тура, топор и женские статуэтки? (К

проблеме начальной неолитизации Нижнего Подонья). *Stratum plus*. 2014. № 2. С. 247–284.

Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. М.: АИРО-XX, 1997. 195 с.

Драй А. Я. Виктор Николаевич Радаков. Короткий очерк жизни и деятельности. Луганск: Янтарь, 2016. 192 с.

Забудкова О. А. Запорізький корпус Армії УНР на території сучасної Луганщини в 1918 р. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2019. № 8 С. 80–90.

Историческая хронология Харьковской губернии / Сост. К. П Щелков. Х.: Университетская типография, 1882. 376 с.

История Луганского края / [В. С. Курило и др.]; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск: Альма-матер, 2003. 427 с.

Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Голов. редкол. П. Т. Тронько. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Т. 13. 587 с.

Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. Л.: Світ, 1992. 702 с.

Каленюк С. Перші Лисичани. URL: <https://www.facebook.com/groups/slidinaskmi/permalink/821801488000796>.

Каленюк С. Сліди на сакмі: краєзнавчі розвідки. Лисичанськ: ТОВ „Лисичанська друкарня”, 2014. 311 с.

Кандаурова Т. Н. Социальная инфраструктура военных поселений в XIX веке. *Документ. Архив. История. Современность*: материалы IV Международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию подготовки документоведов в Уральском федеральном университете, Екатеринбург, 1–4 ноября 2012 г. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2012. С. 325–335.

Каплун Н. Н. Новые данные о поселениях казачества второй половины XVII – начала XVIII веков на территории Луганской области. *Археологические записки*. Ростов-на-Дону : Донское археологическое общество, 2011. Вып. 7. С. 303–308.

Каплунов В. Нездійснена місія останніх запорожців. *Часопис українського сходу*. 2015. Вип. 1. С. 53–66.

Ковальчук М. Перша світова війна і українська держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. Частина 2. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzheniya/972-mukhailo-kovalchuk-persha-svitova-viina-i-ukrainska-derzhava-hetmana-p-skoropadskoho-1918-r-chastyna-2>.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк. : „Терен”, 2007. 635 с.

Кубанин М. И. Махновщина : крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. Л. : Прибой, [1926]. 391 с.

Куций А. Ф. Реформування військової формації Наддніпрянських Січових Стрільців у 1918 р. (на прикладі особистої долі курінного Романа Сушка). *Вісник Національного університету „Львівська Політехніка”*. 2012. № 724. С. 140–146.

Лисичанськ Луганської області отримав премію «Бельгійська спадщина за кордоном». URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29057279.html>.

Литвин С., Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті Української революції (1917–1920 рр.). *Воєнна історія*. 2011. № 2. С. 59–68.

Маршала А. Ю. Организация Слободско-Украинского военного поселения кавалерии. *Вестник Пермского университета*. № 2 (25). 2014. С. 154–159.

Мергелева гряда. Луганский Стоунхендж. URL : <https://www.shukach.com/ru/node/313>.

Мирошниченко И. Е. Старобельщина – жемчужина Приайдарья. Луганск : ООО „Виртуальная реальность”, 2011. URL : <http://www.nikolaevskii->

sobor.ru/kniga.php?page=reidi-nestora-mahno-na-starobelshinu.

Набока А. Карл Густав Гаскойн. Шотландский след в модернизации Луганского края URL : <https://farwater.net/farwater/karl-gustav-gaskojn-shotlandskij-sled-v-modernizacii-luganskogo-kрая/>.

Набока О. В., Алексеева М. О., Лебедев Д. В., Овчаренко А. В. Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 4. С. 142–158.

Набока О. Стародавні „могили”. Курганні поховання на Луганщині. URL : <https://dnews.dn.ua/news/752616>.

Острогожск. Собор Троицы Живоначальной. URL : <https://sobory.ru/article/?object=36308>.

Плохий С. Козацький міф : Історія та націєтворення в епоху імперій. Х. : КСД, 2018. 400 с.

Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 300 с.

Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 г. Очерки политической истории. СПб. : Нестор-История, 2013. 352 с.

Революційне минуле Старобільщини / уклад. В. Щепетильників. Старобільськ, 1927. 51 с.

Савченко В. А. Махно. Х. : Фоліо, 2008. 489 с.

Савченко В. Атаманы казачьего войска. М. : Яуза, Эксмо, 2006. 617 с.

Свято-Троїцький храм. URL : <http://belovodsk-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/turystychnyy-rasport.pdf>.

Снегирев В. Беловодское восстание в Луганской области. Крестьяне против казаков. *Корреспондент*. 2014. № 19. URL : <https://korrespondent.net/ukraine/events/3366834-korrespondent-belovodskoe-vosstanye-v-luhanskoi-oblasty-krestiane-protyv-kazakov>.

Степанов В. История Беловодского края : события и лица, факты и версии. Самиздат В. Деркуль, 2012. URL : <https://lektsii.com/1-128041.html>.

Степанов В. Лимаревский конный завод 1822 г. Б. м. : Б. в., 2017. URL : <https://proza.ru/2018/01/11/1743>.

Теліженко С. А., Набока О. В. Обстеження курганної групи на північний захід від с. Новоселівка (Старобільський район Луганської області). *Луганищина: краєзнавчі розвідки* : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф., 23 квітня 2020 р., Старобільськ, Україна. Старобільськ, 2020. С. 103–109.

Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.). Луганск, 2004. Т. I. 362 с.

Тинченко Я. Ю. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. К. : Темпора, 2014. 151 с.

Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К. : Темпора, 2007. Кн. I. 535 с.

Тишкина С. Тайны Александровска. URL : <https://proza.ru/2012/04/24/1769>.

Федоров А. Б. Деркульский государственный конный завод. Страницы истории. Луганск : Світлиця, 2009. 404 с.

Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. X. : Типография Б. Бенгис, 1915. Т. 1. 518 с.

Чоп В. М. Авиация Махно. *Експедиція XXI* (Днепропетровск). 2008. № 10. С. 8–9.

Наукове видання

В. С. Курило, О. В. Набока, О. А. Забудкова

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 17,5

Наклад 100 прим. Зам. № ...

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком».

м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26.

E-mail: ukraina.vdk@email.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013.

